

Универзитет у Новом Саду | Природно-математички факултет
ДЕПАРТМАН ЗА ГЕОГРАФИЈУ, ТУРИЗАМ И ХОТЕЛИЈЕРСТВО

Универзитет у Бања Луци
ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКИ ФАКУЛТЕТ

др Бранислав Ђурђевић • др Даниела Арсенијевић • др Драшко Маринковић

ГЕОГРАФИЈА СТАНОВНИШТВА

Универзитет у Новом Саду
Природно-математички факултет
Департаман за географију, туризам и хотелијерство

Универзитет у Бања Луци
Природно-математички факултет

ГЕОГРАФИЈА СТАНОВНИШТВА

др Бранислав Ђурђевић
др Даниела Арсенивић
др Драшко Маринковић

Нови Сад, 2016

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	5
УВОД.....	7
1. ИЗВОРИ ПОДАТАКА О СТАНОВНИШТВУ.....	9
1.1 Историјски извори.....	9
1.2 Савремена статистичка евиденција	15
1.3 Разговор и анкета.....	17
2. СТАНОВНИШТВО И ОДРЖИВИ РАЗВОЈ	20
2.1 Да ли је Малтус био у праву?.....	21
2.2 Неомалтузијанци	24
2.3 Марксисти о становништву	26
2.4 Алтернативни концепти	28
2.5 Да ли смо на крају теорија?.....	31
3. РАЗВИТАК ЉУДСКОГ РОДА.....	33
3.1 Природни услови за развој људског рода.....	33
3.2 Развитак рода Хомо.....	35
3.3 Колико је људи досада живело на Земљи?.....	38
4. ПРИРОДНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА	42
4.1 Морталитет	42
4.1.1 Фактори морталитета.....	44
4.1.2 Регионалне разлике у морталитету	46
4.2 Фертилитет	54
4.2.1 Регионализација фертилитета	56
4.3 Демографска транзиција	59
4.3.1 Студије случаја о демографској транзицији.....	63

4.4 Раст становништва Србије	63
4.4.1 Компоненте демографског раста.....	68
5. МИГРАЦИЈЕ	73
5.1 Зашто се људи селе?.....	74
7) Просечан број становника на једно домаћинство,.....	86
5.2 Велике сеобе Европљана.....	87
5.3 Насељавање Сједињених Америчких Држава.....	89
5.4 Насељавање Латинске Америке.....	90
5.5 Насељавање Аустралије.....	91
5.6 Насељавање Сибира	92
5.7 Насељавање Војводине	93
5.7.1 Миграције између два светска рата	100
5.7.2 Миграције за време Другог светског рата	101
5.7.3 Миграције после Другог светског рата.....	102
5.8 Афричке миграције.....	110
5.9 Азијске миграције.....	111
5.10 Савремене међународне миграције.....	112
5.11 Проблем избеглиштва у Србији.....	114
5.11.1 Избеглиштво у периоду 1990-1996.	114
5.12 Миграције село-град и урбанизација.....	128
5.12.1 Размештај и урбанизација у Србији	134
6. СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА.....	140
6.1 Биолошке структуре становништва.....	140
6.1.1 Полна структура становништва	141
6.1.2 Старосна структура становништва	143
6.1.2.1 Типологије старосне структуре	144
6.1.2.2 Показатељи старења.....	146
6.1.2.3 Алтернативни показатељи старења становништва	148
6.1.2.4 Последице старења становништва	149
6.2 Социо-економска структура.....	150
6.2.1 Економска структура становништва.....	150
6.2.2 Структура становништва према занимању и делатности	151
6.3 Образовна структура становништва	152

6.4	Културно-антрополошке структуре становништва.....	154
6.4.1	Етичка структура становништва	154
6.4.2	Религијска структура становништва	156
6.4.3	Језичка структура становништва	157
6.4.4	Расна структура становништва	159
7.	БРАЧНОСТ.....	160
8.	ПОРОДИЦЕ И ДОМАЋИНСТВА.....	165
9.	БУДУЋНОСТ СТАНОВНИШТВА	173
10.	ПОПУЛАЦИОНА ПОЛИТИКА И ПЛАНИРАЊЕ ПОРОДИЦЕ	178
10.1	Политика према фертилитету становништва	182
10.2	Политика према морталитету становништва	185
10.3	Политика према миграцијама становништва	186
10.4	Политика према старењу становништва	187
10.5	Популациона политика у Србији	187
	ЛИТЕРАТУРА	194

ПРЕДГОВОР

Географија становништва изучава се у другој години студија, у III семестру, са три часа предавања и два часа вежби недељно. Основе програма могу се сагледати из пасуса који следе.

Предмет и дефиниције географије становништва. Задаци и методи географије становништва и њен практичан значај. Просторна и временска компонента у географији становништва. Основне мере у географији становништва. Извори података о становништву и њихова аутоматска обрада. Малтусово учење и неомалтузијанци. Марксисти о становништву. Густина становништва као фактор модернизације. Оптимум становништва. Природни услови за развитак људског рода, раст броја људи на Земљи, географски распоред по периодима. Природно кретање становништва. Морталитет: фактори, кретање и регионализација. Таблице морталитета: кохортни и трансферзални приступ и примена. Фертилитет: теорије, кретање и регионализација. Мерење фертилитета. Природни прираштај у свету и у Србији. Демографска транзиција: врсте транзиције и просторна динамика. Примери транзиције. Модели становништва: стабилно и стационарно становништво. Миграциона кретања становништва. Дефиниције и врсте миграција. Скупови миграната и мерење миграција. Узроци миграционих кретања: гравитациони и економетријски модели. Прилагођавање миграната и последице миграција. Насељавање САД, Аустралије и Сибира. Сеобе у Србији. Урбанизација: дефиниције и процес. Миграције село-град. Структуре становништва. Полна, старосна, расна, језичка, етничка, социо-економска структура и њихови просторни аспекти. Просторни аспекти националне, верске и образовне структуре. Просторни аспекти социо-економских структура. Нупцијалитет: европски и неевропски модел брачности. Породице: типови, преображај. Домаћинства: типологија и промене. Пројекције становништва: технике и значење. Садашњост и будућност становништва. Популациони раст и околина. Планирање породице: популациона политика, потребе планирања и примери у свету.

Вежбе су програмиране тако да у методском и техничком смислу прате предавања и да изискују активно учешће студената. Основне мере у географији становништва, мерење раста становништва. Мерење морталитета: стопе морталитета и вероватноће умирања. Конструкција таблица морталитета. Мерење

фертилитета. Принстонски индекси. Мерење миграција. Показатељи урбанизације. Израда пројекција становништва. На теренским вежбама студенти ће радити студије случаја.

Пре изласка на испит студенти су обавезни да положе три колоквијума и да израде семинарски рада.

Саставни део овог уџбеника чини практикум у којем су изложене основне технике у проучавању становништва и наведени примери и задаци за вежбе.

УВОД

Савремени приступ проучавању становништва развија се у оквиру *атропогеографије* која се први пут помиње у немачкој литератури 1842. године, а 1882. Friedrich Ratzel у свом делу „Antropogeografie“ дао је концепт модерне немачке атропогеографске школе (Спасовски и Шантић 2013). И поред тога што је географија становништва постојала доста дуго у оквиру других дисциплина и то најпре у оквиру антропогеографије, формано издвајање географије становништва као субдисциплине, везује се за 1953. годину. Те године је на годишњој скупштини Америчке асоцијације географа, а на иницијативу Glenn Trewartha географија становништва издвојена као специјализована научна дисциплина (Peters and Larkin 2009). Он је том приликом истакао да становништво представља један од кључних елемената географске науке и да површно сагледавање становништва може негативно утицати на општи развој географије.

Сваку науку или научну дисциплину одређују њен предмет проучавања, задаци који се пред њу постављају и методи којима се дотична наука служи. **Географија становништва** је географска дисциплина која проучава просторне карактеристике стања и кретања становништва. Значи, **предмет** проучавања географије становништва је просторни размештај становништва, тј. глобалне и регионалне карактеристике становништва с обзиром на структуре (биолошке и социо-економске) и кретања становништва (природно и механичко). Просторна разноликост стања и развоја становништва настаје услед дејства економских фактора као примарних, физичко-географских фактора као секундарних и споредних фактора који су се највећим делом развили као надградња (Царић, 1981).

Основни **задаци** географије становништва су издвајање популационо-географских регија, тј. простора са истим или сличним размештајем, структурама и кретањем становништва, одређивање доприноса појединих фактора који су ту једноликост условили и одређивање битних карактеристика сваке од издвојених регија у односу на све остале регије. То подразумева и задатке проучавања становништва у мањим, локалним или насељским условима и сагледавање њихових карактеристика у односу на глобално стање и развој становништва. Поменуте задатке компликује чињеница да се популационо-географска регионализација може обавити и на основу само једне или само неколиких карактеристика размештаја и/или кретања и/или структура становништва. Такође, временом се степен сличности или разлика

мења, те се на основу истих карактеристика једном издвојени региони другачије деле и/или групишу. Овај проблем није непознат у теорији и пракси регионализације и због тога постоји хијерархија регија, с обзиром на просторну и друштвено-историјску општост.

Да би што прецизније одредила једнолике популационе просторе и указала на њихову различитост од осталих насељених простора, географија становништва користи **картографски метод**, као уже географски аналитичко-синтетички метод, али и друге методе: **статистички метод**, за прикупљање, представљање и анализу података, **демографски**, за анализу и синтезу података и **компаративни метод**, за синтетичко издвајање посебних просторно-популационих целина.

Познавање просторних карактеристика размештаја, структура и кретања становништва омогућује географији становништва и решавање практичних проблема. Незаобилазан садржај сваког просторног плана насеља или региона чине валоризација стања и перспективе размештаја, структура и кретања становништва, тј. садржаји географије становништва.

Становништво је изузетно комплексан предмет проучавања те осим просторне разноликости има и друге особине, којима се баве дисциплине низа наука: демографије, историје, економије, статистике, социологије, психологије, биологије, медицине, етнологије... С обзиром да се у основи проучавања налази становништво, али са различитих аспеката, реч је о низу дисциплина које се често преплићу. У жељи да се то истакне понекад се и гранична подручја две дисциплине издвајају као посебна дисциплина. Такав је случај са демогеографијом (Friganović, 1978) и/или геодемографијом (Vert, 1995).

1. ИЗВОРИ ПОДАТАКА О СТАНОВНИШТВУ

Као и свако друго проучавање, тако и проучавање становништва има две основне фазе: проналажење и обраду података. Етапа проналажења података позната је под именом хеуристика (води порекло од грчке речи и у преводу значи нађем, налазим): то је, у ствари, наука (и вештина) истраживања, тј. скуп разних методолошких и техничких поступака које треба применити да би се пронашли разни документи релевантни за одређени предмет истраживања. Извори података могу се поделити на две групе: на примарне и секундарне. У **примарне изворе** података о географији становништва спадају историјски извори, статистичка евиденција и анкете. У **секундарне изворе** спадају књиге, чланци и студије који су рађени на основу примарних извора, једном речју оно што се назива литературом о предмету (Šamić, 1980).

Већина ових извора, њихови оригинали или копије, могу се пронаћи у музејима или архивима. За проучавање становништва наше земље најважнији су архиви у Бечу (Hofkammerarchiv, Kriegsarchiv и Staatsarchiv), Будимпешти (Országos levéltár) и Истамбулу (Basvekalet Arsivi). За регионална проучавања развоја становништва важни су и архиви Београда, Новог Сада, Суботице, Сомбора...

1.1 Историјски извори

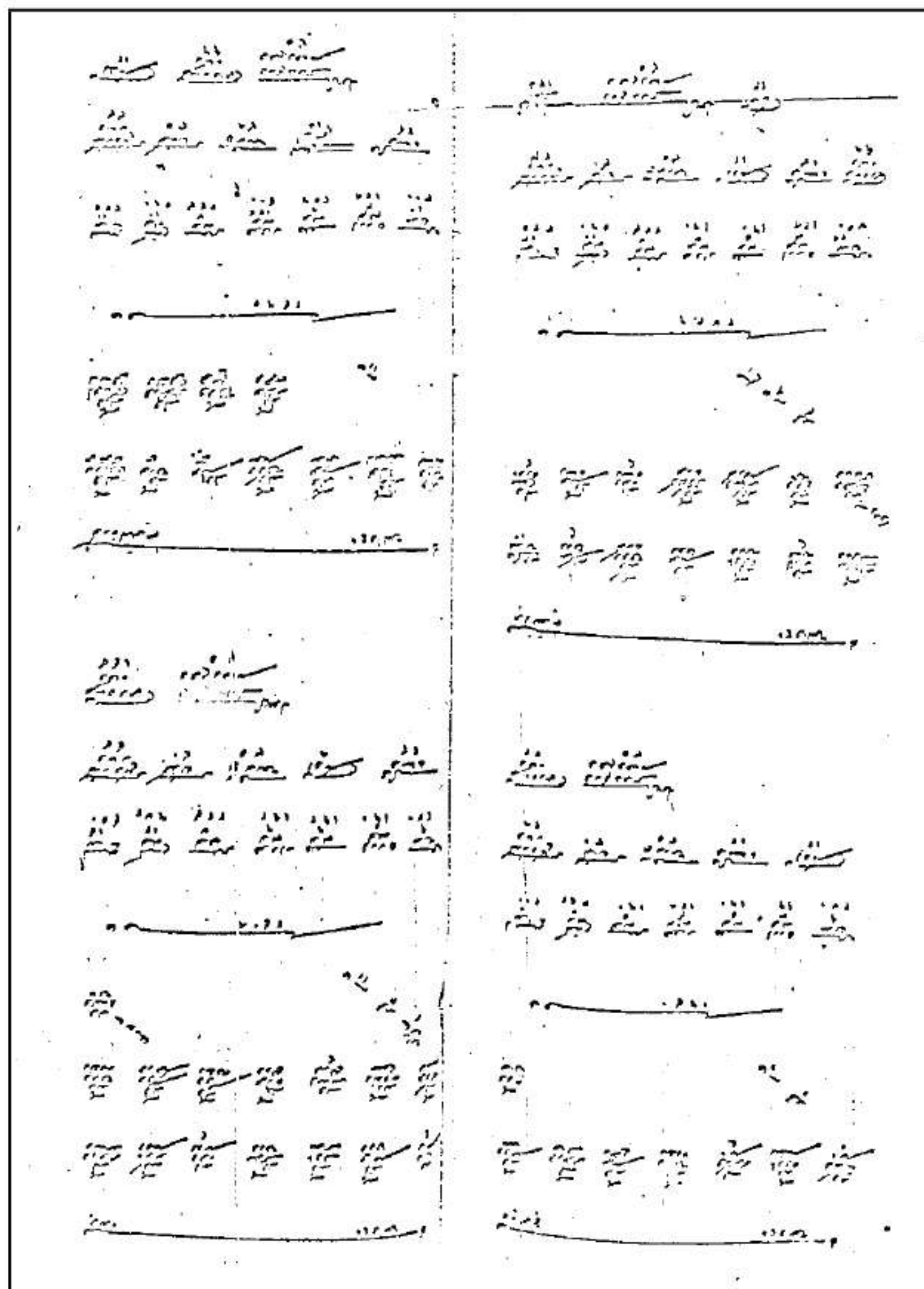
Историјски извори деле се у четири групе: **материјални остаци људске делатности** (оруђе за рад, куће, путеви, одећа, обућа, новац, оружје), **писани извори**, **ликовни извори** (прва ликовна дела Хомо сапиенс створио је до 20000. године пре наше ере, у пећинама јужне Француске и северне шпаније. На основу цртежа који

приказују сцене из лова ми знамо не само да је тај човек био ловац, него и да је живео у пећинама, да је умео да прави примитиван алат, да се хранио и месом) и **звучни извори** (Милић, 1978). За проучавање становништва најважнија је подгрупа писаних извора који представљају рану статистичку евиденцију, а на које се настављају савремени пописи становништва: евиденције својинских односа, пореске књиге, регистри природног кретања становништва...

Претечом савремених пописа становништва могу се, у нашим крајевима, сматрати **хрисовуље**, манастирске повеље у којима се наводи њихова имовина, укључујући села и, често, домаћинства која су им припадала. Управо мање или више детаљни подаци о домаћинствима омогућују процене броја њихових чланова и нагађања о рађањима и умирањима у то време. чувене су хиландарске и дечанске хрисовуље из XIV века (Hammel, 1976).

За географска проучавања наших насеља драгоцен извор представљају турски пописи пореских обвезника, тзв. **дефтери**, који се чувају у Архиву председништва владе у Истамбулу (поменути Басвекалет Арсиви), а фотокопије у Оријенталном институту у Сарајеву и делом у Матици српској у Новом Саду. Први дефтери датирају још од 1453. године (за она подручја која су већ тада била под турском влашћу), а читава Србија обухваћена је пописима за 1554. годину, затим за 1560-61. и за 1566-74. годину (Шабановић, 1964). Насеља су сврстана у нахије а ове у санџаке и пописивани су сви одрасли мушкарци и пореске ставке које је село плаћало. На основу ових докумената можемо закључивати о броју становника, структури домаћинства и, нарочито, о привреди насеља. Дефтер из 1468/69. године бележи на простору бивше Босне и Херцеговине 37125 хришћанских и 332 муслиманске куће (Спасовски, Живковић, Степић, 1992).

Слика 1. Село Бранковина у Смедеревском дефтеру 1560. године
Фотокопија једне стране дефтера

Табела 1. Село Бранковина у Смедеревском дефтеру 1560. године
Превод текста

Село БРАНКОВИНА припада Ваљеву	
Али син Абдулаха	Никола син Павуна нежењен
Милијан син вука	Јован син Степана на баштини
Вук син Ђурђа на баштини	Видоје син Степана нежењен
Јован син Вука на баштини	Радосав син Ђурђа на баштини
Паун син Димитрија на баштини	Стаја син Ђурђин на баштини
Лазар син Димитрија нежењен	Дујица син Петра на баштини
Милак син Димитрија на баштини	Вукдраг син Драгише на баштини
Укупно 1 муслиман, 9 кућа и 4 нежењена.	
Приход од села 2726 акчи	
Виногради, 25 медри, 750 акчи	
Конопља, купус, црни лук, 24 акчи	
Кошнице, 40 акчи	
Свиње (о Божићу), 45 акчи	
Жировина, 125 акчи	
Свадбарина и глобе, 45 акчи	

У хришћанском подручју Европе води се слична евиденција. Пароси су били обавезни да воде **домовни протокол**, тј. да имају **књигу стања душа** (у католичким земљама познату по латинском називу: **Либри Статус Анимарум**) у којој је списак свих парохијских домаћинстава и њихових исповеђених и причешћених чланова са годинама старости (слика 1). Невоља је што су ови протоколи, једном направљени, дуго били само преправљани. Парох је рођене само дописивао а умрле прецртавао, па је тешко реконструисати стање у одређеној години. У XVIII веку домовни протоколи су у нашим крајевима још увек ретки; познат је Протокол живих парохијана храма светог архистратига Михаила и Гаврила на лето 1783. у селу Дeroње (Сечански, 1952). Током XIX века протоколи су много чешћи: на пример, у парохији Вилово урађена су три протокола: 1863, 1. јануара 1877. и децембра 1890. године (Ђурђев, Катић, Жарков, 1989). Такође, сачуван је и домони протокол села Стејановци, који датира из 1824. године. Овај протокол се чува на Департману за географију, туризам и хотелијерство у Новом Саду.

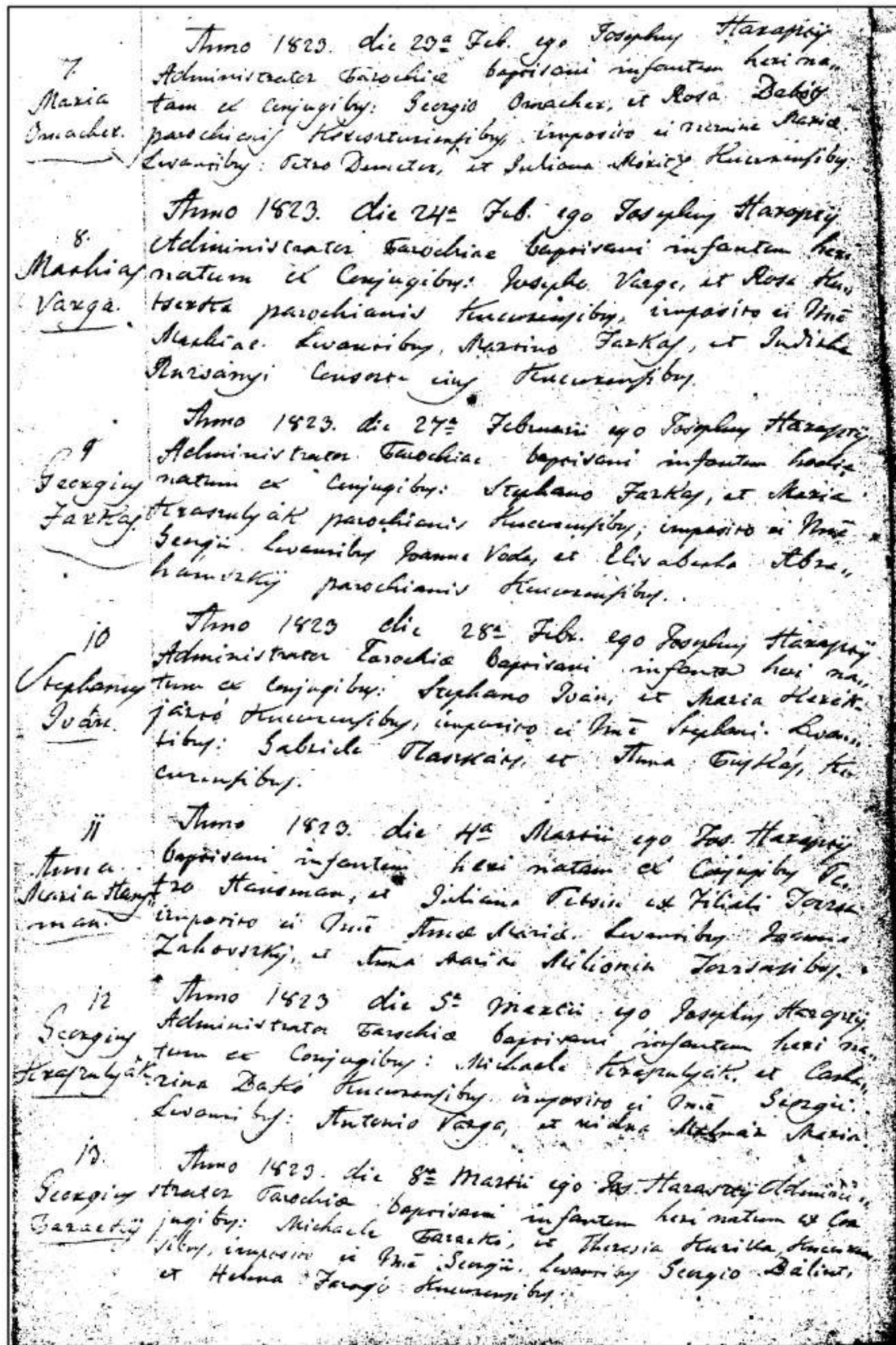
Слика 2. Домовни протокол села Стејановци из 1824. године

№	ИМЕНА и Прозвища	Возраст	Пол		Брак	Дети							Укупно детей	
			Мужчина	Женщина		Мертвых	Живых	Смертных	Смертных	Смертных	Смертных	Смертных		
34	Иван Нешковић	34	1	-	1									
	Ефимија Ђокић	34	-	1	1									
	Ану	7	-	1										
	Димитрија	10	1	-										
	Иванов брат Јаков	25	1	-	1									
	Анастасија Ђокић	25	-	1	1									
	Ану	5	-	1										
	Иванка матица	60	-	1										
35	Николај Вукановић	28	1	-	1									
	Снежана Ђокић	25	-	1	1									
	Ану	4	1	-										
	Анастасија	19	1	-										
36	Миродан Степановић	49	1	-	1									
	Анастасија Ђокић	44	-	1	1									
	Ану	12	1	-										
37	Иван Нешковић	29	1	-	1									
	Анастасија Ђокић	24	-	1	1									
	Ану	3	-	1										
	Анастасија	28	-	1										
	Ану	14	-	1										
	Снежана	11	-	1										
	Снежана	8	-	1										
	Снежана	6	-	1										
	Снежана	4	-	1										
	Снежана	2	-	1										
	Анастасија матица	77	-	1										
38	Петар Ђокић	28	1	-	2									
	Анастасија Ђокић	28	-	1	1									
	Ану	6	-	1										
	Снежана	3	1	-										
	Снежана	2	-	1										

Табела 2. Село Стејановци, домовни протокол из 1824. године, превод текста

Под редним бројем 34 је домаћинство Ивана Нешковића старог 34 године и његове супруге Јефимије такође старе 34 године. Ивану и Јефимији је ово први брак и имају двоје деце: Ану стару 7 година и Димитрија старог једну годину (крштеног 10. октобра 1824). Са њима у домаћинству живи и Иванов брат Јаков стар 25 година са супругом Анастасијом такође старом 25 година. Јакову и Анастасији је ово први брак и имају једно дете, Дафину стару 5 година. У истом домаћинству је и њихова мати Иванка

Слика 3. Страница из матрикуле рођених у селу Куцура 1823. године

Табела 3. Превод података о прворођеном у табели 5а

7. Марија Омачек	Године 1823. дана 23. фебруара ја, Јозефус Харастии, администратор парохије крстио сам младенца од родитеља Георгија Омачек и Росе Бабоч, парохијана Керестурских и дао јој име Марија. Сведоци: Петро
------------------------	--

Студирање развоја становништва могуће је и на основу **матрикула венчаних, рођених и умрлих**, које су бележене у свакој парохији, па се још називају и парохијски регистри. У католичким земљама регистрација венчаних и рођених иницирана је одлукама Трентског концила 1563. године, али је на државном нивоу Аустријске монархије она уведена тек у другој половини XVIII века (слика 2), а регистри умрлих требало је да се воде од 1614. године, одлуком папе Павла V, али се они широко практикују тек од прве половине XX века. Православци такође прате ову динамику: на пример, регистар венчаних води се у Вилову од 1777. године, две године касније започета је регистрација рођених, а тек од 1845. постоји и матрикула умрлих. На жалост, многе матрикуле нису сачуване до данашњих дана (неке су у ратовима и спаљиване, као што је то било у Срему у II светском рату), а матрикуле које су настајале у периоду комунизма имају мали обухват, те је сужено и њихово коришћење као извора података. Све до 1895. године, када је уведена и обавеза грађанске регистрације склопљених бракова, рођења и смрти, матрикуле су биле и званични документи ових догађаја. Код католика и протестаната матрикуле су вођене претежно на латинском, а касније и на мађарском језику, код евангелиста на немачком, односно словачком, код православних Румуна на румунском (Микић, 1989), а код Срба на старословенском, а касније и на српском језику.

1.2 Савремена статистичка евиденција

Од средине XVII века подаци за изучавање развоја и распореда становништва постају много потпунији. Први **попис становништва** провели су Французи и Британци 1655. године у својим канадским колонијама, Исланд је први попис обавио 1703. године, Шведска 1748, Данска 1769, Сједињене Америчке Државе 1790, а Велика Британија 1801. године.

Делови бивше Југославије били су у саставу двеју великих империја, Аустријске (од 1867. године Аустро-Угарске) и Отоманске, па до краја Првог светског рата им је и становништво одвојено пописивано. У Аустрији је први попис провела Марија Терезија 1754. године, мада неки локални пописи, предузимани из чисто фискалних разлога, датирају још од 1715. године (Сечански, 1952). Драгоцени су подаци тзв. Јозефинског пописа становништва 1784-1787, иако тада нису пописивана подручја под војном управом, јер се дају подаци о низу обележја. Попис из 1857. даје податке о верској и етничкој припадности по насељима ондашњих округа тако да је могуће прерачунавање на садашње државне и административне територије, а од 1870. пописи се обављају сваких десет година. У Кнежевини Србији први попис извршен је 1834. године, а првим савременим пописом сматра се попис из 1866. године (Стипетић, 1975). У бившој Босни и Херцеговини Аустро-Угарска је спровела четири пописа становништва: 1879, 1885, 1895. и 1910. године. У прва три пописа испитивана је вероисповест становништва, а у последњем и матерњи језик (Спасовски, Живковић, Степић, 1992). Након завршетка Првог светског рата југословенски пописи рађени су

1921, 1931, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011. године. У бившој Босни и Херцеговини Аустро-Угарска је спровела четири пописа становништва: 1879, 1885, 1895. и 1910. године. У прва три пописа испитивана је вероисповест становништва, а у последњем и матерњи језик (Спасовски, Живковић, Степић, 1992).

Упоредивост ових пописа отежавају просторне промене и промене дефиниција и класификација. Изменом граница између Војводине и средишње Србије од 7. марта 1949. године са територије Војводине издвојена су насеља: Овча, Борча, Бежанија, Бесни Фок, Падинска Скела и Глогоњски Рит, са укупно 10842 становника (по попису 1948. године) и укључена у територију централне Србије. Изменом граница од 20. јула 1955. године са територије Војводине издвојена су насеља: Батајница, Бечмен, Бољевци, Добановци, Јаково, Петровчић, Прогар, Сурчин и Угриновци, са укупно 23086 становника (по попису 1953. године) и укључена у састав територије централне Србије, док су са ове територије издвојена насеља: Мачванска Митровица, Ноћај, Раденковић, Равње, Салаш Ноћајски и Засавица, са укупно 10012 становника (по попису 1953. године) и укључена у састав покрајине Војводине. Такође, тада су са територије подручја централне Србије издвојене општине: Врачево, Бело Брдо, Лешак и Бистрица, као и насеље Бербериште, са укупно 7767 становника, и укључене у састав покрајине Косова и Метохије (Симеуновић, 1964). Прва промена није обухваћена првим послератним пописом становништва, а остале првим и другим пописом становништва. Развој методологије пописа био је условљен како развојем статистике као научне дисциплине тако и тренутним материјалним могућностима и актуелним потребама за познавањем одређених обележја. Приметно је да су се број обележја а понекад и њихове дефиниције мењали од пописа до пописа (на пример, дефиниције пољопривредног становништва, домаћинства, села/града), тако да подаци нису увек упоредиви на дужи рок, што захтева критички однос према овом извору, па и онемогућује сагледавање дугорочних тенденција, нарочито оних обележја која се јављају само у новијим пописима.

Сређени пописни подаци публикују се у књигама пописа које обухватају како ниво савезне државе, тако и ниво република и покрајина па чак и насеља. Подаци пописа становништва омогућују просторно најобухватније мерење, а такође и компарацију добијених резултата са резултатима добијеним у другим подручјима, те због тога имају и најширу примену.

Републички завод за статистику публикује и **Статистички годишњак** (Статистички годишњак Републике Србије и општински годишњак) у којем се наводе и многа обележја о становништву целе земље, република, покрајина и градова, и то како на основу резултата пописа тако и на основу текуће статистичке евиденције. За проучавање становништва веома је важан годишњак **Демографска статистика**, који излази од 1950. године и у којем се, на једном месту, дају најкомплетнији годишњи подаци о виталним догађајима становништва. За глобално разматрање проблематике становништва један од најважнијих извора података је **Demographic Yearbook** (Демографски годишњак) који издају Уједињене нације.

У неким развијеним земљама могуће је и међупописно праћење миграција, на основу **регистра промена места становања**, који настаје табелирањем података о лицима која су сама себе декларисала као мигранте. Даљи корак је формирање

миграционе картотеке, којом се омогућује праћење миграционе историје појединаца, група или подручја.

Најкомплекснији показатељи добијају се, ипак, формирањем **јединственог регистра становништва** када се, укрштањем виталних и миграционих догађаја, омогућује статистичко праћење све четири компоненте демографског развоја становништва. Уједињене нације дефинишу регистар становништва као систем сталног праћења и повезивања одабраних података који се односе на сваког сталног становника једне земље. Регистри становништва често се мешају са цивилном регистрацијом, јер и она бележи рађања, умирања, женидбе и разводе. Ови догађаји јесу важни за успостављање и осавремењавање регистара становништва, али регистри се одликују и следећим:

- сви догађаји које бележи цивилна регистрација везују се за једну особу,
- укључене су све промене адреса, те постоје и подаци о миграционој статистици,
- регистри у сваком моменту омогућују добијање података о величини и структури популације.

Регистри становништва имају две улоге: административну и статистичку. Администрација регистре користи за идентификацију особа, за прављење спискова ђака који подлежу обавезном школовању, за прављење изборних спискова, за прављење спискова војних обвезника, за припрему пореских листа, за идентификацију персоналног статуса у односу на социјалну сигурност, те у време криза могу послужити и за рационално снабдевање храном, на пример. У вези са овом улогом регистара све озбиљнији проблем постаје заштита приватности, те се мора обезбедити да регистри служе само оној сврси коју грађани одобравају. За научна истраживања важнија је статистичка улога јер статистичка грађа из регистара омогућује благовремену идентификацију демографских проблема, ажурне пројекције и прецизније одређивање узорака за даља анкетна истраживања (Verhoef, Каа, 1987).

Почеци регистара становништва у Холандији датирају још од 1850. године, те се неодржавање пописа 1981. године (отпор дела популације извирало је из страха да ће попис нарушити њихово право на приватност) није одразило на доступност савремених података о становништву, иако, због политичких разлога, још увек не постоји јединствени регистар, него постоје само регистри по општинама. Локални регистри становништва постоје у Данској још од 1924. године, а 1968. је успостављен аутоматизовани јединствени регистар становништва, који сада служи и као подлога за попис становништва. Нормативне могућности за развој регистара становништва постоје и у нашој земљи, јер постоје редовни пописи, постоји обавеза пријаве/одјаве места боравка, а и сва лица имају лични број, али су употребљивост и коришћење ових података различити по републикама, покрајинама и већим градовима.

1.3 Разговор и анкета

Теренски рад користи се и за прикупљање података кроз **разговор** са локалним становништвом, нарочито са људима који о некој појави могу дати поуздане податке, као што су: пастири, шумари, агрономи, ветеринари, учитељи или хроничари села. Корисност разговора зависи од вештине истраживача да покрене оне теме које га интересују, али и од његове стрпљивости да саслуша и честа скретања саговорника на теме које истраживача моментално не интересују. Наравно, **усмена традиција** може помоћи упознавању прошлости друштва, али је она пуна "историјских сећања" која нису најсигурнији извор за реконструкцију историјских збивања. Разговори са појединим локалним "паметарима" истраживачу превасходно служе за сопствену информисаност о неком крају или као илустрација или као потврда или негација већ раније пронађеног или претпостављеног решења.

Ако је техником разговора потребно прикупити поузданије податке тада је нужно разговарати са већим бројем лица, а то захтева претходну припрему **упитника**, тј. списка једнообразних питања која ће се на исти начин постављати свим саговорницима. Упитници садрже питања о појединим обележјима и празна поља за одговоре. Састављање упитника није само техничко питање; то је важан део посла, јер тачност и прецизност одговора умногоме зависе од тога како је упитник састављен. Упитник треба да садржи сва питања која су од значаја за посматрану појаву, али не и непотребна питања. Питања не смеју бити компликована; она треба да су свима разумљива и формулисана тако да одговори буду одређени и кратки. Питања у упитницима могу бити затвореног и отвореног типа (есеј питања). Пример свима знаног упитника је тзв. пописница, упитник који се користи приликом државних пописа становништва (слика 4). Упитник се може користити за разговор са свим члановима скупа или са некима од њих.

Потпуни обухват често је немогућ због лимитираног времена, снаге и новца које поседује истраживач. Зато се најчешће уместо свих јединица скупа испитује само један његов део. Део скупа на основу којег се доносе закључци о неким карактеристикама целог скупа назива се **узорак**, а поступак избора јединица у узорак назива се **узорковање**. Прва етапа узорковања је састављање плана по којем ће се одабирати места где ће се разговор водити и лица са којима ће се разговарати и оно може бити намерно и случајно. На основу намерног узорка не могу се доносити закључци о квантитативним карактеристикама скупа, али се овај метод често користи за испитивање ставова о неком питању и генезе неке појаве. Случајан узорак може бити прост случајан узорак, стратификовани, вишеетапни, систематски, вишефазни узорак... Најчешће се користи прост случајан узорак, који је и најједноставнији за одређивање. Да би се обезбедио потпуно случајан, непристрастан избор јединица посматрања користи се таблица случајних бројева.

Слика 4. Пописница из пописа становништва 2011. године

Попис становништва, домаћинства и станова 2011. године

РЕПУБЛИКА СРБИЈА
РЕПУБЛИЧКИ ЗВОД ЗА СТАТИСТИКУ

ПОПИСНИЦА

Образц 1-1

2 4

00000001

1. ИМЕ

2. ПОЛ

3. ДАТУМ РОЂЕЊА (ММ/ГГ)

4. ДА ЛИ ЈЕ ИМЕ СТАЛНО СТАНОВАЊА МЕСТА ПОДЛИКА

5. ДА ЛИ ЈЕ ИМЕ ПРИСУТНО У МЕСТУ СТАЛНОГ СТАНОВАЊА У МОМЕНТУ ПОПИСА

6. НАЧИН ОБСУСТАВЉИВОСТИ

7. ДУЖИНА ОБСУСТАВЉИВОСТИ

8. КОЛКО ДЕЦА ИМЕ НАМЕРАВА ДА ВОДЕ ОБСУСТАВЉИВОСТ

9. РАЧУНАСТ БРАТЉА ИЛИ МЕСТО СТАЛНОГ СТАНОВАЊА

10. МЕСТО У КОЈЕМ СЕ НАЛАЗИ ОБСУТНО ЛИЦЕ И МЕСТО СТАЛНОГ СТАНОВАЊА ТЕМПОРАРНО ПРИСУТНОГ ЛИЦА

11. МЕСТО РОЂЕЊА

12. МЕСТО СТАЛНОГ СТАНОВАЊА МАЈЕ У ВРЕМЕ КАДА ЈЕ БИЛО РОЂЕНО

13. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ИЗ АПОСТОЛСКОГ ИЛИ ПОСЛЕДНОГ РАДЕЉНО ПОСЛЕ 24. МАРТА 1998. ГОДИНЕ

14. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ НЕПРЕКИДНО ОД РОЂЕЊА ЖИВИ У МЕСТУ СТАЛНОГ СТАНОВАЊА

15. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ РОЂЕНО

16. ДАТУМ ДОСЉЕЊА

ПОПИСНИЦА СТАТИСТИКА

2 4

00000001

13. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ РЕАДНО КРИВОСЛОВНО ВОЛИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ НЕПРЕКИДНО ГОДИНЕ ДАНА И ДУЖЕ

14. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ РЕАДНО КРИВОСЛОВНО ВОЛИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ НЕПРЕКИДНО ГОДИНЕ ДАНА И ДУЖЕ

15. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ РЕАДНО КРИВОСЛОВНО ВОЛИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ НЕПРЕКИДНО ГОДИНЕ ДАНА И ДУЖЕ

16. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ РЕАДНО КРИВОСЛОВНО ВОЛИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ НЕПРЕКИДНО ГОДИНЕ ДАНА И ДУЖЕ

17. БРОЈ ВИШЕРОДНЕ ДЕЦЕ

18. ГОДИНЕ РОЂЕЊА ВИШЕРОДНЕ ДЕЦЕ

19. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ЖИВИ У ВИШЕРОДНОМ ЗАВЕШТАЊУ

20. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ЖИВИ У ВИШЕРОДНОМ ЗАВЕШТАЊУ

21. НАЦИОНАЛНА ПРИПАДНОСТ

22. МАТЕРНИ ЈЕЗИК

23. ВЕРСКОСТ

24. НАЈВИША ЗАПРЖНО ВРОСТА

25. СТЕЧЕНО ЗНАЊЕ

26. КОЈИМА КОЛУ ЛИЦА ПОСТАЈА

27. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

28. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

29. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

30. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

31. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

32. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

33. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

34. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

35. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

36. ЗАПРЖАЈЕ

37. НАЧИН СТАТУСА

38. МЕСТО РАДА

39. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

40. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

41. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

42. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

43. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

44. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

45. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

46. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

47. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

48. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

49. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

50. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

51. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

52. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

53. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

54. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

55. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

56. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

57. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

58. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

59. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

60. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

61. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

62. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

63. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

64. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

65. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

66. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

67. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

68. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

69. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

70. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

71. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

72. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

73. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

74. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

75. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

76. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

77. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

78. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

79. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

80. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

81. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

82. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

83. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

84. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

85. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

86. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

87. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

88. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

89. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

90. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

91. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

92. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

93. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

94. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

95. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

96. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

97. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

98. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

99. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

100. ДА ЛИ ЈЕ ЛИЦЕ ПОСТАЈА ВОДОМ

2 2

00000001

2 3

00000001

Извор: Републички завод за статистику Републике Србије; www.popis2011.stat.rs

Анкета је метод прикупљања података на основу припремљеног упитника и одређеног узорка. Пошто се овај "дириговани" разговор обавља са већим бројем лица, често је потребно ангажовати и више анкетара, а то захтева њихову обуку и контролу њиховог рада и њихових резултата.

2. СТАНОВНИШТВО И ОДРЖИВИ РАЗВОЈ

На двестоту годишњицу појаве првог есеја који је покренуо многобројне расправе о овим односима научна елита није се приближила консензусу. Не само да се и даље надограђују поставке Малтуса, неомалтузијанаца и марксистичких мислилаца него се јављају и потпуно нове идеје о овим односима.

Занемарујући идеолошка неслагања, а наглашавајући технолошке разлике, које су у свету постојале а и данас постоје, у раду се указује и на могуће прожимање и надопуњавање наизглед непомирљивих теорија. Теорија Малтуса могла је бити ваљана у условима сељачког друштва, али су социјалисти указали на њене мане у индустријском друштву. Неомалтузијанци су осавременили Малтусово учење, а у "Границама раста" наилазимо на егзактнију подршку неомалтузијанским страховима. Теорија Е. Босеруп не само што конзистентно објашњава односе досадашњег раста становништва и одрживог развоја, него и указује на суштину теоријских спорова. На кратак рок, у оквиру једног технолошког нивоа (поједностављено, начина производње) сви су у праву: постојани раст броја становника резултира, на крају, опадајућим приносима (прекобројним становништвом). На дуги рок, критична маса становништва ствара нови технолошки ниво, који, у почетку, захтева повећавање густине становништва (нове "законе" становништва).

Проблем бројности становништва и потребних расположивих извора стар је колико и човечанство. У раним фазама развоја људског рода једном сакупљачу, ловцу, било је довољно пет квадратних километара умерено плодног земљишта у условима умерене климе. Ретка и раштркана насељеност не само да је нашим пра-прецима обезбеђивала довољно хране него их је и штитила, локализујући ширење фаталних епидемија (Ђурђевић, 1996). У античким временима, између 725. и 325. пре Христа, проблем пренасељености Коринт и Халкис решавали су колонизацијама прекоморских пољопривредних области, Спарта освајањима поседа својих најближих грчких суседа, а Атина специјализацијом пољопривреде и занатства и њиховим усмеравањем на извоз, као и развојем политичких институција (Тојнби, 1970). Међутим, већ у време

круцијалног римског продора и доминације у подручју Медитерана, између 220. и 144. године пре наше ере, Полибије лamentsира над опадањем становништва: "У наше време читаву Грчку карактерише мало рађање и опште опадање становништва, због чега су градови опустели а земља је престала да даје плодове, иако овде није било континуираних ратова или епидемија. Зар не би било апсурдно да нас саветују да питамо богове шта да кажемо или учинимо како би наши градови били насељенији, када је зло евидентно а лекови у нашим сопственим рукама? Qуди су запали у стање претенциозности, похлепе и индолентности што чини да они не желе да се жене, а ако се жене не желе да имају децу или имају, као правило, највише једно или двоје. Свако ће рећи да је најефикаснији лек у сопственој акцији, у доношењу закона који ће обавезивати на узгајање деце. Овде нису корисни ни пророци ни магија" (Polybius, 1927, према: Population and Development Review, 1997, 875-876).

Теоријске расправе о односима становништва и одрживог развоја трају дуго и све су интензивније. Разлог томе су сложеност и неодређеност и једног и другог појма. Када је становништво у питању, јасно је да су демографски процеси веома сложени и да се становништво не може излучивати из друштвене средине (Мацура, 1974), али се, зарад егзактности, ови процеси поједностављују и своде само на мерљиве аспекте, као што су пораст броја и густине становништва. Значење одрживог развоја још је конфузније. Ако је то **развој који задовољава потребе садашњих генерација без угрожавања могућности будућих генерација да задовоље сопствене потребе**, одмах се постављају два питања (са потпитањем, ради појашњења првог питања). Да ли је реч о егзистенцијалним или о екстравагантним потребама? Да ли су то три хиљаде калорија дневно за свакога или "Мерцедес" годишње за сваку породицу? Како тек да сазнамо потребе будућих генерација када ни око садашњих не можемо да се сложимо? У бившим комунистичким земљама расправе су биле и идеолошки омеђене, те се на овим просторима тек сада може очекивати оживљавање равноправног сучељавања разних концепата.

2.1 Да ли је Малтус био у праву?

Као одговор на утопистичке идеје Thomas Robert Malthus (1766-1834) је 1798. године написао свој први "An Essay on the Principles of Population" или српски: "Оглед о принципу становништва", а касније га је неколико пута допуњавао. У њему је пошао од следећих постулата:

1. Људима је потребна храна да би живели,
2. Страст међу половима је потребна и остаће таквом.

Малтус је сматрао да је моћ којом се становништво размножава неупоредиво снажнија од моћи Планете да обезбеди егзистенцију растућем становништву. По њему, становништво, у неконтролисаним условима раста, расте по геометријској прогресији док се производња хране повећава по аритметичкој прогресији. Графикон 1 илуструје следећи Малтусов пример: "Претпоставимо да

становништво Острва броји седам милиона и да је постојећа продукција довољна за издржавање тог броја. У првих 25 година становништво би се повећало на 14 милиона, производња хране би се такође удвостручила, потребни минимум задовољно би, дакле, такав пораст становништва. У следећих 25 година становништво би бројало 28 милиона, а хране би било само за 21 милион. На крају следећег периода било би 56 милиона становника, а хране само за половину тог броја. На крају века становништво би бројало 112 милиона, а хране би било само за 35 милиона људи, што би њих 77 милиона оставило испод егзистенцијалног минимума" (Malthus, 1798, 22-23).

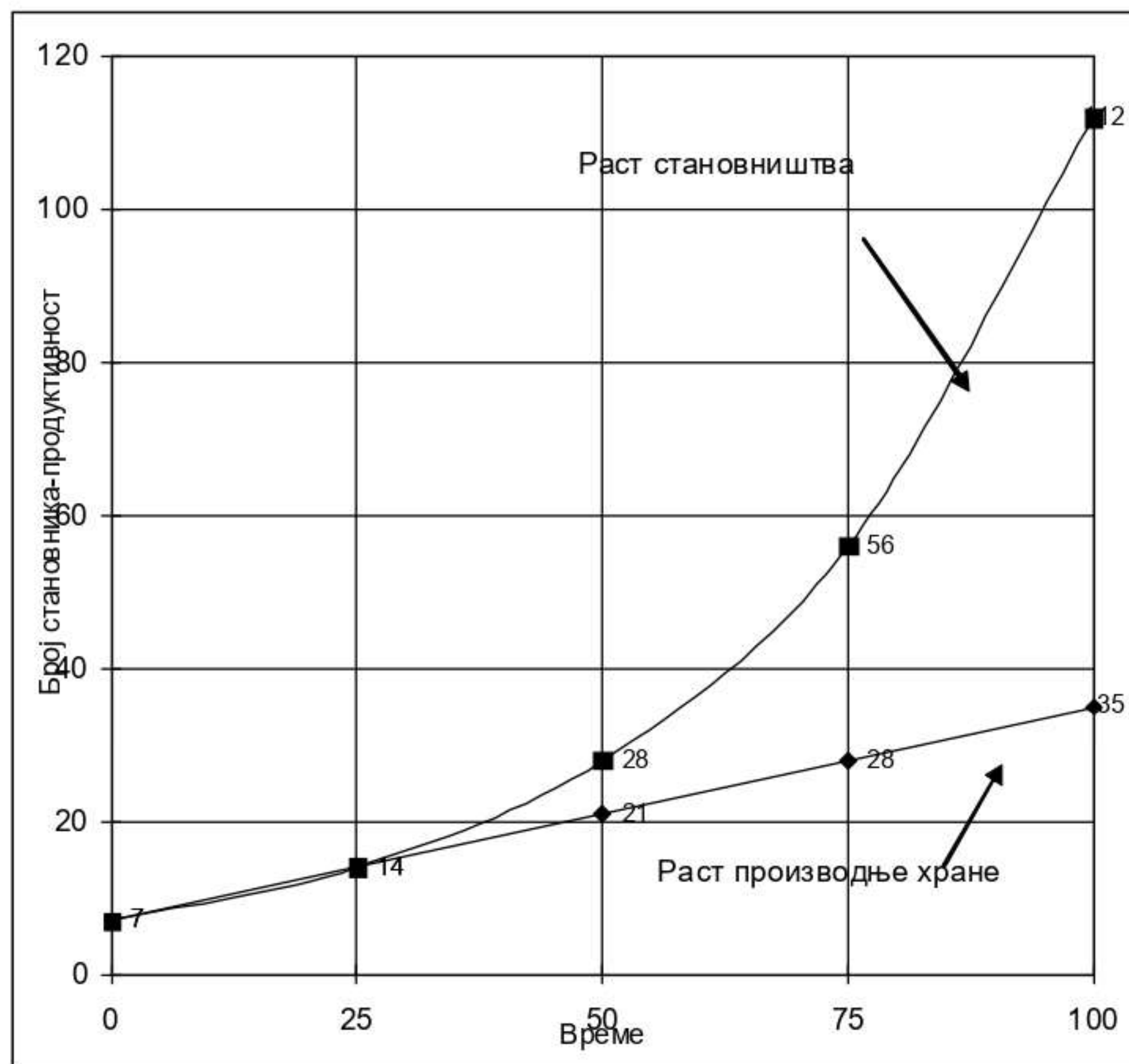
Да би се раст становништва изједначио са растом производње хране Малтус је имао на уму две врсте контроле: позитивну контролу и превентивну контролу. У мере **позитивне контроле** раста становништва он је убрајао: несташницу хране, тежак рад, патњу и друге невоље које све изазивају прерану смрт, **повећање морталитета**. Препоручивао је следеће мере **превентивне контроле**: касније склапање брака, целибат (нарочито за сиромашније слојеве становништва), тј. мере које треба да **смање плодност**, фертилитет.

У каснијим есејима Малтус је покушавао да пронађе лек против пренасељености (која је, по њему, основни узрок сиромаштва маса, иако је и даље сматрао да је популациони раст ограничен егзистенцијалним минимумом). Препоручивао је морално уздржавање (одлагање склапања брака све док будући супружници не буду у стању да издржавају породицу) и штедљиво понашање као једино примењиве и ваљане алтернативе популационом расту. Сматрао је да ова пракса може превладати једино у друштвима која се базирају на индивидуалној одговорности за репродуктивно понашање и да човекова тежња за побољшањем сопственог положаја ка томе и води.

Дакле, по Малтусу, до побољшања животног стандарда услед повећане производње може доћи само привремено, јер повећани животни стандард стимулише популациони раст, а то ће изазвати опадање приноса у пољопривреди или прихода уопште, по глави становника. Неограничени капацитет за демографску експанзију осуђује људски род да живи на ивици егзистенције. Малтус сматра да до побољшања може доћи једино ако се културно дефинисане норме репродуктивног понашања строго лимитирају.

Треба рећи да је, у методском смислу, Малтус користио аналитичке методе које (осим њега) нико није примењивао све до XX века. Он је, на пример, у својим прорачунима користио стопе раста оновременог становништва САД и дистрибуцију скандинавског становништва по старости.

Графикон 1. Продукција хране и људи по Малтусу

Практични одјек његовог учења није био велик и стопа раста европског становништва наставила је да расте до 1870, када је наступило време постојаног опадања, али не због моралног уздржавања, него због ширења практиковања контроле рађања у браку. У Малтусово време у данас развијеним земљама западне Европе рађало се у просеку 4,5 деце по породици, у XIX веку европско становништво расло је још брже, али је животни стандард повећан. Данас се у земљама у развоју рађа у просеку 4,1 дете по једној жени. Међутим, и у време тзв. демографске експлозије у земљама у развоју (између 1960. и 1975. године) бруто национални производ је растао рапидно, по стопи од 5,6%, што је уз стопу раста становништва од 2,3% резултирало стопом раста пер цапита дохотка од 3,3% годишње. Од 1975. године стопа раста дохотка је успорена али је успорен и раст становништва. У истом периоду високо развијене земље имале су чак и мању стопу раста бруто националног производа али и мању стопу раста становништва, па је пер цапита доходак растао сличним темпом. Сектор индустрије такође је добро радио. Удео у тоталном аутпуту растао је за 2-3% годишње. Али, укупна радна снага у земљама у развоју расла је још брже, те је трансфер радне снаге из пољопривреде у индустрију био мали.

У Малтусово време удео земљишта у аграрном аутпуту био је много већи, у Енглеској око 1700. године можда чак 40%, наспрам десетак процената у многим земљама данас и, наравно, удео пољопривреде у укупном аутпуту био је много већи.

Данас постоји низ земаља које су и густо насељене и имају висок стандард у исто време: Јапан, Тајван, Хонг Конг, Сингапур, Холандија... На другој страни већина подсахарских земаља и делови латиноамеричког континента, иако ретко насељени, живе на ивици егзистенције, а повремено и гладују.

Очито, Малтусове релације између производње хране и производње људи више нису тако једноставне. У дугорочном смислу пре или касније фертилитет почиње да опада услед свеукупног развоја. У развијеном свету, па и у урбаним зонама неразвијеног света, становништву је јасна негативна повезаност између фертилитета и прихода. Везе између морталитета и прихода данас су нејасније или барем компликованије, услед успеха модерних и јефтених програма јавног здравља.

Малтусови теоријски следбеници и у време приметне акцелерације утицаја техничког прогреса успевају да аргументовано бране тезу да популациони раст у дугорочном смислу смањује зараде и ствара сиромаштво. Они сматрају да ће мере превентивне контроле бити потребне и када људи буду ослобођени малтузијанског сиромаштва, јер, осим егзистенцијалних, постоје и друге људске потребе.

2.2 Неомалтузијанци

Неомалтузијанци сматрају да су страховања Малтуса и малтузијанаца оправдана, али и да се она могу отклонити применом контрацепције (као прихватљиве модификације репродуктивног понашања), с тим што проблематици брзог раста становништва додају и опасност од деградације простора. Малтус није разматрао могућност регулисања величине породице у браку јер није одобравао контрацепцију и абортус због: "њихове тенденције да отклоне неопходни стимулус за индустрију."

Неомалтузијанци заговарају регулисање величине породице у браку да би се што већи део инвестиција усмерио у продуктивне сврхе. Значај раста радне снаге за раст прихода по глави становника огледа се у томе што веће стопе раста радне снаге значе и већи ниво потребних инвестиција да би се одржао дати аутпут по раднику. Многобројнија радна снага захтева већа производна постројења да би се одржала иста продуктивност, а све то повећава удео демографских инвестиција¹ у укупним инвестицијама.

¹Демографске инвестиције су део дохотка који је потребан да се одржи константним $per\ capita$ доходак. На пример, ако је $K/Y=3$ (капитал/аутпут однос) онда становништво које расте по стопи од 1% годишње захтева 3% бруто националног производа за демографске инвестиције, а ако расте по стопи од 3%, чак 9% бруто националног производа биће утрошено за демографске инвестиције. Становништво са нултом стопом раста нема потребу за демографским инвестицијама.

Демографске инвестиције су, дакле, у позитивној корелацији са растом становништва, а из табеле 1 види се и да земље у развоју, иако у просеку стварају двоструко више средстава него што је потребно за демографске инвестиције (за егзистенцијални минимум или за голо преживљавање), ипак, у поређењу са развијеним земљама, смањују своје могућности развоја услед превеликог одлива новостворених средстава за инвестиције у демографске инвестиције.

У раду "Population and Economic Development" или у преводу: "Становништво и економски развој" (Coale, 1963) каже се: на краatak рок у земљама са мањим фертилитетом национални продукт дели се на мањи број потрошача и у тим земљама смањена је оптерећеност радног контингента, а на дуги рок разлике се кумулирају и у земљама са вишим фертилитетом снижавају се приватна штедња и државне инвестиције. Ипак, то зависи од земље до земље јер и данас нису ретке оне које имају стопу наталитета од 40 промила и где се рађа око петоро деце по породици а које чак повећавају стопу свог привредног раста за 3-3,5% годишње².

Табела 1. Удео новостворених средстава за инвестиције који је потребан за одржавање константног прихода по глави становника

	<i>Стопа раста</i>	<i>Потребне</i>	<i>Стопа раста</i>	<i>Демографске</i>
--	--------------------	-----------------	--------------------	--------------------

² Слично би се могло рећи и за Косово и Метохију, нарочито у претходној Југославији, када се не би знало да су бивше југословенске републике биле те које су покривале високе трошкове демографских инвестиција у тој провинцији. У периоду 1966-1980. разлике у демографским инвестицијама у три региона Србије биле су веома изражене (табела 4). Косово и Метохија је "због високих стопа раста становништва од 2,5% (Војводина 0,4% и Централна Србија 0,8%) и ниске ефикасности инвестиција (двоструко ниже у односу на друга два региона) имало дванаест пута вишу стопу демографских инвестиција у односу на Војводину и шест пута у односу на Централну Србију" (Ренеv, 1993/1994, 120). "На Косову и Метохији било је потребно 26,3% друштвеног производа да би се обезбедило одржавање већ достигнутог нивоа друштвеног производа по становнику, што значи да је толико износила стопа демографских инвестиција на том подручју. Мада је у посматраном периоду укупна стопа инвестиција на Косову и Метохији била веома висока (у просеку преко 55%), за покриће демографских инвестиција било је потребно готово 50% укупних инвестиција" (исто: 116).

Табела 4. Демографске и економске инвестиције у Србији у периоду 1966-1980.

<i>Регион</i>	<i>Стопа укупних инвестиција</i>	<i>Стопа демографских инвестиција</i>	<i>Стопа економских инвестиција</i>	<i>Демографски удео</i>	<i>Економски удео</i>
Централна Србија	29,8%	4,2%	25,6%	14,2%	85,8%
Војводина	28,5%	2,3%	26,2%	8,0%	92,0%
Косово и Метохија	55,5%	26,3%	29,3%	47,3%	52,7%

Извор: Ренеv 1993/1994.

<i>Регион Држава</i>	<i>становништва 1965-1970.</i>	<i>демографске инвестиције (% од БНП)</i>	<i>средстава за инвестиције 1966-1968.</i>	<i>инвестиције као % од стопе раста средстава</i>
	<i>r</i>	<i>S = r * 3</i>	<i>i</i>	<i>S/i*100</i>
Земље у развоју	2,4	7,2	17,4	42,5
Индија	2,6	7,8	16,5	47,3
Индонезија	2,9	8,7	8,8	98,9
Бразил	2,8	8,4	17,2	48,8
Бангладеш	3,0	9,0	12,3	73,2
Пакистан	3,2	9,6	14,3	67,1
Нигерија	2,5	7,5	12,3	61,0
Мексико	3,4	10,2	15,6	65,4
Развијене земље	1,0	3,0	24,0	12,5
Француска	0,9	2,7	25,4	10,6
Немачка	0,6	1,8	24,3	7,4
Јапан	1,1	3,3	32,9	10,0
В.Британија	0,5	1,5	19,0	7,9
САД	1,1	3,3	16,7	19,8

Извори: United Nations 1973; United Nations 1971; World Economic Survey, 1969-1970;

Сумарно речено, редуција фертилитета, у високофертилитетним и неразвијеним земљама, учинила би процес модернизације бржим и извеснијим. Она би убрзала раст прихода, знатно брже би створила могућности за продуктивно запошљавање свих одраслих који траже посао, олакшала би постизање општег образовања, а то би имало ефекта и на ослобађање жена од прекомерних трудноћа, порођаја и бриге о деци.

2.3 Марксистички о становништву

Маркс и Енгелс критиковали су и метод и налазе Малтусовог рада. што се метода тиче Маркс је оптуживао Малтуса за двоструки "грех против науке": за плагијаторство и за апологетски карактер закључака у корист владајуће класе. Малтусова теорија о становништву била је већ разрађивана од других писаца па низ коинциденција са њима иде у прилог Марксовој оптужби за "бесрамно и механичко плагијаторство". Маркс је указивао да су Малтусови закључци или у интересу владајуће и против радничке класе или у интересу реакционарнијег и против прогресивнијег дела владајуће класе, па данас и други начници сматрају да је Малтус био под превеликим утицајем онога што је хтео да докаже (Meek, 1977).

Док су неомалтузијанци критиковали Малтуса због одбацивања могућности регулисања величине породице у браку, марксисти су критиковали Малтуса због **потцењивања произвођачког карактера друштва**. По њима, пренасељеност је резултат капиталистичког начина производње. Енгелс је сматрао да је Малтусова теорија била “нужна полазна тачка која нас је повела бескрајно даље”, али и да је произвођачки карактер радничке класе неограничен. У свом писму Кауцком, 1881. године, Енгелс отклања малтузијанска страховања од пренасељености као неумесна пишући да ћемо Земљу тек населити (Енгелс је овде под утицајем текућих прилика имајући, пре свега, у виду насељавање САД). А ако комунистичко друштво буде увидело да је нужно продукцију људских бића регулисати исто тако као што оно већ регулише продукцију ствари, онда ће управо комунистичко друштво бити оно које ће то провести без тешкоћа. У сваком случају је, међутим, ствар тих људи да ли ће, када, како и којим средствима то постићи. “Неоспорна је заслуга марксистичке мисли, што је за разлику од малтузијанске теорије која је наглашавала потрошачко својство становништва, стално истицала и његово произвођачко својство” (Мацура, 1974, 39).

Марксистички писци одбацивали су могућност постојања универзалних закона становништва, те је Маркс сматрао важним формулисање таквог специфичног закона који ће демонстрирати већу сагласност са чињеницама, него што је то случај са старим, “вечним” законом Малтуса: “Производећи акумулацију капитала, радничко становништво, дакле, само производи у све већем обиму и средства која њега самог чине релативно прекобројним. То је закон становништва који је својствен капиталистичком начину производње, као што у ствари сваки посебни историјски начин производње има своје посебне, историјски важеће законе становништва. Неки апстрактни закон становништва постоји само за биљке и животиње уколико човек не интервенише у историјском смислу” (Маркс, 1979, 558-559). Маркс је, дакле, сматрао да је капиталистички начин производње тај који ствара прекобројно становништво, независно од стопе популационог раста. А о природном кретању становништва он је у првом тому “Капитала” још писао: “Не само маса рођења и смртних случајева, већ и апсолутна величина породица стоји у обрнутој сразмери према величини најамине, дакле према маси животних средстава којима располажу различне категорије радника. Овај закон капиталистичког друштва звучао би бесмислено међу дивљацима, па чак и међу цивилизованим колонистима. Он подсећа на масовно репродуковање индивидуално слабих и устопице гоњених животињских врста” (Исто, 569).

Доласком на власт социјалистичка политика у Совјетском Савезу залаже се за већи природни прираштај и наводи високу родност совјетских народа у Средњој Азији као потврду да је за социјализам карактеристична све шира репродукција становништва. Теоријска подлога оваквом приступу је анти-малтузијански став већине совјетских писаца у двадесетим и тридесетим годинама овог века и тежња да се нагласе различитости демографског развоја у социјализму и капитализму (у овом последњем већ тада су јасно изражене тенденције опадања фертилитета). Међутим, природни прираштај у целом СССР-у опадао је све до 1950. године, а такође и од 1960. па на даље, иако је смањена смртност и повећано трајање живота. Смулевич (према: United Nations, 1953) је сматрао да је то само транзициона етапа и да мењањем друштва долази до јављања битно нових момената који умањују значај закона становништва у капитализму, јер се јавља повећана запосленост, пораст стандарда, побољшање биолошких и социјалних услова те је сада радничка класа, значи

већина, та која ће се, користећи ове погодности, прилагодити жељеном моделу фертилитета у социјализму, те би последице требало да се очитују у рационалном развоју становништва.

Као друга карактеристика социјалистичког закона становништва наводи се пуна запосленост становништва. Очито ово може да буде само економски закон, а инсистирање на пуној запослености по сваку цену не значи и економски оптималну запосленост.

Због тога, најпре се можемо сложити са речима Бојарског да социјалистички закон становништва није у СССР-у добио своју дефинитивну форму. Седамдесетих година ти покушаји се и напуштају, а наглашава се потреба за општом теоријом становништва, која би представљала теорију његовог развоја. "Развој становништва одликује се непрекидним квантитативним и квалитативним променама, које се манифестују повећавањем производних снага, порастом овладавања природним и друштвеним процесима, растом моћи науке, технике и технологије" (Валентеј, 1976, 40).

2.4 Алтернативни концепти

Од појаве Малтусових есеја па до данашњих дана понуђено је и неколико значајних алтернатива великим теоријама.

Адолф Кетле је 1835. формулисао **математички "закон"** популационог раста полазећи од претпоставке да сума препрека неограниченом расту становништва расте са квадратом брзине тенденције раста становништва (према: United Nations, 1953). Овај "закон" је, касније, често провераван и модификован.

Запажени су и покушаји да се популациони развој Европе у последњих двестотина година теоријски уобличи. Ландри почетком XX века идентификује три демографска режима: примитивни, прелазни и модерну етапу демографске револуције (Обрадовић, 1967), а Нотештајн половином века на основу тога започиње расправу о демографској транзицији (која је, као теорија, данас све дискутабилнија због израженог европоцентризма, али је, као демографско искуство модерног света, један од најзначајнијих догађаја у људској историји).

школа мишљења, која се повезује са савременим радовима Естер Босеруп и Јулиан-а Симон-а види **раст становништва као покретачку снагу људског прогреса**, и у његовим материјалним и у његовим културним аспектима.

Основна теза је следећа: да у прошлости није било популационог раста ми бисмо још увек били ловци и сакупљачи, немоћни да одржавамо урбане центре или поље комплексније социјалне организације, немоћни да достигнемо и најмањи степен

специјализације или поделе рада или да предузмемо велике колективне пројекте и немоћни да покренемо технолошки развој.

Када људи живе ближе једни другима комуникације и транспорт су јефтинији и лакши; елити је лакше да администрира и сакупља порезе, што значи да се извори средстава лакше мобилишу за колективне подухвате као што су изградња иригационих или дренажних система. Постоје већа потражња и веће награде за боље обављен посао, охрабрују се имовинска права на земљу...

Boserup (1981) сматра да се људска историја може посматрати као дуга серија технолошких промена, као што су: откриће ватре пре, најмање, 350 хиљада година, појава производње хране пре 10 хиљада година, изградња урбаних центара пре 5 хиљада година, појава индустријске револуције пре неколико векова и откриће нуклеарне енергије пре неколико декада.

Многа открића имала су важне ефекте на величину и географску дистрибуцију светског становништва. На пример, коришћење ватре смањило је морталитет и омогућило насељавање хладнијих предела. То значи да мултипликација светског становништва не би била могућа без узастопних технолошких промена, које треба посматрати не само као оригинална открића него и као трансмисију техника из региона у регион. У складу са њеном теоријом, краткорочни ефекат популационог раста је опадање продуктивности, а дугорочни ефекат је повећање густине становништва и нови технолошки ниво.

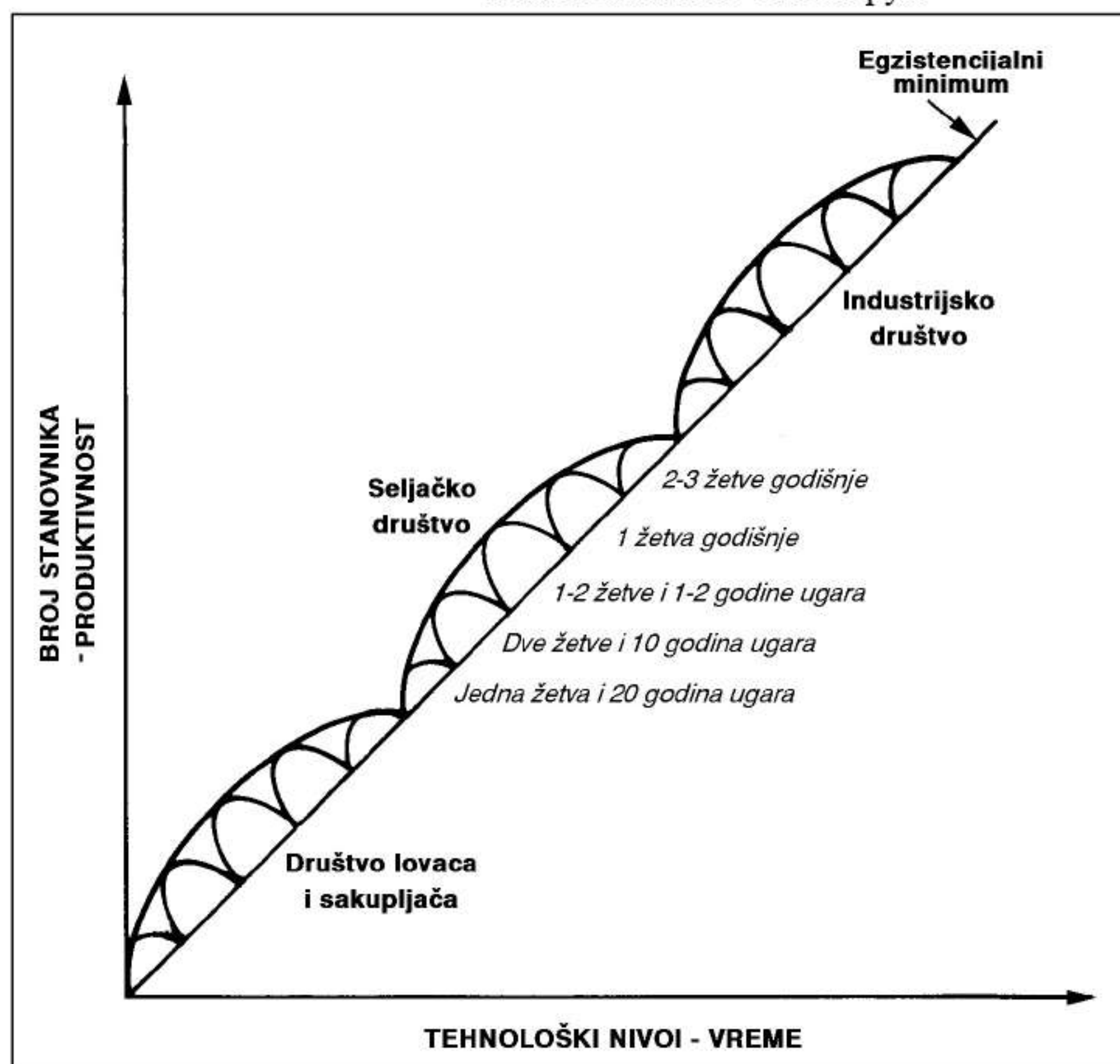
Графикон 2 показује да у оквиру једног технолошког нивоа постоји низ значајних технолошких унапређења, која усавршавају постојећу технологију и омогућавају и раст становништва и прогрес. У другој половини трајања једног технолошког нивоа технолошка унапређења се исцрпљују и продуктивност се смањује, а уз постојани раст становништво се приближава критичном нивоу егзистенцијалног минимума. Управо у то време стварају се услови за продор супериорније технологије, у којој растуће становништво такође креира низ узастопних технолошких побољшања, пролазећи непрестано кроз времена благостања и криза.

Оптимум становништва представља теоријски савршену ситуацију. Он би постојао тамо где је одређеној величини популације омогућено максимално искоришћавање природних извора, максимални аутпут по глави становника, максимални животни стандард (Сауву, 1969)... Немогуће је, међутим, одредити универзални циљ. На пример, неки извори су негде изузетно важни а негде потпуно неважни: вода или храна су негде основни и тешко достижан циљ, а негде је то и сам простор (Whyppne-Hammond, 1979, 25-26). Оптимум становништва је онај који остварује жељени циљ на најзадовољавајући начин. А циљеви могу бити различити: богатство, здравље, животни стандард, војна моћ...

Сличан по идеји је и **концепт носећег капацитета**, који се дефинише као максимум становништва који неки регион може бесконачно издржавати. На основу природних потенцијала и зависно од нивоа примењене технологије само земље у развоју (без Кине) могле би да хране између 5,6 и 33,2 милијарде људи. Са високим инпутима Заир би могао да храни три милијарде људи, Ангола скоро милијарду.

Критичари нападају овај концепт да полази једино од природних потенцијала појединачног региона (пре свега у области производње хране), а да занемарује социокултурне аспекте људског бивствовања (Davis, Bernstam, 1991). Концепт је преживео преурађене критике јер не заговара тежњу ка максимуму (то је само горња граница одрживог развоја), нити је пак "затворен" за укључивање и других варијабли у процену носећег максималног капацитета региона.

Графикон 2. Краткорочни и дугорочни ефекти повећавања густине становништва по Е. Босеруп

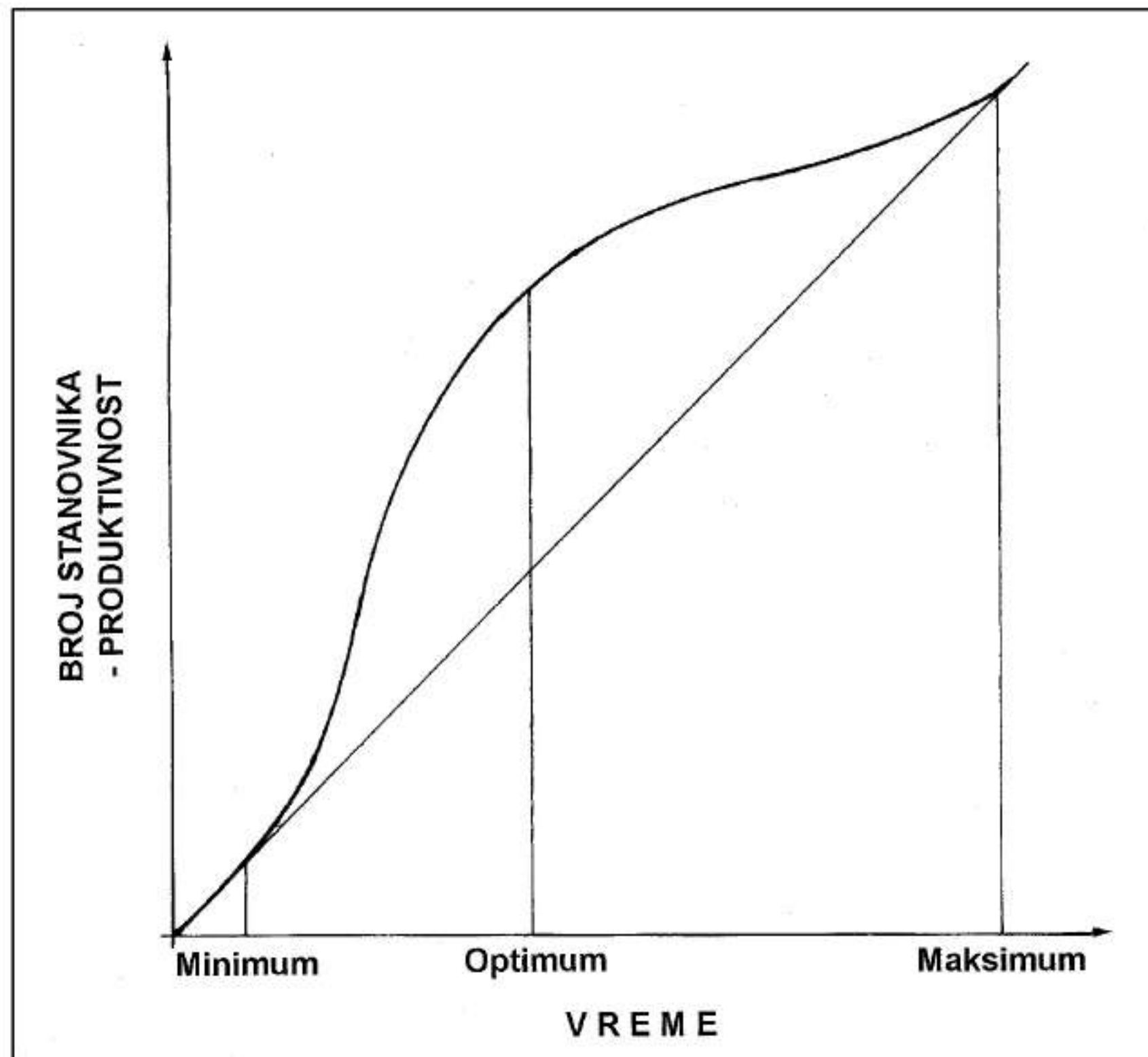

Седамдесетих година појавила се књига "Границе раста" (Meadows et al., 1972). У књизи је анализиран однос између раста становништва и земљишта, хране, индустријализације, необновљивих извора и загађења околине. На основу трендова у периоду 1900-1970. прогнозирано је да ће, уколико становништво и индустријализација наставе да се шире, становништво привремено расти, а да ће затим нестати, вероватно за мање од 130 година. Заустављање брзог раста становништва једини је спас: ако се популациони раст заустави до 1975, а индустријски до 1985, колапс ће бити одгођен до 2100. Четврт века после "Граница раста" сведоци смо заиста нараслих проблема са загађењем околине, али и све веће бриге са којом се ова пошаст по људски род третира.

Сва три последње поменута концепта можемо представити графиконом 3. Овде је представљен оптимум животног стандарда (као максимални аутпут по глави

становника), док максимум показује максимум становништва на граници егзистенцијалног минимума и указује на опасност даљег раста.³

Графикон 3. Минимум, оптимум и максимум одрживог становништва

2.5 Да ли смо на крају теорија?

У последња два века јавља се низ теорија и теоријских концепата који нуде објашњење односа између раста становништва и његовог свеукупног развоја. Код већине познатих теорија и концепата може се уочити и међусобна противуречност али и прожимање и континуитет (који следи процес развоја).

³ Приметна је сличност сва три графикона. Сви они показују да са порастом бројности становништва продуктивност опада (код Е. Босетр само на кратак рок, додуше). Претпостављамо да би и остали теоретичари нашли свој идеални ниво на графикону 3: Малтус би одабрао минимум, неомалтузијанци оптимум, а социјалисти и Е. Босетр определили би се за максимум становништва.

Теорија Малтуса могла је бити ваљана у дугом периоду историје људског рода, све до краја сељачког друштва, али су социјалисти указали на њене мане у индустријском друштву. Неомалтузијанци су осавременили Малтусово учење, а у "Границама раста" nailазимо на егзактнију подршку неомалтузијанским страховима. Теорија Е. Босеруп не само што конзистентно објашњава односе досадашњег раста становништва и одрживог развоја, него и указује на суштину теоријских спорова. На краatak рок, у оквиру једног технолошког нивоа (поједностављено, начина производње) сви су у праву: постојани раст броја становника резултира, на крају, опадајућим приносима (прекобројним становништвом). На дугом рок, критична маса становништва ствара нови технолошки ниво, који, у почетку, захтева повећање густине становништва (нове "законе" становништва).

Апстрактни концепти о повезаности раста становништва и друштвеног развоја нису операционализовани све до последње четвртине двадесетог века. Све дотада проблем пренасељености решавао се традиционалним начинима, као у античка времена (тако је створена "прекоморска Европа"). У време најбржег пораста човечанства (између 1950. и 1975. године) **традиционалном свету** постало је јасно да између повећане концентрације људи на одређеним тачкама у простору и техничког прогреса постоји веза, али је предуго једини резултат тог схватања био начело да је развој најбоља контрацепција (изјава са конференције о становништву у Букурешту, 1974. године). Убрзано нагомилавање проблема које је стварао прекомеран раст становништва коначно је нагнало земље у развоју да схвате да је становништво (његов квалитет али и квантитет) фактор развојног процеса и да са уопштених начела популационе политике пређу на конкретне програме планирања породице.

Демографска транзиција, као емпиријска генерализација демографске прошлости модерног света, указала је да проблем постоји и на другој страни. Показало се да демографска транзиција није само преображај високих стопа рађања и умирања у ниске стопе, него је то и преображај вишка живорођених над умрлима у мањак. У **модерном свету** страх од пренасељености замењен је страхом од изумирања, а то је учинило излишним и све теорије које почивају на страху од пренасељености. Овде треба очекивати појаву теорије о одрживом капацитету, о минимуму становништва који је потребан да одржава постојећу инфраструктуру.

Изгледа да је једини универзални циљ досезање стационарног становништва, иако није јасно како ће се то одразити на одрживи развој. То ће, можда, задовољити потребе садашњих генерација, али ће, можда, угрозити могућности будућих генерација да задовоље сопствене потребе.

Демографска историја и перспективе европског културног круга неодољиво подсећају на трагична искуства "старе" Грчке.

3. РАЗВИТАК ЉУДСКОГ РОДА

Процењује се да је наша планета постала пре 4,5 до 5 милијарди година, а живот на њој појавио се пре 2,5 до 3 милијарде година. Директни претходници људског рода појавили су се касно - пре неколико милиона година, а људски род живи на Планети само мали део овог времена - неколико стотина хиљада година (Павлик, 1995).

Током шесто хиљада година свога развитка људски род је дуго био на ивици изумирања: и рађања и умирања била су скоро подједнако висока. У еволуцији живог света нестанак рода Хомо не би био преседан. Многи представници живог света су настајали, досезали врхунце и - нестајали (хиновски гмизавци изумиру крајем мезозоику, на пример).

Ако читава људску историју сажмемо у 24 часа, видимо да је тек у последњих двадесетак минута људски род осигурао свој опстанак, око пет милиона људи ушло је у савршенији неолит. Тек у последњем минуту људски род је почео да господари Планетом, 500 милиона људи улази у модерно доба и започиње све убрзанији научно-технички прогрес, са све већим и већим бројем људи. Тек у последње две секунде пре истека две хиљаде година од Христовог рођења број људи досеже цифру од пет милијарди. У последњих неколико секунди човек је направио летелице са којима је у стању да лети дужи и даље од сваке птице.

3.1 Природни услови за развој људског рода

Да бисмо могли имати одређенију представу о могућностима опстанка и ширења разних хоминида и самог Хомо сапиенс-а потребно је да знамо најмање две ствари: какве су биле климатске прилике и какве су биле копнене везе између појединих континената и континената и острва.

Пре око милион година наступа квартарна периода у којој се јављају четири ледена доба са укупним трајањем око 300 хиљада година и четири интергласијала и постгласијал од укупно 700 хиљада година. Из овога је јасно да су интергласијације биле врло дуги периоди од по 200 па и преко 300 хиљада година, а то је неупоредиво више него цео досадашњи постгласијални период, који траје последњих 10-15 хиљада година. Узроци ових климатских промена су још увек хипотетични, али се основано претпоставља да су се у атмосфери налазиле огромне количине водене паре које су почеле да се излучују у севернијим деловима у виду снега а у јужнијим деловима у виду киша. Тако су постепено од севера ка југу почели да се шире моћни инландајси који су у свом максималном простирању покрили 43 милиона км² копна. У Европи и Азији ледници су се спуштали до 50° северне географске ширине, а на атлантској обали Северне Америке чак испод 40° СГШ.

Синхроно са гласијалним и интергласијалним фазама јавиле су се плувијалне и интерплувијалне фазе. Промене у кретању влажних западних ветрова који су доносили кишу помериле су "плувијални појас" на северној хемисфери око 15° ка југу а на јужној хемисфери за толико према северу. За прве миграције људског рода ова чињеница има огроман значај. Дотада суве области Африке, Средоземља, Мале и централне Азије, Северне Кине, југоистока САД и југа Јужне Америке, захваљујући обилним падавинама преобразиле су свој лик. Потекле су многе нове реке а оне које су већ постојале набујале су, у свим депресијама створена су језера а у постојећим језерима јако је порастао ниво. Данашње пустиње, Сахара, нарочито њен северни део, и Калахари биле су под вегетацијом и имале су релативно богат животињски свет. То је објашњење како су прве људске миграције могле да прођу преко данашњих непролазних пустињских области. За време интерплувијалних периода вегетација би замирала, јер је количина падавина бивала испод неопходног минимума.

Данас се под ледом налази десетина копна а за време плеистоцена лед је покривао скоро трећину копнених површина. Задржавање огромних маса снега и леда на копну снизило је ниво светског мора у Рису за 130 а у Вирму за преко 66 метара, а то је омогућило успостављање копнених веза између континената и континената и острва. У време сваке гласијације, укључујући ту и најслабију - Вирмску, постојала је копнена веза између Сибира и Аљаске јер је највећа дубина Беринговог мореуза 44 метра, а постоје претпоставке да су копнени мостови повезивали Јапан и Сибир, Тасманију и Нову Гвинеју са Аустралијом, док су Борнео, Јава и Суматра чинили са Малајом једну целину. Целебес и Филипини били су повезани са Аљаском копном преко Тајвана. Такође, има мишљења да је морала, макар и за краће време, постојати копнена веза азијског копна са Аустралијом преко Јаве. У Европи је тада постојала копнена веза са Енглеском, а између Балканског полуострва и Мале Азије постојало је старо копно Егеис. И поред постојања врло широке везе између Азије и Европе, дуж Урала па све до Каспијског мора, Егеис је био најидеалнији прелаз из Азије у Европу, јер је северни део Азије и Европе био под инландајсом док је прикаспијска низија била поплављена. Доказано је, међутим, да се у току интергласијација и овај пут могао користити.

У перигласијалним пределима, који су обухватили области на око 200 миља испред чела инландајса постојали су издиференцирани појаси тундре, степе и тајге.

Већ током најранијег плеистоцена фауна се осетно променула јер су нестале многе широко распрострањене врсте терцијара. Појављују се слонови, носорози, варијетети зебре и јелена (Царић, 1981).

3.2 Развитак рода Хомо

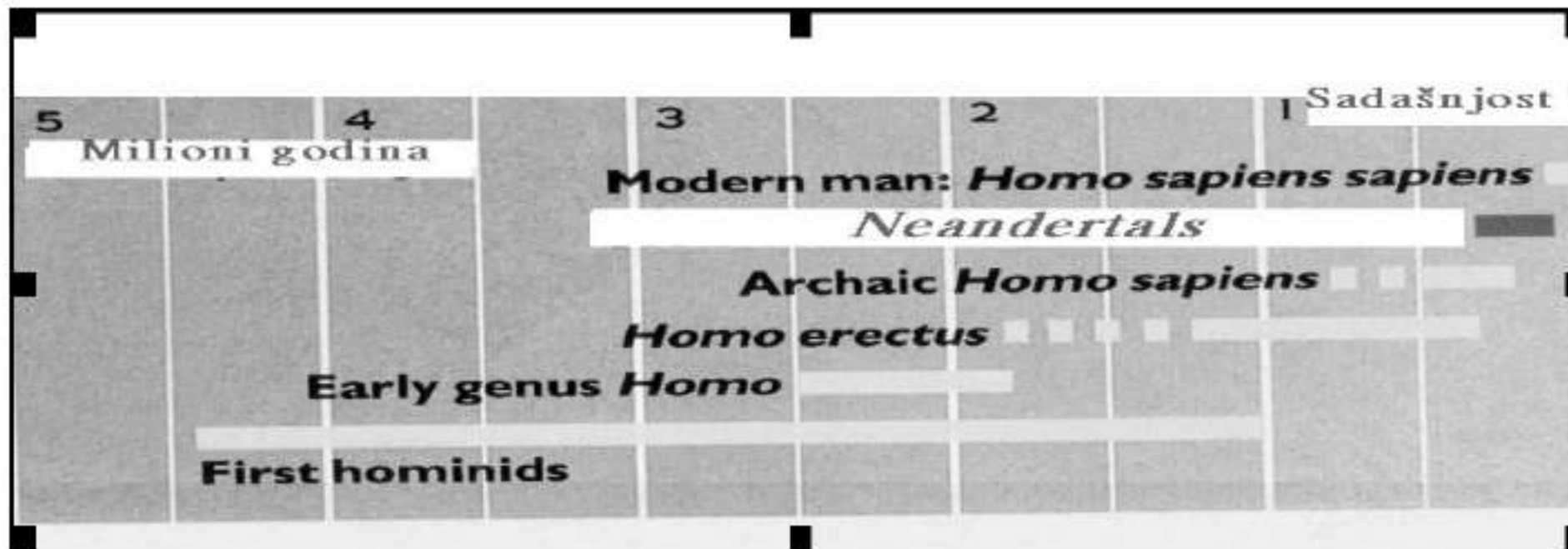
Осамдесетих година XX века развијена је ласерска техника одређивања старости археолошких налаза. То је омогућило да се одреди старост Аустралопитхеус афаренсиса-а, најбоље изученог представника **првих хоминида** (чија је најпознатија представница добила име Луцу, јер је у време открића скелета, 1974. године, у истраживачком кампу, а и у целом свету, била популарна песма Беатлес-а "Луцу ин тхе Ску Витх Диамондс"). Луцу је живела у Хадару (регион Афар) у Етиопији пре 3,18 милиона година. Касније су откривени и афарензиси стари 3,4 милиона година. Афарензиси су живели у групама, 25-30 њих, заједнички су се бранили од месождера и били су вегетеријанци. Око пола милиона година касније афричка клима постаје хладнија и сувља и од афарензиса се развија неколико грана хоминида, а од једне од њих и рани род Хомо (карта 1).

Средином деведесетих година у Канапои у Кенији и Арамису у Етиопији откривени су још старији хоминиди. Вихова старост одређена је на 4,1, односно на 4,4 милиона година. Детаљна испитивања новооткривених скелета тек треба да потврде припадност ових примитивних бића фамилији људског стабла (Јохансон, 1996).

На основу технике датовања археолошких налаза помоћу метода радиоактивног угљеника, која се примењује од 1948. године, остаци Зињантропуса, из Олдувајског кланца у Танзанији, датовани су у време од пре скоро два милиона година. Зињантропус је називан човеком јер је био градитељ оруђа, у најгрубљем смислу, али, његов физички изглед указује на врло рани стадијум људске еволуције, па ни процене просторног ширења и квантитативног развоја људске врсте не започињу његовом појавом. Опште је веровање да се **Archaic Homo sapiens** који је умео да прави једноставна оруђа појавио пре око 500000 или чак пре милион година. Врло мало се зна о његовом пореклу и о његовим везама са **Неандерталским човеком**, мада се претпоставља да и један и други имају заједничког претка са **Homo erectus**-ом, који је мигрирао у Европу из Африке преко западне Азије, пре 700 хиљада до милион година. Неандерталци су доминирали у Европи, од Гибралтара па све до Узбекистана, 200 хиљада година, од 230000 па до пре 30000 година, када су, из непознатог разлога, нестали. Могући разлог њиховог нестанка је Вирмска глацијација, која је смањила расположиве ресурсе и присилила их да мигрирају на југ, у шпанију и у Израел. Следећи разлог нестанка неандерталаца може бити и могуће мешање са савременим човеком, јер су они у Европи истовремено живели десетак хиљада година. Неандерталци су правили примитивно оруђе и оружје, бринули су о слабима и болеснима, а неки научници верују и да су се спразумевали, али их њихове специфичне карактеристике издвајају из директне развојне линије којом је настала данашња људска врста. Неандерталац је само потврда о дивергентним развојним типовима од којих се

само један развио у Хомо сапиенс-а из којег је непосредно произишао савремени човек (графикон 4).

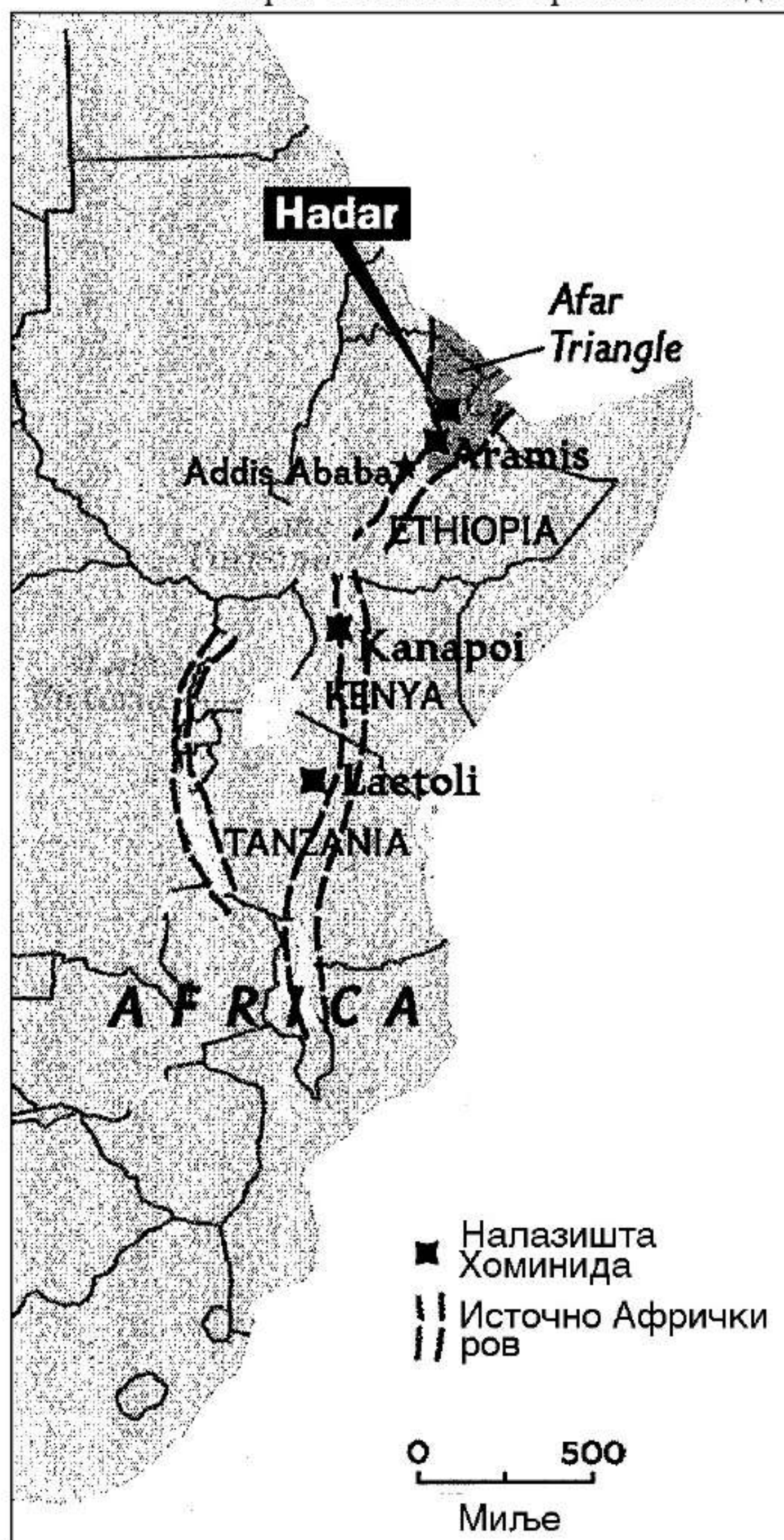
Графикон 4. Развој људког рода

Извор: Rick 1996.

Велика доза сагласности постоји о томе да су остаци нађени 1868. године на локалитету Цро-Магнон у Дордоњи (Француска) остаци непосредног претка анатомски савременог човека, **Homo sapiens sapiens**-а. Изненађује ширина географског распрострањења човека кромањонске расе. Његови остаци пронађени су још на седам места у Француској, у Енглеској, у Немачкој, у швајцарској, у Чешкој и Словачкој, у Совјетском Савезу, у Алжиру, у Индонезији, у Кини... И поред тога тешко је тврдити да се човек у исто време појавио на више континената. Претпоставља се да је савремени човек настао или у Африци или на Средњем истоку. Са бољим оруђем, склоништима и кројеном одећом он пре око 40 хиљада година долази у Европу (Горе, 1996).

Карта 1. Налазишта првих хоминида

Извор: Donald 1996.

Са територије данашње Војводине постоје подаци о боравку горњепалеолитских ловаца у Иригу, Бухаку, Пачиру, Старој Моравици, Вршцу и Ватину. Они су оснивали привремена шаторска станишта на лесу или барском лесу. У амбијенту шумских степа и галеријских и прибрежних шума ловили су у мањим групама крупну и ситну фауну хладних и топлијих интерстадијалних фаза последње глацијације *Würm*. Почетком холоцена европски простор улази у геолошку савременост. Постепени пораст температуре од пребореалног, бореалног до топлог атлантикума пратимо у Панонској низији између 10.750. и 5000. Испитивања у

Ђердапу пружају прве податке о начину живота у раном холоцену у српском Подунављу. Кромањонци у Падини и Ђердапу јели су углавном сирово месо, зрнасту храну и биљке и становали су у објектима са мало светлости и топлоте. Због оваквог начина живота боловали су од пародонтопатије и рахитиса, мада су појединци из изолованих група Ђердапског теснаца могли да доживе и до 70 година (Брукнер, 1994).

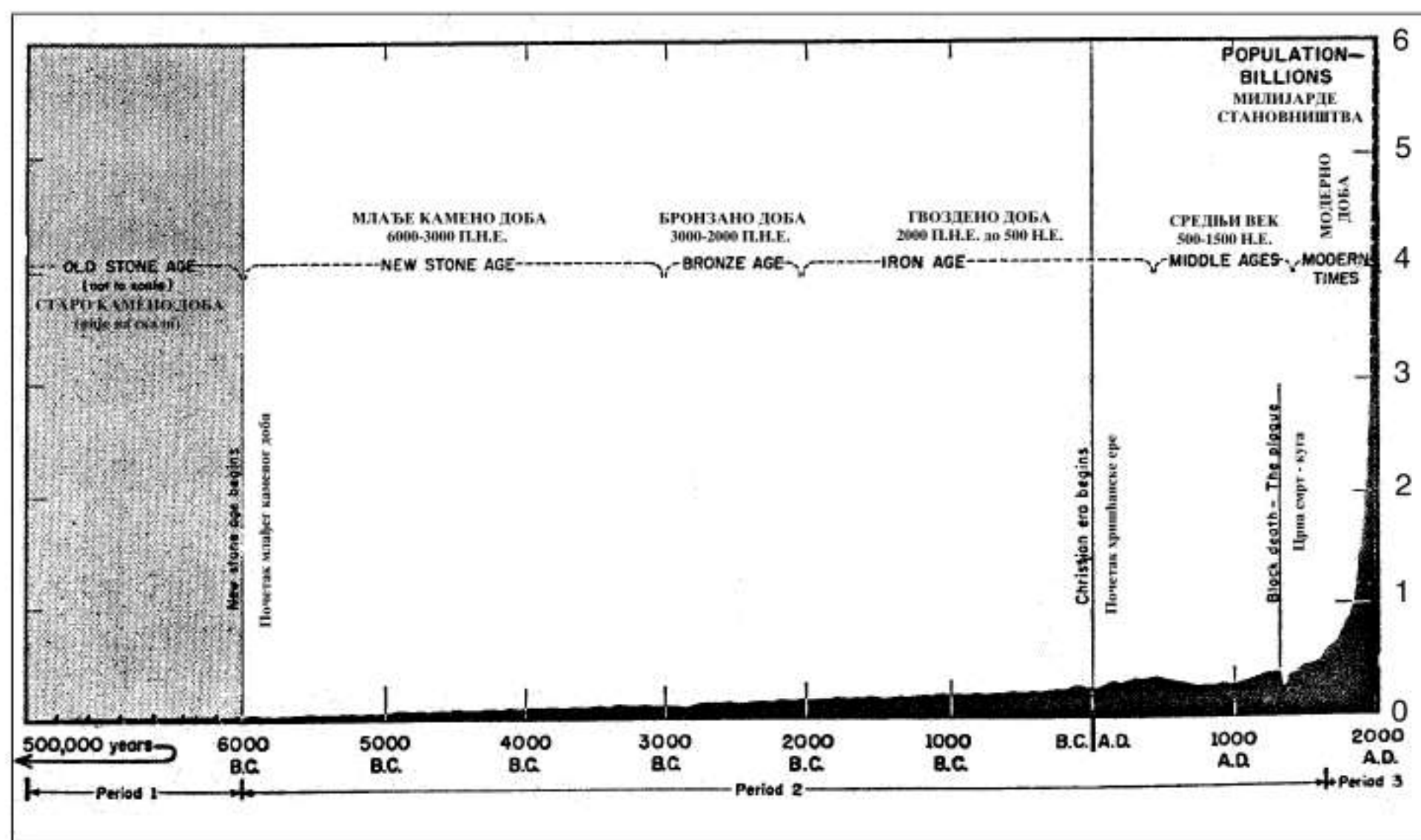
3.3 Колико је људи досада живело на Земљи?

Развитак Хомо сапиенс-а, од његове појаве до данашњих дана, можемо грубо поделити у три периода (графикон 5):

- I период: Старо камено доба од 600000. до 6000. године пре н.е;
- II период: од од 6000. године пре н.е. до 1650. године;
- III период: Модерно доба од 1650. године до данашњих дана.

Процене антрополога и палеонтолога о времену настанка човека веома се разликују. Ако као компромис између различитих екстрема претпоставимо да се први човек појавио пре око 600 хиљада година, онда процењујемо да је отада рођено око 77 милијарди беба, док данас на Земљи живи око 7 милијарди људи(табела 5).

Графикон 5. Бројчани раст људског рода

Напомена: када би старо камено доба било цело уцртано основна линија била би 35 стопа дужа.
Извор: Fletcher 1962.

Хомо сапиенс је до 20000. године пре Христа створио прва уметничка дела у људској историји: цртеже у пећинама јужне Француске и северне Шпаније. У економији сакупљача и ловаца у Старом каменом добу само је око 50 милиона квадратних километара, од расположивих 149 милиона, било искоришћавано. За једног сакупљача-ловца било је довољно 5 квадратних километара умерено плодног земљишта у условима умерене климе. У ствари, број људи који се могао издржавати од лова и сакупљања веома је зависио од природних услова. Процењује се да их је у екстремним условима Аустралије могло бити око 8 на сто квадратних километара, око 16 у Северној Америци, с тим што их је дуж пацифичке обале, од Аљаске до Калифорније, могло бити око 95, а у преосталом делу Северне Америке мање од 10. Наши пра-преци били су осетљиви на све климатске и еколошке промене и епидемије, али је управо ретка насељеност и раштрканост локализовала несреће. Просечни људски век износио је од 15 до 17 година. Од 600000. до 6000. године пре Христа стопа наталитета износила је око 50 промила, те је укупно рођено око 12 милијарди људи, али је и смртност била скоро на истом нивоу, па је раст био веома успорен, те је на крају првих 600000 година свог развоја становништво света бројало само 5 милиона људи.

Табела 5. Процене становништва света (у милионима)

Год.	Тотал	Европа	Русија	Африка	Северна Америка	Латинска Америка	Азија	Океанија
1000.	275	47	←	50	13	←	16	←
1100.	306	54	←	55	17	←	180	←
1200.	348	68	←	61	23	←	196	←
1300.	384	81	←	67	28	←	208	←
1400.	373	54	←	74	30	←	215	←
1500.	446	80	←	82	41	←	243	←
1600.	486	102	←	90	15	←	279	←
1650.	500	103	←	100	1	9	285	2
1750.	710	144	←	100	1	10	453	2
1800.	910	192	←	95	6	20	595	2
1850.	1100	274	←	95	26	33	670	2
1900.	1600	423	←	127	81	63	900	6
1950.	2406	594	←	199	166	162	1272	13
2010	6895	738	142	1022	344	590	4164	36

Напомена: ← обухваћено податком у правцу стрелице

Извор: United Nations 1953.

Други период започиње Млађим каменим добом (од 6000 до 3000 година пре н.е.), наставља се Бронзаним (од 3000 до 2000 година пре н.е.) и Гвозденим добом (од 2000. године пре н.е. до 500. године нове ере) и завршава Ренесансом и Реформацијом. Процењује се да се за време тог периода становништво света устостручило, порасло је од 5 милиона на 500 милиона, што је значило око 42 милијарде рођених. Верује се да је на почетку овог периода свет још увек био ретко насељен, да су велики делови глобуса били ненасељени, делимично због тога што се последња глацијација управо била повукла. Пораст становништва омогућен је првенствено колективним активностима на

регулисању воде и земљишта. Примери су изградња насипа ради регулисања поплава, копање иригационих канала и изградња терасистих земљишних парцела. Управо у том периоду човек је почео да производи храну уместо да једноставно троши оно што му је природа дала. Развој пољопривреде и изградња сталних насеља у долинама Тигра и Еуфрата драматично су променили начин живота тих људи. Од животиња биле су одомаћене овце, козе и неке врсте коња, а од биљака гајени су пшеница и јечам. До 4000. године пре н.е. ова цивилизација јавља се и у долини Дунава, а до 2500. године пре н.е. и у западној Европи. На крају неолита у нашим крајевима села ране винчанске фазе захватају површину од 1-1,9 ха до 5-6,9 ха са бројем житеља који варира између 50 и 200, односно 250 и 700 становника (Брукнер, 1994). За време Бронзаног доба човек је почео да користи бакар и бронзу и градио је градове и државе. Јављају се краљеви, религије, друштвене класе, споменици као што су пирамиде... У гвозденом добу јављају се писмо и ковани новац, а развијају се и трговина и поморство. Ово је време великих империја: египатске, грчке, римске (табела 6), ханске и, касније, империја Маја и Инка.

Табела 6. Процене површине и становништва Римске империје на почетку ере хришћанства

<i>Регион</i>	<i>Површина</i>	<i>Становништво</i>	<i>Густина становништва</i>
Европски део	2231000	23000000	10
Азијски део	665500	19500000	30
Афрички део	443000	11500000	26
Тотал	3340000	54000000	16

Извор: United Nations 1953.

Велики градови јављају се у близини Медитерана, Црвеног мора и Персијског залива, у плодним долинама Инда, Нила и Јангцеа. Прва урбана цивилизација јавља се око 3500. године пре н.е. у Месопотамији, дуж Тигра и Еуфрата, затим око 3000. године пре н.е. у Египту и затим на Криту, на обалама Инда, у Кини, Централној Америци и у Перуу. Урбана друштва у Месопотамији, Кини и Египту имала су централизовану контролу над земљиштем и водом у циљу обезбеђења исхране преко наводњавања и контролисања поплава. Сељак је на малом поседу производио више хране него што су биле потребе његове породице, те су на тај начин ове цивилизације омогућиле велику густину становништва. Уз периодичне успоне и падове који га одликују, овај начин привређивања препознатљив је и данас у многим деловима света. На почетку хришћанске ере број људи је зависио од расположиве хране, а повећање температуре у постглатијалним условима северне хемисфере омогућило је пораст група које су гајиле житарице. Међутим, повећање густине становништва повећало је и ризик од великих епидемија. Период од 543. до 950. године означава највећу осеку становништва у Европи од времена ране Римске империје јер се у то време појавила прва велика епидемија куге. Туберкулоза је такође честа, а период топлог и влажног времена око 800-900. године повећао је учесталост маларије, а ове болести су биле фаталне, нарочито међу младима. На кугу се наставља инвазија мохамеданаца из полуномадских предела који окружују Медитеран. У десетом веку у Европи долази до досељавања Мађара са истока и инвазије Викинга са севера. У време Римске империје максимална дужина живота износила је, као и данас, око 100 година, али је због

инфекција очекивано трајање живота било само од 25 до 27 година. После 1000. године становништво Европе се повећава све до 1348. када се поново јавља епидемија куге, која је само у периоду 1348-1350. однела 20 до 25% становништва Европе. Опадање броја становника се наставило услед каснијих епидемија, те је до 1400. године становништво Европе смањено за око 40%. Између 1500. и 1700. године јављају се друштвене, економске и интелектуалне револуције што чини основу за **модерно доба**: јављају се ренесанса, велика географска открића и реформација. Средином XVII века настаје период мира и стабилности у којем се усавршавају пољопривредни методи: прво споро а касније брзо. Уводе се нове културе, плодород, све више се користи ђубрење... Од 1650. до 2010. године становништво света повећало се за скоро четрнаест пута, са 500 милиона на 6,9 милијарди. У периоду 1650-1750. становништво је расло годишње за 0,3%, за време 1750-1850. за 0,5%, 1850-1950. за 0,8%, 1990. године, стопа раста кретала се између 1,6 и 1,9%, а у периоду 2005-2010. свега 1,2%. Овај период револуционисао је пољопривреду, индустрију, комуникације, транспорт, што је све омогућило акцелерацију раста становништва применом јефтених хигијенских и медицинских мера које су драстично смањиле морталитет. Међутим, примена контроле рађања проширила се само у развијеном делу света који има стопу раста од 0,6%, док у неразвијеном делу света она износи чак 2,1%.

4. ПРИРОДНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА

На промене броја становника наше планете утичу само две компоненте: рађање и умирање. Незабележени раст становништва у нашем веку последица је понајпре опадања смртности, морталитета.

4.1 Морталитет

Када је популациони раст почео да опада, због опадања стопе наталитета, порастао је релативни значај морталитета у обликовању старосне структуре, те је и његова важност у демографском развоју порасла. Упркос томе, само је неколико институција било ангажовано у проучавању морталитета. У поређењу са истраживањима фертилитета може се закључити да је проучавање морталитета било занемарено.

Главни проблем је вероватно недостатак упоредивих података. Подаци о узроцима смрти прикупљају се у Енглеској од 1838, у француским градовима од 1886, а у селима од 1906, у шведској од 1910. године. Међутим, само неколико земаља Африке, Азије и Латинске Америке располаже одговарајућим подацима за анализу морталитета на почетку двадесетог века. До половине двадесетог века ситуација је знатно поправљена. Зато се морталитет у прошлости може само грубо процењивати, утолико грубље што је прошлост даља.

На основу археолошких налаза скелета процењује се да је очекивано трајање живота сакупљача и ловаца износило од 15 до 17 година, а раног пољопривредног становништва, од 25 до 27 година. Све до краја XVII века морталитет је био висок и подложен великим флукуацијама због појава епидемија и глади. Током XVIII века

многе европске земље показују знаке смањења смртности. До 1850. године очекивано трајање живота на Западу (укључујући северну и западну Европу, Северну Америку и Океанију) повећано је на 40 година, до 1900. године достигло је 50 година, до 1950. године 70 година, а до 2014. године чак 80 година. У другим деловима Европе и у бившем СССР-у опадање морталитета започело је касније али се одвијало бржим темпом (Kitagawa, 1977). У другим деловима света људски век продужавао се још спорије, па се процењује да је почетком XX века светски просек био још увек само 30 година. Али, на основу фрагментарних записа види се да је чак и у периоду 1935-39. очекивано трајање живота у Африци и Азији још увек било 30 година, а у Латинској Америци 40 година. Скоро у исто време, и у европским земљама постојале су велике варијације по појединим провинцијама (табела 7).

Табела 7. Најниже и највише стопе смртности у провинцијама неких европских земаља у време 1930-1931. године

<i>Земља</i>	<i>Најнижа провинцијска стопа</i>	<i>Највиша провинцијска стопа</i>
Аустрија	12,4	14,6
Белгија	11,6	15,2
Бугарска	14,5	18,2
Чехословачка	11,6	18,4
Данска	10,1	13,0
Финска	12,6	16,5
Немачка	8,8	14,8
Грчка	12,6	20,7
Мађарска	14,3	19,1
Италија	12,0	21,6
Холандија	8,7	10,5
Норвешка	9,1	12,8
Пољска	12,5	21,8
Португал	13,8	21,8
Румунија	18,5	23,7
Шпанија	13,1	21,1
Швајцарска	10,8	14,7
Југославија	11,8	23,2

Извор: United Nations 1953.

Специфичне стопе морталитета по старости показују да је просечан људски век нагло повећан захваљујући понајвише смањењу апсолутне смртности одојчади и деце до пет година, као и смртности одраслих лица старих 40 и више година. Трајање животног века жена продужено је више него животног века мушкараца, а вероватно је и да је урбано становништво своју смртност смањивало брже него сеоско становништво (Preston, 1980).

Пошто је стопа наталитета опала са 38 промила у 1900. на 28 промила у 1984. години, односно на 20 промила почетком 20. века, видимо да се људски век у истом периоду више него удвостручио, очито је да се ради о, досада у људској историји незабележеном, високом повећању очекиваног трајања живота; можемо

закључити да је управо опадање морталитета омогућило и у људској историји незабележени пораст становништва баш у нашем веку.

4.1.1 Фактори морталитета

Досадашње анализе промена у узроцима смртности предузимане су само у развијеним земљама, јер су једино оне располагале потребним подацима. На основу анализе хиљада смртница које су попуњаване од средине XIX века у 43 земље види се да је стандардизована стопа смртности износила у просеку 12,3 промила за жене и 15,2 промила за мушкарце. Анализа промена у узроцима смртности показује да је највећи допринос опадању морталитета дало смањено умирање од појединих обољења, нарочито од: грипа, упале плућа и бронхитиса, те је контролисање ових болести смањило морталитет за 25%, с тим што је у случајевима високе смртности допринос ове групе болести био већи, а у свим осталим подручјима мањи. Друге инфективне и паразитске болести учествовале су са 15% у променама морталитета, а успеси у превенцији и лечењу респираторне туберкулозе и дијареје смањиле су смртност за по 10% свака (Престон, 1976).

Морталитет становништва одређен је низом природних и друштвених фактора. Утицај природних фактора не огледа се само у краткотрајним великим катастрофама; много је значајнији њихов посредни и дуготрајнији утицај. Расположиви индикатори указују на период хладнијег времена између 1560. и 1609. године али и на такво повећање просечног трајања живота какво у Енглеској није достигнуто све до XIX века. Прогресивно отопљавање после 1650. карактерисале су високе температуре и суше, нарочито око 1676-1686. године, али и смањење просечног трајања живота испод 30 година. У условима неразвијености Аустрије и Тоскане XIX века истакнута је веза у ланцу: клима, жетва, цене, морталитет (Galloway, 1988). У оквиру групе друштвених фактора често се издвајају индивидуалне манифестације као што су: занимање, доступност медицинске помоћи, личне навике (нарочито пушење са којим се повезују болести срца, рак плућа и бронхитис, чиме се тумачи већа смртност одраслих мушкараца, тј. скорашњи вишак морталитета мушкараца). Уска повезаност и међудејство фактора отежава утврђивање њихових појединачних доприноса. Досадашња истраживања највише су се бавила тзв. развојним факторима, који се манифестују кроз приходе, писменост и исхрану.

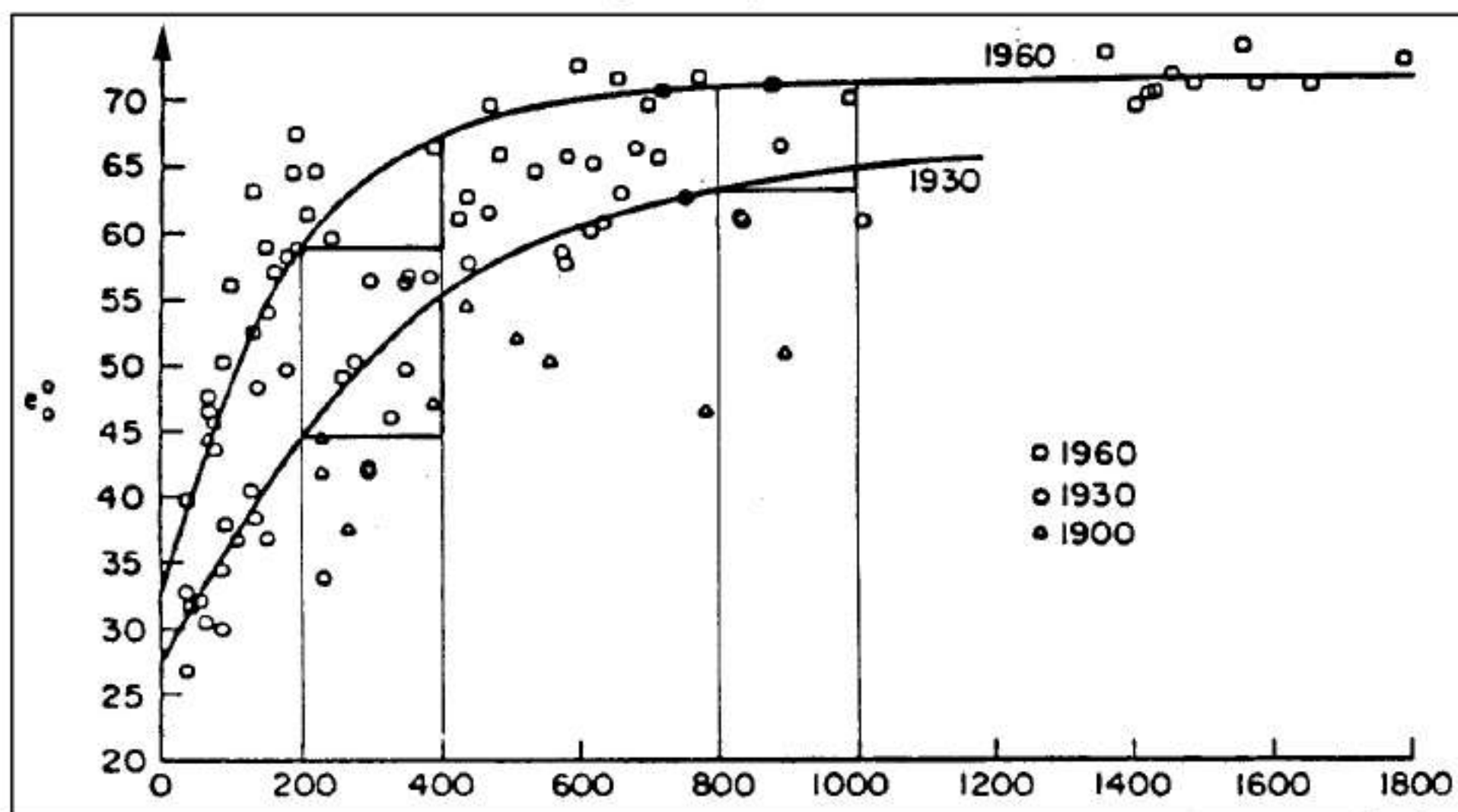
Док је XX век најбржег опадања морталитета у свету, у земљама у развоју то је нарочито период од 1930. па до 1960. године. У анализи фактора који су ово условили (и који треба да укажу и на ране узроке опадања морталитета и у данас развијеним земљама) истицало се да само 30% побољшања морталитетних услова долази због мерљивих аспеката социо-економског развоја, као што су: приходи, писменост и исхрана. Преосталих 70% побољшања приписивано је варијаблама које нису узете у квантитативну анализу, као што су програми искорењивања маларије, имунизација и други владини програми, међународна помоћ,

здравствено просвећивање и побољшање у практиковању здравијег начина живота појединаца (Preston, 1980).

У новије време све већи број података из земаља у развоју показује да су управо приходи, писменост и исхрана доминирајући фактори у објашњавању опадања морталитета у земљама у развоју, у периоду од 1965-69. до 1975-79. С тим у вези постоје два објашњења. По првом, које заступају аутори који негирају доминантан значај ових фактора у периоду 1930-1960. година, у последње време дошло је до смањења међународне помоћи, владини програми у области јавног здравља су такође успорени, маларија је добрим делом искорењена, а све то умањило је ранији значај ових фактора и увећало дејство преосталих развојних фактора: прихода, писмености и исхране. У прилог свом објашњењу они наводе да је због одсуства раније важних фактора успорено и повећавање очекиваног трајања живота у неразвијеним земљама, те да се оно у периоду од 1965-69. до 1975-79. повећало само за 3,9 година, иако признају да су приходи, писменост и потрошња калорија у наведеном укупном повећању учествовали чак са 2,81 годином или са 72% (Preston, 1986). Друго објашњење налази да подаци из земаља у развоју указују на важност одређеног прага животног стандарда. Тако лекари и персонал у установама јавног здравља који ради са децом у земљама са нижим приходима тврде да су високе стопе смртности одојчади и деце функција слабе исхране, а да је слаба исхрана последица недовољних прихода у домаћинству. Опадање значаја исхране и прихода следи тек када се превлада одређени егзистенцијални минимум и већ отпочне са рапидним повећањем очекиваног трајања живота. Конкретно, економски фактори су доминирајући све док одређена земља не достигне животни стандард који је изнад егзистенцијалног минимума. После тога за продужење просечног трајања живота најважнија је здравствена политика, а не толико приходи.

Збуњеност јавности одражава и New York Times у чланку објављеном 1987. године, под насловом: "САД троше највише на бригу о здрављу - али ми НЕ живимо дуже". У чланку се наводи да Американци издвајају 1388 долара годишње по становнику за јавно здравље, што је највише на свету, а ипак, имају веће здравствене проблеме и мање очекивано трајање живота од многих земаља које за програме здравља издвајају само делић те суме. На пример, у Јапану су та издвајања више него двоструко мања, али су Јапанци живели четири, а Јапанке две године дуже. Такође, Американци имају већу стопу морталитета одојчади и већу смртност од рака, болести срца и јетре од становника многих других развијених земаља.

Графикон 6. Очекивано трајање живота и национални доходак у 1900, 1930. и 1960. години

Извор: Preston 1976.

Графикон 6 иде у прилог другом објашњењу (показује да је прво објашњење само парцијално) и демонстрира и значај прихода пре досезања преломног прага животног стандарда (ако појединац или држава има приход од 200 долара и добије још толико, он би тридесетих година овог века продужио живот за десетак, а шездесетих година за око седам година, а ако има 800 долара добитак додатних 200 долара продужио би живот тридесетих година само за око две године, а шездесетих година овог века не би било никаквог повећања очекиваног трајања живота) и чињеницу да су чак и земље које нису повећале приходе "добиле" неколико година више у очекиваном трајању живота (због дејства других фактора), иако је након досезања високих вредности просечног трајања живота даљи напредак отежан услед кардиоваскуларних болести, рака и насиља (самоубиства, убиства и несреће). Између 1940. и 1970. године чак су и земље са малим приходима повећале животни век, услед увођења јефтених медицинских мера јавног здравља, као: чисте пијаће воде, вакцинације, редукције инфективних и неких других болести: грипа, маларије (чија је редукција смањила смртност за 15-35%), упале плућа, дијареје... Даљи напредак могућ је на основу побољшања образовања, информисања, исхране и дистрибуције прихода. Добри примери су Јапан, који је на почетку XX века, као неразвијена земља, досегао критични праг и имао морталитет сличан развијеним европским земљама у то време (табела 8), а такође и индијска држава Керала, Кина и Костарика (Mosk Ryan Johansson, 1986).

Табела 8. Морталитет у Јапану, Италији и Енглеској на почетку XX века

<i>Земља</i>	<i>Година</i>	<i>Приход по глави у \$</i>	<i>Урбано становништво</i>	<i>Писмено</i>	<i>Трајање живота (године)</i>	<i>Морт. одојчади (промил)</i>
Јапан	1908.	68	10%	90%	43	155
Италија	1901.	226	14%	30%	43	174
Енглеска	1901.	551	54%	95%	45	154

Извор: Mosk and Johansson 1986.

4.1.2 Регионалне разлике у морталитету

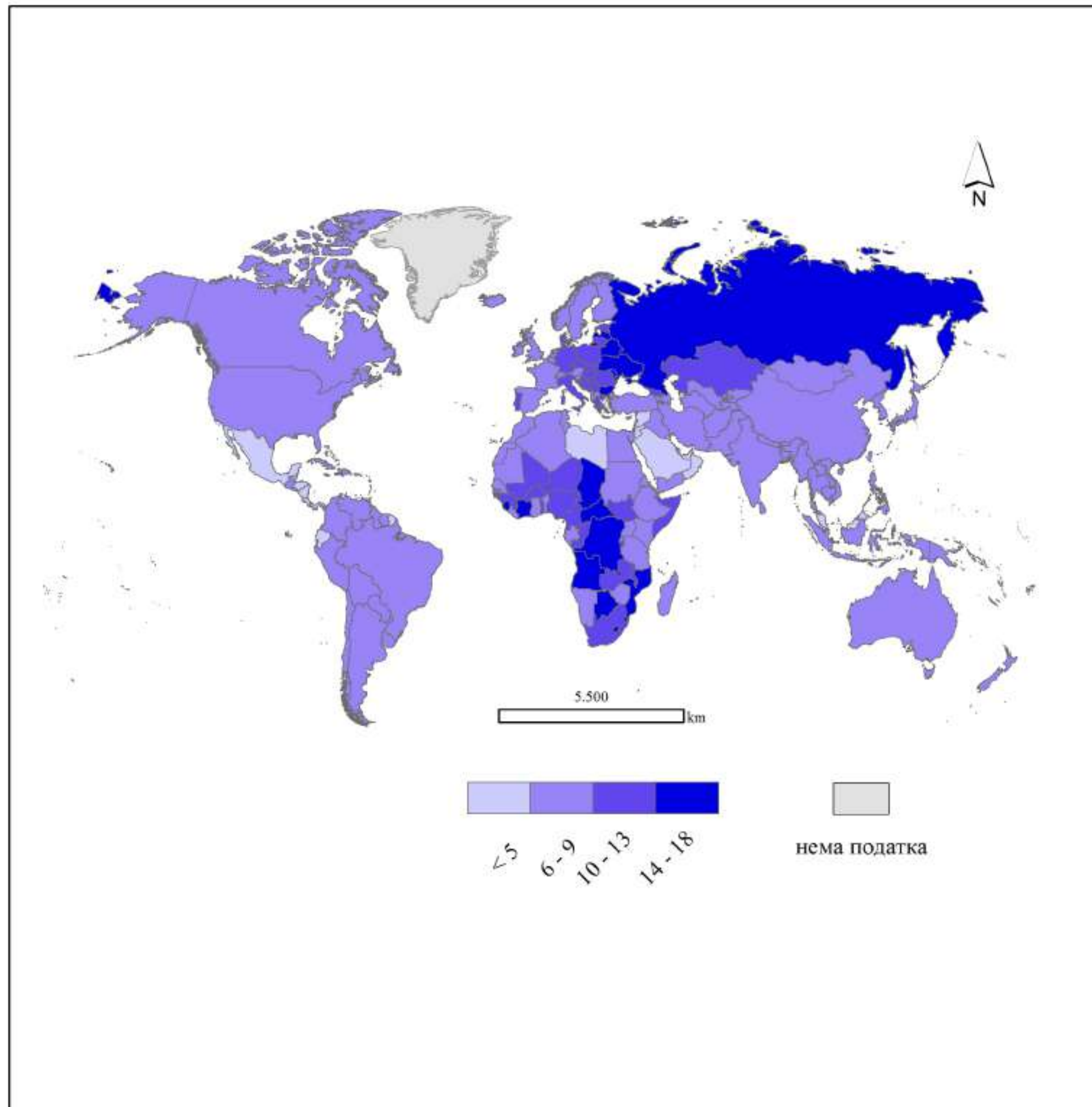
Регионалне сличности и разлике смртности могу се посматрати на два начина: у оквиру општих, традиционалних региона и у оквиру специфичних региона морталитета.

На основу географских и економских фактора постоји већ традиционална регионална подела света. Између издвојених региона могу постојати и најчешће и постоје мање или веће разлике у морталитету, као последица разлика у примарним факторима регионализације, али степен различитости географских и економских карактеристика не мора да одговара степену различитости у морталитету. Штавише, унутар једног те истог региона не морају да постоје хомогени морталитетни услови.

Општа стопа смртности⁴ (морталитета) представља годишњи број умрлих на хиљаду становника. Општа стопа смртности је најчешће коришћен показатељ морталитета, јер се лако израчунава и њено значење је свима схватљиво. Она је, међутим, веома подложна утицају старосне структуре, те је потребно користити и друге мере морталитета. Према подацима за период 2010-2015. године, општа стопа морталитета у свету износила је 8 промила, уз велике регионалне разлике. Док је у Средњој Америци општа стопа смртности износила само 4,7 промила, у Централној Африци она је 14,2 промила. У 2014. години, највећу стопу морталитета у свету имала је Јужноафричка Република, чак 17,5 промила, док у Катару она износи свега 1,5 промила. Ниске стопе морталитета имају и Уједињени Арапски Емирати (2, промила), Кувајт (2,2 промила), Бахреин (2,7 промила) као и већина земаља Југозападне Азије (карта 2).

Карта 2. Општа стопа морталитета (у ‰) у свету, 2010-2015.

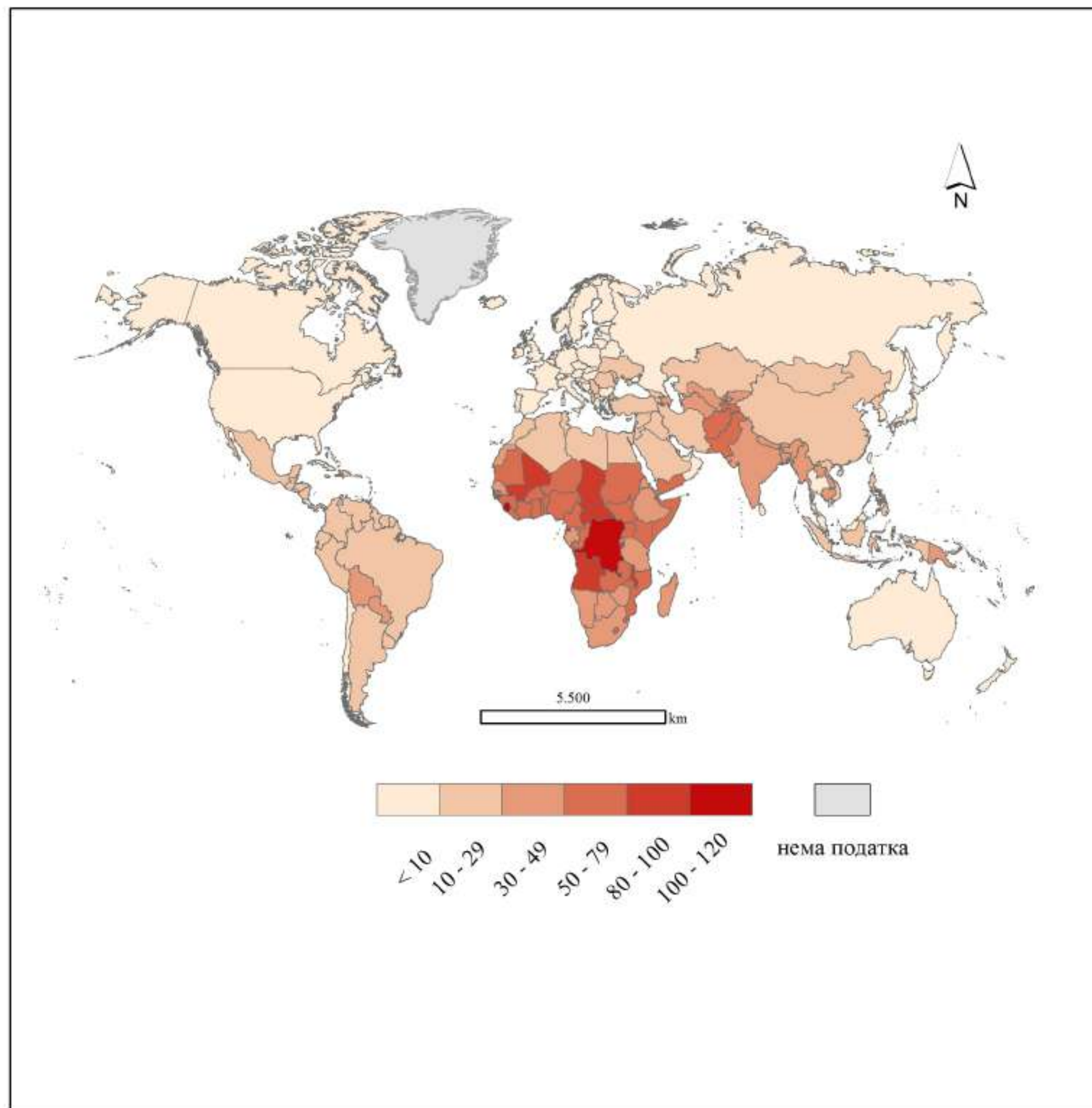
⁴ Општа стопа морталитета (смртности) или једноставно, стопа морталитета (m) или **Crude Death Rate** (CDR) је годишњи број умрлих (M) на хиљаду становника неке популације (\bar{P}) средином периода посматрања : $m = \frac{M}{\bar{P}} * 1000$

Стопа смртности одојчади⁵ представља број умрле одојчади до једне године старости на хиљаду живорођених дате године и веома је важан показатељ здравственог и, уопште, цивилизацијског стања народа, иако је ограничена само на прву годину живота. Регионалне разлике овде су још веће. Стопа смртности одојчади у свету у петогодишту 2010-2015 износила је 36,8 промила, док је у Африци она била чак 63,6 промила. У Азији је стопа смртности одојчади била нешто испод светског просека (31,0 промил), док на другој страни, у Европи она износи само 5,8 промила, односно 6,0 промила у Северној Америци.

⁵ Стопа смртности одојчади (m_0) или **Infant Mortality Rate (IMR)** је број умрле деце до једне године старости (${}_1M_0$) на хиљаду живорођених (N) те године: $m_0 = \frac{{}_1M_0}{N} * 1000$

Карта 3. Стопа смртности одојчади (у ‰) у свету, 2010-2015.

Ангола са стопом смртности одојчади од 176 и Авганистан са 149 промила неславни су светски рекордери у 2011. години. На другој страни у европским државама као што су Шведска стопа смртности одојчади износила је 2,7 промила, у Француској 3,2 промила, у Шпанији и Италији 3,4 промила (карта 3).

Очекивано трајање живота⁶ независно је од старосне структуре и представља најбољу меру морталитета. У 1984. години просечан људски век у свету износио је 61

⁶ Очекивано трајање живота или просечно преостало трајање живота за лица стара X година или **Life Expectancy** (e_x): $e_x = \frac{T_x}{l_x}$

годину, али је исте године развијени део света живео просечних 73 године а неразвијени део 58 година, а ако искључимо Кину, људски век је у неразвијеним земљама износио само 55 година. У петогодишту 2010-2015. године просечан људски век порастао је на 70 година. У исто време, док је у развијеном делу света он износио 77,7 година, у неразвијеном делу света просечан људски век износи 68,3 година..

Очекивано трајање живота становништва достигло је само 58,2 године у Африци, 71,4 године у Азији, док је у Латинској Америци 74,7 године, у Океанији 77,6 година, у Европи 76,1 годину, у Северној Америци 79,1 годину, док је у Аустралији и Новом Зеланду очекивано трајање живота у периоду 2010-2015. износило чак 77,6 година. У региону Средње Африке живело се само просечних 51,4 године, а у Јужној Европи 80,8 година и Западној Европи 81,1 годину. Према подацима за 2014. годину, просечан људски век најдужи је у Монаку и износи 89,6 година, потом следе Макао и Јапан са 84,5 година, Сингапур са 84,4 године, Сан Марино са 83,2 године и Хонг Конг са 82,8 година. На седмом месту у свету налази се Андора где просечан људски век износи 82,7 година. Потом следе Швајцарска, Аустралија, Италија, Шведска, Лихтенштајн, Канада, Француска, Норвешка и Шпанија где се просечан људски век креће између 81 и 82 године. Насупрот овим државама, у Чаду очекивано трајање живота износи свега 49,4 године, у Јужноафричкој Републици 49,6 година, у Гвинеји Бисао 49,9 година, а у Свазиленду и Авганистану 50,4 године и Централно Афричкој Републици 51,4 године. Подаци, ипак, показују да неразвијене земље смањују разлике и по очекиваном трајању живота приближавају се развијеним земљама, иако неке афричке земље заостају.

На основу дугорочних временских серија података о морталитету у развијеним земљама и на основу све обухватнијих географских серија података о морталитету у неразвијеним земаљама могуће је, статистичким поступцима, издвојити и специфичне морталитетне регионе, унутар којих постоји значајна сличност морталитетних карактеристика.

Табела 9. Регионалне разлике у морталитету традиционалних региона у периоду 2010-2015.

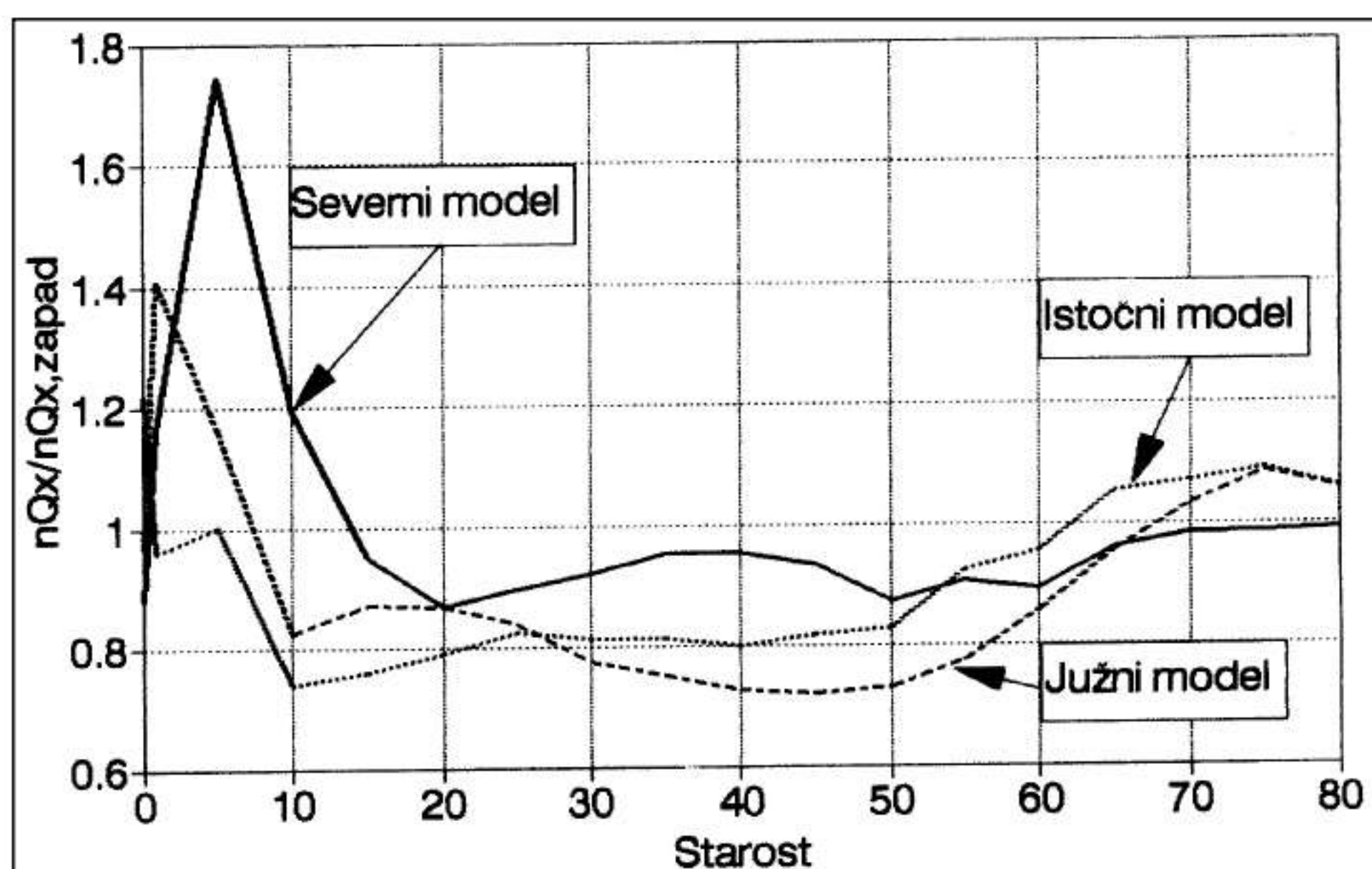
КОНТИНЕНТ Регион	Општа стопа смртности (у промилима)	Стопа смртности одојчади (у промилима)	Очекивано трајање живота (у годинама)
СВЕТ	8,1	36,8	70,0
АФРИКА	10,4	63,6	58,2
Источна Африка	9,2	56,4	60,0
Средња Африка	14,2	97,5	51,4
Северна Африка	6,6	29,9	69,4
Јужна Африка	12,9	39,6	56,4
Западна Африка	12,3	72,2	54,3
Л. АМЕРИКА	5,9	17,9	74,7
Кариби	7,5	25,4	72,6
Централна Америка	4,7	16,1	76,5
Јужна Америка	6,2	18,0	74,3

С. АМЕРИКА	8,2	6,0	79,1
АЗИЈА	7,1	31,0	71,4
Источна Азија	7,3	12,3	76,4
Југоисточна Азија	6,4	23,7	71,4
Јужна Азија	7,5	44,5	66,9
Средња Азија	7,7	41,4	67,0
Западна Азија	5,1	22,7	73,4
ЕВРОПА	11,6	5,8	76,1
Источна Европа	14,5	8,9	70,2
Северна Европа	9,6	3,8	79,9
Јужна Европа	9,8	4,1	80,8
Западна Европа	9,8	3,2	81,1
РУСИЈА	15,5	9,7	67,9
ОКЕАНИЈА	6,8	20,2	77,6

Извор: United Nations Secretariat 2012.

У 1966. години направљена је анализа 192 таблице морталитета, које су прављене од 1850. до 1960. године, од којих су 39 из периода пре 1900. године, 69 из периода после Другог светског рата. Чак 176 таблица обухвата европско становништво Европе, Северне Америке, Аустралије и Новог Зеланда (значи, узете су у анализу само развијене земље, те је овај недостатак препознатљив и у резултатима). На основу регресионе анализе откривена су три различита модела смртности: Северни, Јужни и Источни. Као четврти тип издвојен је и Западни модел смртности али он нема географско значење пошто је, у ствари, просек направљен од преосталих таблица морталитета (Coale, Demeny, 1983). Пошто Западни модел не показује систематске девијације од стандардног модела (који се добија када се све таблице узму заједно) могуће је, поређењем са њим, издвојити карактеристике осталих модела (графикон 7а и 7б).

Графикон 7а. Девијације вероватноће смрти од Западног модела за очекивано трајање живота од 40 година

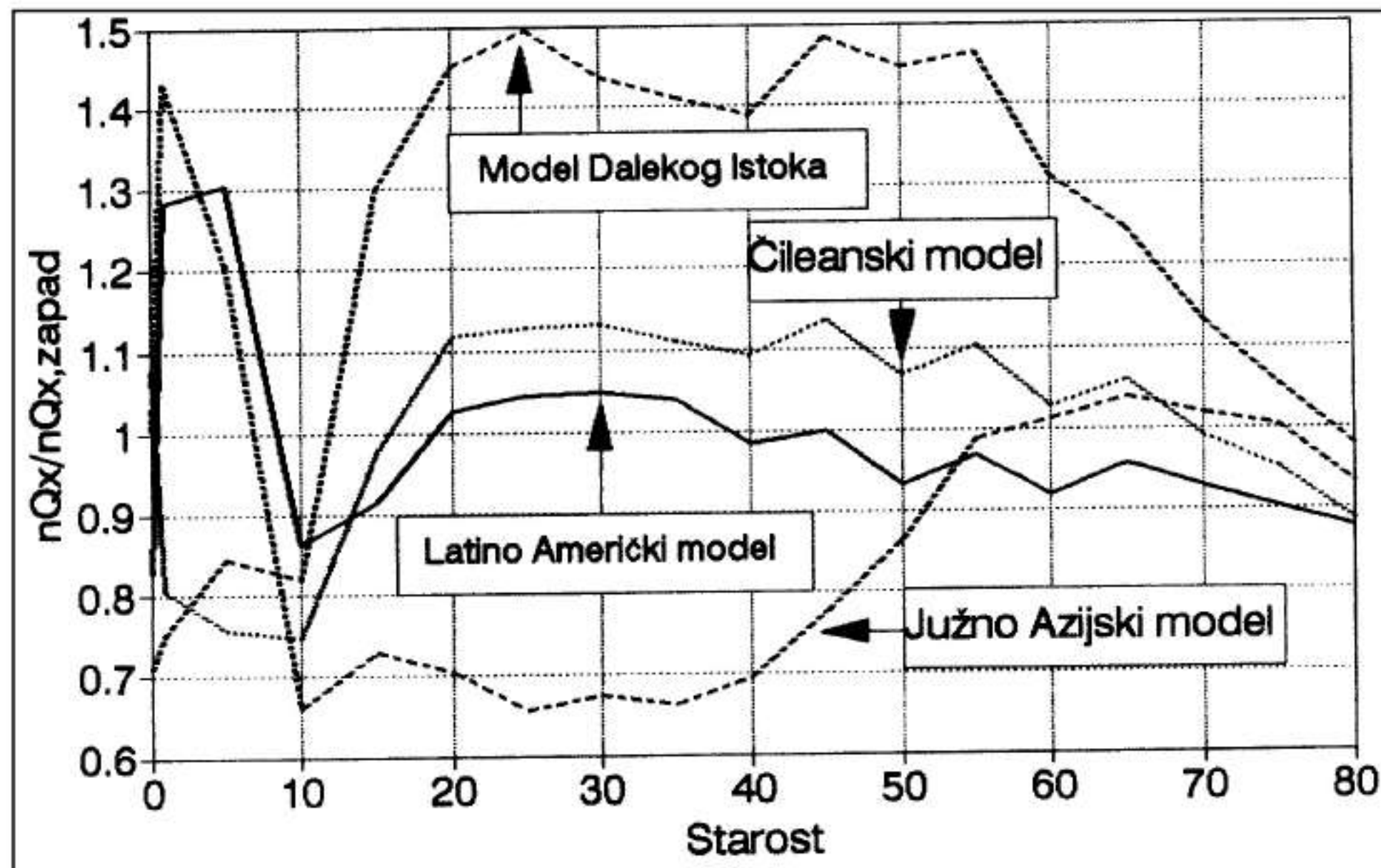
Северни модел смртности односи се на Исланд, Норвешку и Шведску. Одликује се малим морталитетом одојчади, изузетно високим морталитетом деце, малим морталитетом изнад 50 година и изузетно малим морталитетом изнад 65 година. Карактеристична болест је туберкулоза.

Источни модел смртности односи се на Аустрију, Немачку, северну и централну Италију, Пољску и делимично на Чешку и Словачку. Карактерише се високим морталитетом одојчади, изузетно малим морталитетом деце, високим морталитетом људи старијих од 50 година и изузетно високим морталитетом изнад 65 година.

Јужни модел односи се на Шпанију, Португал, јужну Италију и Сицилију. Карактерише се високим морталитетом у узрасту до 5 година, изузетно малим морталитетом у узрасту 30-60 година и високим морталитетом лица старијих од 65 година.

Побољшањем квалитета података у земљама у развоју омогућена је анализа морталитета и у другим подручјима света, што је показало да њихове карактеристике често одударају и не поклапају се са моделима развијених земаља. Регионално груписање извршено је на основу 36 парова таблица морталитета и то 16 из 10 земаља Латинске Америке, 19 из 11 земаља Азије и само једне из Африке (United Nations, 1983).

Графикон 76. Девиијације вероватноће смрти од Западног модел за очекивано трајање живота од 40 година

Латиноамерички модел карактерише Колумбију, Костарику, Ел Салвадор, Гватемалу, Хондурас, Мексико и Перу. Показује висок морталитет одојчади и деце, због учесталости дијареје и паразитских болести, а такође и омладине, због саобраћајних несрећа. У старијим годинама смртност је мала, због релативно ниске смртности услед кардио-васкуларних болести. Због непоузданих података овде нису укључени Бразил и Аргентина који чине 41% становништва и 55% површине Латинске Америке. Претпоставља се да су и у овим двама земљама морталитетни услови слични као и у осталом делу Латинске Америке, изузев код мушког становништва Аргентине, чији је морталитет сличнији чилеанском моделу.

Чилеански модел је посебан модел и карактерише се релативно ниским морталитетом у млађем узрасту, изузимајући одојчад, и нешто вишим морталитетом у каснијим годинама. Сличан је далекоисточном моделу изузев екстремно високог морталитета одојчади, због болести дисајних путева, а што може бити повезано са прераним престанком дојења.

Јужноазијски модел карактерише Бангладеш, Индију, Непал, Пакистан и Иран, а сличан је и морталитет Кине и Индонезије, изузев значајно нижег морталитета испод 5 година. Јужноазијски модел типичан је по екстремно високом морталитету у узрасту до 15 година, релативно високом морталитету лица старијих од 55 година и релативно ниском морталитету млађег средовечног становништва. У првом случају смртност повећавају инфекције, дијареја и паразитске болести, а у другом дијареја и болести респираторног система.

Модел Далеког Истока карактеристичан је за Хонг Конг, Малезију и Сингапур. Модел показује високе стопе смртности старијих људи у односу на млађи узраст. Доступна евиденција упућује да би овакав модел могао бити последица раније незалечене туберкулозе.

Тестирање регионалних распореда морталитета показало је задовољавајуће резултате и омогућило је проучавање становништва у случајевима одсуства или недостатка квалитетних података, а и у случајевима постојања висококвалитетних података ови модели коришћени су за претпоставке о будућем распореду морталитета (код пројекција становништва). Међутим, у време израде прва четири регионална модела таблица најсвежији подаци односили су се на касне педесете године, тако да су само претпостављени распореди умирања у условима врло ниског морталитета. Емпиријски подаци развијених земаља из осамдесетих година показују да је опадање морталитета одојчади и лица старијих од 60-65 година било веће од очекиваног. Запажена је чак тенденција преласка из једног у други регионални модел (бившу Чехословачку и Пољску карактерисао је Источни модел а сада Западни; Белгију, Француску, Холандију и Швајцарску карактерисао је Западни модел а сада Северни). Уопште, приметно је постепено померање од јужног или источног ка западном и, на крају, ка северном моделу, који карактерише најнижи морталитет у дубокој старости. Запањујућа конвергенција ка јединственом моделу смртности у условима очекиваног трајања живота већ од 80 година објашњава се ишчезавањем специфичних регионалних узрока морталитета или, барем, смањивањем њиховог дејства. Тако, висок морталитет одојчади у источном моделу, услед раног престанка дојења, отклоњен је

употребом вештачке хране, а отклоњени су и вишкови умрлих услед дијареје и ентеритиса у Јужном моделу (Coale, Guo, 1989).

Расправу о морталитету можемо закључити констатацијом да су резултати досадашњег проучавања смртности становништва света непотпуни. Анализа фактора морталитета ограничена је само на анализу тзв. развојних фактора, па и ту постоје несагласности. Јасно је да на морталитет утиче и низ других природних и друштвених фактора, чији механизам дејства тек треба објаснити. Због тога се јављају и проблеми регионализације морталитета. Општа стопа морталитета може бити и често јесте подједнако висока или подједнако ниска и у најразвијенијим и у најнеразвијенијим земљама.

Плодотворном се показала регионализација на основу специфичних стопа морталитета по старости и карактеристичним узроцима смртности, али ни она није савршена: ми још увек веома мало знамо о морталитету афричког становништва, регионално-географска доследност често се превиђа зарад универзалности модела (па тако северном моделу смртности сада припада и Јапан), а приметно је и да су модели морталитета по старости код мушког становништва много мање униформни.

Најновија проучавања показују да регионалне разлике постају све мање изражене у условима високог трајања живота, па није искључено да садашњи региони у будућности буду тумачени само као различити транзитивни правци ка ректангуларизацији живота.

4.2 Фертилитет

У базичне детерминанте фертилитета убрајају се следећи фактори:

- модернизација (образовање, урбанизација итд);
- културни фактори (религиозна и етничка припадност, урбанизација итд);
- генетски фактори.

Традиционални приступ идентификацији веза између модернизације и фертилитета био је коришћење регресионе анализе којом се успостављала веза између квантитативних показатеља фертилитета (рецимо, броја живорођене деце) и различитих аспеката модернизације. Понекад су у рачун узимане и неке друге претпостављене детерминанте фертилитета - културни услови, на пример.

Следећи приступ полазио је од тога да базичне детерминанте делују на фертилитет посредно, кроз "најближе детерминанте" као што су: контрола рађања (контрацепција, абортуси), стерилитет, смртност плода, време плодности.

Најновији приступ представља даљу еволуцију претходних двају приступа и сматра да базичне детерминанте делују кроз следеће три категорије варијабли: жељени број деце (деманд фор цхилдрен), потенцијални број деце (сушлу оф цхилдрен) и трошкове регулисања фертилитета (регулатион цостс), што утиче на контролу рађања, а ова на крају последицу, на број живорођене деце:

БАЗИЧНЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ: Модернизација (образовање, урбанизација), Културни фактори (религиозна и етничка припадност), генетски фактори.	Жељени број деце, Потенцијални број деце, Трошкови регулесања фертилитета	НАЈБЛИЖЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ: Контрола рађања (контрацепција, абортуси), Стерилитет, Смртност плода, Време плодности...	БРОЈ РОЂЕНЕ ДЕЦЕ
---	---	---	-------------------------

Жељени број живе деце (demand for children) представља број живе деце који би родитељи желели да имају ако би трошкови регулације фертилитета били бесплатни. Ова категорија зависи од прихода домаћинства, жељеног "квалитета" деце, трошкова и добитака од деце (економских и неекономских). У истраживањима се ова категорија апроксимира одговорима испитаника на питање о жељеној величини породице (графикон 8).

Графикон 8. Жељени, потенцијални и стварни број деце

Потенцијални број живе деце (supply of children) које би брачни пар имао у случају одсуства намерне контроле рађања. Ово је функција природног фертилитета и вероватноће доживљења. По дефиницији природни фертилитет је онај фертилитет који постоји у одсуству контроле рађања, а он може бити и испод биолошког максимума јер га могу смањити културни услови (као што је продужено време дојења). Разлози за већи број деце могу бити економски добици од деце јер су деца и радна снага и старосно осигурање и осигурање од економских ризика.

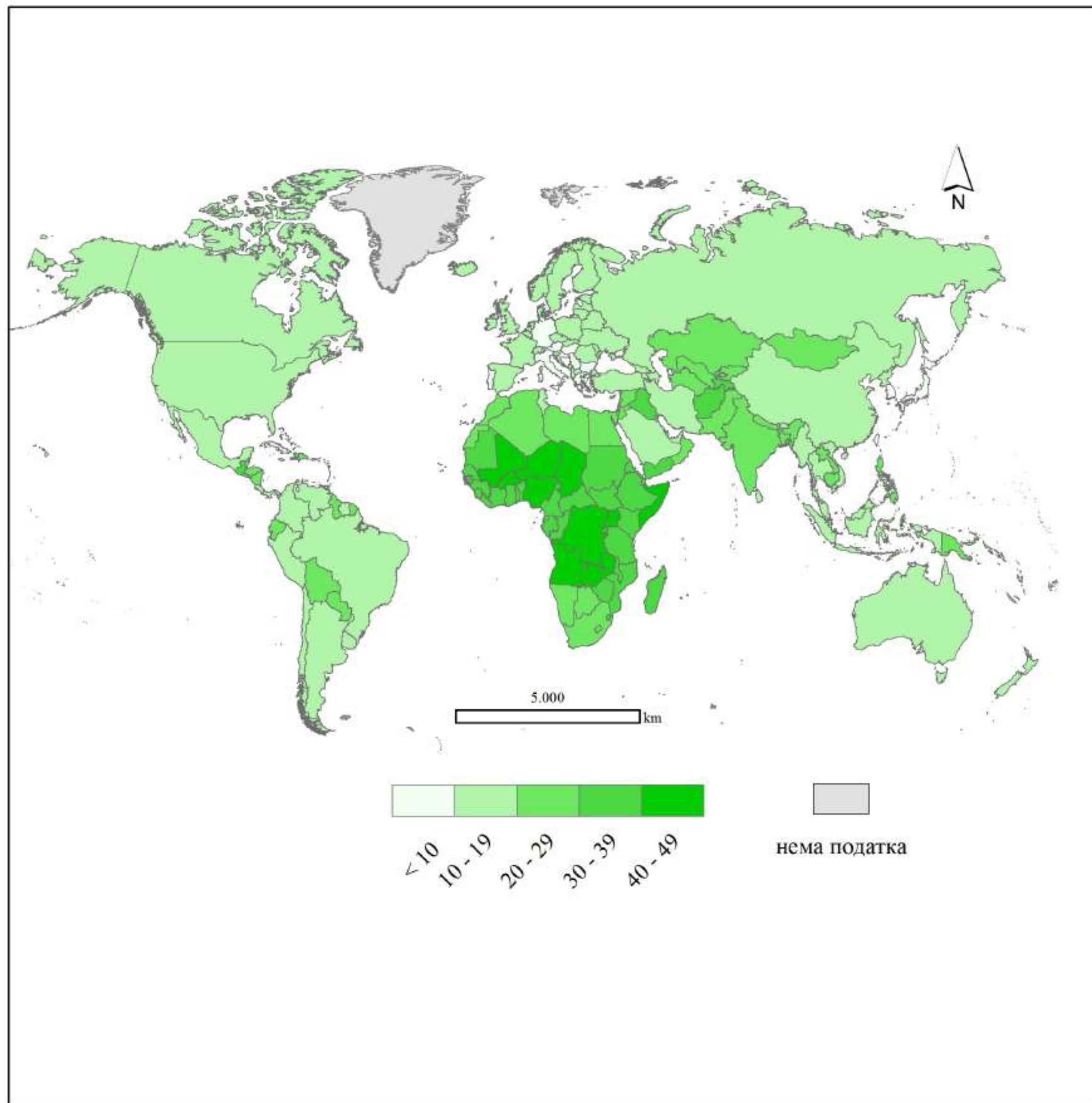
Мушка деца могу постати нето произвођачи већ у 12. години, могу надокнадити своју сопствену потрошњу до 15. године, а могу надокнадити и своју и сестрину укупну потрошњу до 22. године (Cain, 1977).

Трошкови регулисања фертилитета (regulation costs) могу бити психички и објективни. Ова варијабла спаја жеље и могућности брачних парова да регулишу број деце и доступност метода за контролу рађања.

4.2.1 Регионализација фертилитета

Недостатак података о фертилитету омета и његову регионализацију. Стигло се једино до тога да се у свету издвајају високофертилитетна и нискофертилитетна подручја, без детаљније поделе према годинама рађања и осталим карактеристикама. Подела према нивоу фертилитета може се сагледати и у оквирима традиционалне регионалне поделе света. Но, и ове податке нужно је примити са резервом јер се подаци за многе земље у развоју односе на период 1975-1980, тј. потичу из тзв. истраживања фертилитета у свету (World Fertility Survey), анкетног истраживања које је под руководством Међународног статистичког института и покровитељством Уједињених нација спроведено у низу земаља света.

Карта 4. Општа стопа наталитета ((у ‰) у свету, 2010-2015.

Општа стопа наталитета⁷ представља годишњи број живорођених на хиљаду становника. Она је у периоду 2010-2015. године износила 19,5 промила, с тим сто је у

⁷ Општа стопа наталитета (n) или **Crude Birth Rate** (CBR) је годишњи број живорођених (N) на хиљаду становника неке популације (\bar{P}) средином периода посматрања: $n = \frac{N}{\bar{P}} * 1000$

развијенијем делу света била 11,2 промила, а у неразвијеном свету 213 промила. Највећи наталитет бележи Африка, односно регион Средње Африке где се налазе и државе Ангола са општом стопом наталитета од 39 промила и Република Конго са 36,6 промила. Високу стопу наталитета имају и државе Западне Африке, као што су Нигер који је са 46,1 промил светски рекордер, затим Мали (45,5 промила), Буркина Фасо (42,4 промила), потом у региону Источне Африке Уганда са 44,2 промила, Сомалија са 40,9 промила, Бурунди са 42,3 промилом, док у регији Јужне Африке највећу стопу наталитета имају Замбија (42,5 промила), Малави (41,8 промил) и Мозамбик (38,8 промила).

Насупрот овом подручју, подручја Европе, и то и Северне и Западне и Источне и Јужне Европе показују веома мале вредности наталитета: Немачка 8,4 промила, Аустрија 8,8 промила, Словенија 8,5 промила, Босна и Херцеговина 8,9 промила, Италија и Грчка 8,8 промила, Србија 9 промила, Чешка 9,8 промила Шпанија 10 и Норвешка 12 промила (карта 4).

Екстремно високофертилитетна и екстремно нискофертилитетна подручја имају и одговарајућу старосну структуру, која се одликује или великим уделом младог или великим уделом старог становништва.

Табела 10. Регионалне разлике у фертилитету традиционалних региона у периоду 2010-2015.

<i>КОНТИНЕНТ Регион</i>	<i>Општа стопа наталитета (у промилима)</i>	<i>Стопа укупног фертилитета</i>
СВЕТ	19,5	2,5
АФРИКА	35,5	4,7
Источна Африка	37,1	4,9
Средња Африка	41,9	5,7
Северна Африка	25,0	3,0
Јужна Африка	21,7	2,5
Западна Африка	40,2	5,6
ЛАТИНСКА АМЕРИКА	18,0	2,2
Кариби	17,5	2,3
Централна Америка	20,3	2,4
Јужна Америка	17,1	2,1
СЕВЕРНА АМЕРИКА	13,0	1,9
АЗИЈА	17,7	2,2
Источна Азија	12,9	1,7
Средња Азија	23,3	2,6
Југоисточна Азија	18,4	2,2
Јужна Азија	21,3	2,5
Западна Азија	21,8	2,7
ЕВРОПА	10,8	1,6
Источна Европа	11,2	1,5
Северна Европа	12,1	1,9
Јужна Европа	9,8	1,5

Западна Европа	10,3	1,7
РУСИЈА	11,8	1,5
ОКЕАНИЈА	17,1	2,4

Извор: United Nations 2012.

Стопа укупног фертилитета⁸ показује број деце који ће једна жена родити уколико буде жива до краја репродуктивног периода (као репродуктивни период уобичајено се прихвата узраст од 15 до 49 година) и уколико буде рађала по истим специфичним стопама фертилитета по старости као и жене у датој години. Док је у развијеним земљама једна жена у периоду 2010-2015. године рађала 1,7 деце, у неразвијенима је рађала 2,6 (без Кине 2,9 деце). У Нигеру је просечан број деце 6,9 у у Малију 6,2, Бурундију и Сомалији 6,1, у Уганди 6, а у Авганистану 5,4. Да би се обезбедио ниво простог обнављања становништва потребно је да једна жена, зависно од морталитета, роди између 2,1 и 2,5 деце. У целој Европи и Северној Америци становништво се не обнавља, а најкритичније је у Румунији, Словенији и Пољској са 1,3 деце, потом Србији, Грчкој, Италији, Мађарској, Словачкој, Бугарској, Немачкој и Аустрији где једна жена роди само 1,4 деце.

4.3 Демографска транзиција

Континуирано интересовање за проучавање процеса демографског преображаја започиње тек од четрдесетих година овог века радовима Нотештајна и других сарадника Принстонског уреда за популациона истраживања. Крајњи резултат прве фазе истраживања био је сазнање: "У традиционалним друштвима фертилитет и морталитет су високи, у модерним друштвима фертилитет и морталитет су ниски, а све што је између јесте демографска транзиција" (Демену, 1968). Савремена истраживања заснована на доступним подацима европских земаља документовала су ово уопштено схватање развоја становништва и указала на специфичности, па и на одступања.

Демографска транзиција је заједничко демографско искуство свих развијених земаља света и своди се на преображај високог морталитета и фертилитета у ниски морталитет и фертилитет, тј. на редукацију и морталитета и фертилитета у последњих 200 година. У случају истовременог почетка опадања раст становништва био би умерен, као што је то био случај у Француској. У већини данас развијених земаља, међутим, број становника повећавао се убрзано све до раног XX века. Разлог наглог повећавања броја становника је знатно ранији почетак опадања морталитета, а што је и основна одлика класичног схватања процеса демографске

⁸ **Стопа укупног фертилитета (SUF) или Total Fertility Rate (TFR)** је број деце које би једна жена родила у случају да буде жива до краја репродуктивног периода (као репродуктивни период уобичајено се прихвата узраст од 15 до 49 година) и уколико буде рађала по истим специфичним стопама фертилитета по старости као и жене у датој години. То је, у ствари, сума специфичних стопа наталитета по старости: $SUF = n * \sum_n n_x$

транзиције. Друга одлика процеса демографске транзиције је стабилност фертилитета и варијације морталитета у раној фази транзиције, услед епидемија и нередовног снабдевања храном, као и стабилност морталитета и варијације фертилитета у касној фази (графикон 9). Опадање морталитета наступило је услед побољшања исхране и напретка медицине, нарочито јавног здравља, а пошто се и опадање фертилитета дешавало упоредо са урбанизацијом и индустријализацијом, демографска транзиција тумачена је економским, развојним факторима (Цоале, 1974).

Уред за популациона истраживања у Princeton-у покренуо је 1963. године дугорочно истраживање под називом "Опадање фертилитета у Европи". Зборник радова овог истраживања објављен је у књизи истог наслова која је изашла из штампе 1986. године (Coale, Watkins, 1986). Подаци из неколико стотина европских провинција указују да фертилитет ни пре почетка континуираног опадања није био претерано висок, у поређењу са фертилитетом неких данашњих верских секти. Објашњење је нађено у ниској стопи нупцијалитета. У неким провинцијама и до половине свих жена остајало је неудато све до краја свог репродуктивног периода, а средња старост при склапању брака била је изразито висока.

Процес демографске транзиције имао је, значи, у већини западноевропских земаља две етапе: прва етапа била је опадање нупцијалитета, а друга је била регулисање величине породице у браку.

Остали закључци, који мењају досадашња схватања процеса демографске транзиције, су следећи:

- Опадање фертилитета дешавало се у различитим друштвеним, економским и демографским условима;

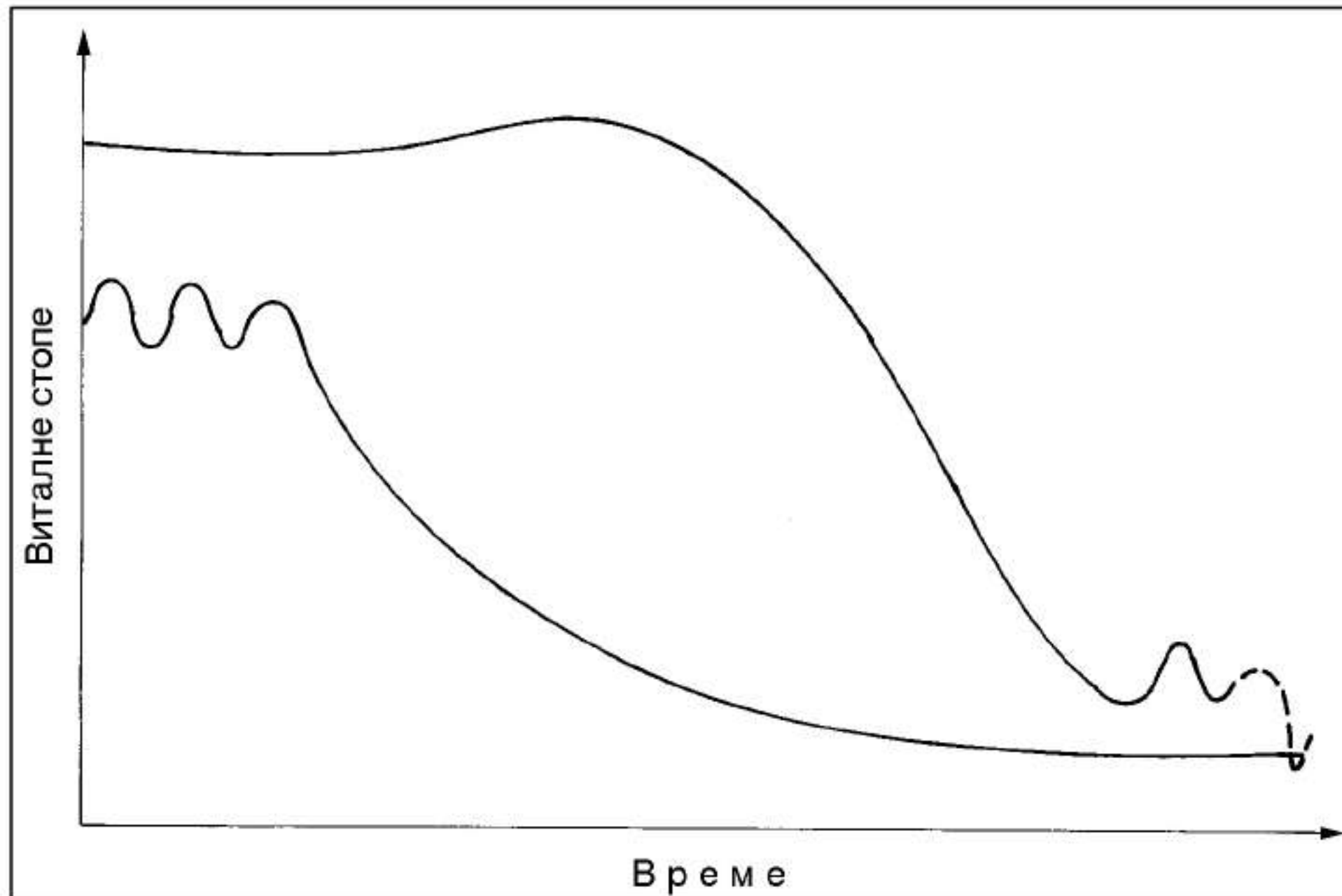
- Лимитирање величине породице није практиковано (и вероватно није било ни познато) међу широким слојевима сеоског становништва Европе пре почетка опадања фертилитета, иако је значајан део рађања могао бити и нежељен;

- ширење праксе лимитирања величине породице и опадање брачног фертилитета били су у основи иреверзибилни процеси;

- Културни фактори условили су почетак и ширење процеса опадања фертилитета независно од социоекономских услова (Knodel, Walle, 1979). Прикупљена евиденција показује да је опадање фертилитета започело скоро истовремено у онда најразвијенијим као и у најнеразвијенијим европским подручјима: у Британији и Белгији скоро истовремено када и у Мађарској и у неким деловима Балкана.

Разматрање демографског преображаја европских земаља еволуирало је од економског детерминизма ка потпуној негацији економских фактора. Међутим, евиденција о истовременом почетку опадања фертилитета није довољна да би се потпуно одбацио утицај економских фактора. Стоји приговор да утицај модернизације није адекватно разматран. Чињеница да он није запажен не значи да га није ни било, него пре да ми о њему још увек мало знамо.

Графикон 9. Модернизована шема процеса демографске транзиције

Са изузетком Француске, где је опадање започело још око 1800. године, у већини осталих западноевропских земаља почетак континуираног опадања фертилитета наступа у последњој декади XIX века или у првој декади XX века, док је у источној Европи, на Пиринејском полуострву и у неким италијанским и скандинавским провинцијама фертилитет почео постојано да опада углавном око Првог светског рата. Уопште, у 53 процента случајева опадање је започело између 1890. и 1920. године, с тим што је медијана у 1903. години. У табели 9 наводимо датуме почетка преображаја фертилитета у неколико земаља.

Већина земаља у развоју налази се у средњој фази демографске транзиције, коју одликују ниска смртност, висока родност и, као последица, висок природни прираштај (табела 11). То је фаза тзв. демографске експлозије, која је у последњих четрдесет година, од 1950. до 1990, највише допринела порасту становништва света од 110% или од 2,78 милијарди људи. Демографска експлозија у земљама у развоју није наступила услед високе родности, како се то често сматра, него највише због наглог опадања смртности, јер се савремена медицинска достигнућа развијених земаља преносе врло брзо у виду помоћи или уз минималне трошкове и земљама које не показују значајнији економски напредак. Највише је смањена смртност одојчади и мале деце тако да све већи и већи постотак потенцијалних мајки доживљава средње године рађања. Због тога је популациони раст ових земаља отприлике дупло већи него данас развијених земаља, у време када су се оне налазиле у средњој фази демографске транзиције. Тако је на пример у Шведској и Великој Британији највећа стопа раста износила је једва 15 промила годишње, док је током 80-их и 90-их у Кенији, Египту, Мексику, Пакистану и Ел Салвадору стопа раста била између 25 и 40 промила (Davis,

1990). Штавише, у неким земљама, на пример у Кенији, приметан је и мали пораст фертилитета, што се објашњава краћим временом дојења, услед употребе млека у праху.

Табела 11. Почетак опадања фертилитета у одабраним земљама

<i>Земља</i>	<i>Година када је брачни фертилитет опао за 10% са тенденцијом даљег пада</i>
Француска	око 1800
Белгија	1882
Швајцарска	1885
Немачка	1890
Мађарска	око 1890
Енглеска и Велс	1892
Шведска	1892
Шкотска	1894
Холандија	1897
Данска	1900
Норвешка	1904
Аустрија	1908
Финска	1910
Италија	1911
Бугарска	1912
Шпанија	1918
Ирска	1929
Костарика	1962
Чиле	1964
Тајланд	око 1970

Извор: Knodel, and Van de Walle 1979.

Када ће земље у развоју завршити транзицију, тј. досећи ниске и једнаке стопе и морталитета и наталитета и нулти популациони раст? Мноштво изузетака и велике варијације показују да класично тумачење демографске транзиције, настало на примеру данас развијених земаља, тешко може да служи као модел који ће следити неразвијене земље. У нагађањима о будућности светског становништва може се узети у разматрање пример азијских земаља које су недавно завршиле демографску транзицију. Хонг Конг, Јапан, Сингапур, Јужна Кореја и Тајван су на крају Другог светског рата биле аграрне земље суочене са пренасељеношћу и недостатком пољопривредног земљишта. За само 35 година сума укупног фертилитета у овим земљама пала је са 5 до 7 деце по жени на ниво испод простог обнављања (Davis, 1990).

Табела 12. Виталне стопе у транзицији

<i>Транзициона фаза</i>	<i>Стопа морталитета</i>	<i>Стопа наталитета</i>	<i>Стопа природног прираштаја</i>
Рана	Висока	Висока	Ниска
Средња	Ниска	Висока	Висока

Касна	Ниска	Ниска	Ниска
-------	-------	-------	-------

Извор: Davis 1990.

4.3.1 Студије случаја о демографској транзицији

Принстонско истраживање опадања фертилитета у Европи унапредило је и методологију и знања о демографском преображају становништва Европе, што је омогућило и следећи корак: писање монографија о демографском преображају појединих насеља, региона или држава. Испитивања почетка опадања фертилитета по овој методологији предузимана су у низу земаља: Јохн Кнодел испитивао је села у Немачкој, Etienne van de Walle у Француској, Massimo Livi- у Италији и Португалу, Ron Lesthaeghe у Белгији, Ansley Coale и Barbara Anderson у Русији. Такве студије урађене су и за Мађарску (Андорка, 1978) и за Чешку и Словачку федерацију (Fialova, Pavlik, Vereš, 1990). Наравно, биле би веома интересантне и студије о ваневропским подручјима, Африци и Азији, на пример. Недостатак дугорочне евиденције условио је да о тим подручјима постоје само студије савремених промена фертилитета. Такве студије су урађене на пример, за источну (Oshima, 1983) и југоисточну Азију (Hirshman, Guest, 1990). Студије о преображају становништва у другим крајевима тек треба да буду написане. Вишегодишња истраживања у оквиру принстонског пројекта обухватила су насеља чак из 579 европских провинција, али је са територије данашње Србије заступљен само Топлички крај. Током овог истраживања усавршен је и метод реконституције породице а тиме је омогућено прецизније и свеобухватније коришћење црквених регистара и домовних протокола у оним земљама где се они континуирано бележе последња два-три века. И поред завидног квалитета података који се налазе у нашим књигама и чињенице да се неке од књига воде од 1777. године, а турски пописи бележе стање још у XVI веку, ова архивска грађа се недовољно користи. Ако је досада "веома мало учињено (...) на опису популације насеља", онда управо реконституција породице заснована на оваквој грађи омогућује да "и породице и домаћинства и насеља (...) буду описана како са становишта своје структуре, тако и са становишта свог развика" (Мацура, 1974).

4.4 Раст становништва Србије

Многи страхови савременог човечанства исти су у читавом свету (страх од рата, немаштине, глади, епидемија или природних катастрофа). Страх од будућег раста становништва, међутим, није исти. У многим деловима неразвијеног света још увек је актуелан страх од пренасељености, док је развијени свет еволуирао од страха од пренасељености ка страху од изумирања. Управо тумачење особености

ове еволуције може бити и основа за објашњење и локалних и глобалних диспропорција савременог демографског раста.

Од првог послератног пописа 1948., па до пописа 1991. године број становника Србије је растао, а након тога, па до пописа 2011. године број становника наше земље се смањује. У периоду 1991–2011, годишња стопа промене броја становника износила је -2,6‰, а када су у питању регионалне разлике једино Београдски бележи континуирани раст становништва, док је у Региону Војводине раст регистрован само у периоду 1991–2002. Негативне стопе природног прираштаја у Војводини бележе се још од краја 1980-их, тако да је пораст броја становника између ова два пописа резултат позитивног миграционог салда, као последица прилива великог броја избеглица са простора бивших република СФРЈ. Према подацима Комесаријата за избеглице и миграције Републике Србије, у Војводини је 2001. године регистровано 183 721 избегло лице, што је чинило око 49% регистрованих избеглица у Србији. У Регионима Шумадије и Западне Србије односно Јужне и Источне Србије број становника се континуирано смањује, а највећи пад забележен је у Региону Јужне и Источне Србије.

Ниске стопе раста карактеристика су становништва модерног света. На почетку 21. века негативне стопе раста бележе и државе у окружењу, као што су Хрватска, Бугарска, Мађарска и Румунија, али и Грчка, Португал, Естонија, Литванија... На основу овога се може закључити да је демографски развој Србије у складу са развојем становништва како држава у суседству, али и неких других европских простора.

Према подацима Уједињених Нација, у периоду 2010-2015. свет се дуплирао сваких 60 година с тим што се развијени део удвостручавао сваких 232 године, а неразвијени сваких 52 године. Узимајући у обзир ове податке, оправдано се може рећи да је демографски развој становништва Србије сличан и да прати развијене земље.

Према савременој стопи раста Република Србија требало би да преполови своје становништво за 147 година. На основу доступних података пописа спроведених почетком 21. века, једино Београдски регион бележи раст становништва и очекивања су да се број становника овог региона дуплира за неких 120 година. (табела 13). Преостала три региона карактерише негативна стопа раста и пад броја становника. Негативни демографски трендови нарочито карактеришу регион Јужне и Источне Србије, па су очекивања да ће се број становника у овом региону преполовити за само 55 година.

Табела 13. Раст републичког становништва у међупописним периодима

Међупописни период	Ранији попис	Каснији попис	Годишња промена		Време дуплирања/преполовљења
			број	стопа (у‰)	
Република Србија					
1991–2002.	7576837	7498001	-7167	-1.0	729

2002–2011.	7498001	7186862	-32751	-4.7	147
1991–2011.	7576837	7186862	-19499	-2.6	262
Београдски регион					
1991–2002.	1552151	1576124	2179	1.4	497
2002–2011.	1576124	1659440	8770	5.7	121
1991–2011.	1552151	1659440	5364	3.3	207
Регион Војводине					
1991–2002.	1970195	2031992	5618	2.8	247
2002–2011.	2031992	1931809	-10546	-5.6	123
1991–2011.	1970195	1931809	-1919	-1.0	705
Регион Шумадије и Западне Србије					
1991–2002.	2196689	2136881	-5437	-2.5	276
2002–2011.	2136881	2031697	-11072	-5.6	124
1991–2011.	2196689	2031697	-8250	-3.9	178
Регион Јужне и Источне Србије					
1991–2002.	1857802	1753004	-9527	-5.3	131
2002–2011.	1753004	1563916	-19904	-12.7	55
1991–2011.	1857802	1563916	-14694	-8.6	81
Регион Косово и Метохија					
1991–2002.
2002–2011.
1991–2011.

Курзивом су означене године преполовљења.
Извор: РЗС 2004 (књига 9); РЗС 2012 (књига 2)

Можемо констатовати да ниске и опадајуће стопе раста становништва Србије никако нису задовољавајуће, али и да су оне у сагласности са својим европским окружењем, у којем су процеси демографске транзиције завршени. Демографска транзиција је заједничко демографско искуство свих европских и других развијених земаља света и своди се на преображај високог морталитета и фертилитета у ниски морталитет и фертилитет, тј. на редукацију и морталитета и фертилитета. У већини данас развијених земаља број становника повећавао се убрзано током XIX и почетком XX века јер је, због побољшања исхране (што је последица индустријске револуције) и јавног здравља (услед ширења медицинских иновација: прочишћавање и прокувавање воде и млека, Кохово и Пастерово откриће, вакцинације), морталитет почео да опада пре него фертилитет. Са изузетком Француске, где је опадање започело још око 1800. године, у већини осталих западноевропских земаља почетак континуираног опадања фертилитета наступа у последњој декади XX века, док је у источној Европи, на Пиринејском полуострву и у неким италијанским и скандинавским провинцијама фертилитет почео постојано да опада углавном око Првог светског рата. Уопште, у 53% случајева опадање је започело између 1890. и 1920. године, с тим што је медијана у 1903. години. Прикупљена евиденција показује да је опадање фертилитета започело скоро истовремено у онда најразвијенијим као и у најнеразвијенијим европским подручјима: у Британији и Белгији скоро истовремено када и у Мађарској и у неким деловима Балкана (Knodel, Walle, 1979).

Заиста, још је 1900. године највећи фертилитет од свих европских провинција забележен у рејону Топлице. Једна жена рађала је око 8,24 деце, а то је последица не само високог брачног фертилитета него и највеће пропорције удатих у Европи (Coale, Watkins, 1986). Висок морталитет условио је да годишња стопа раста ретко прелази два процента. Већ до 1940. године и фертилитет и морталитет су преполовљени у Централној Србији и годишња стопа раста је пала на ниво испод једног процента. Евидентно је да су у том периоду фертилитет и морталитет опадали и на Косову и Метохији. У Војводини је фертилитет почео да опада нешто раније. Студије случајева показују да је почетак дугорочног опадања фертилитета наступио 1903. године, тј. баш у време када се то десило и у већини европских провинција (Ђурђевић, Катић, Жарков, 1992). Можемо, ипак, закључити да је развој становништва читаве Србије ишао све до Другог светског рата сличним путем као европском демографском преображају. Штавише, сва три подручја одликовала су се и једном заједничком специфичношћу: опадање морталитета није наступило много раније од опадања фертилитета те су силазни трендови били скоро паралелни, а то значи да на просторима садашње Србије тада није било демографске експлозије. Већина земаља у развоју налази се у средњој фази демографске транзиције коју одликују ниска смртност и висока родност, што резултира високим природним прираштајем. То је фаза демографске експлозије, која је у последњих четрдесет година, од 1950. до 1990. године, највише допринела порасту становништва света од 110%. Демографска експлозија у земљама у развоју није наступила услед изразитог повећања родности, него због наглог опадања смртности. Развијени свет, преко својих специјализованих организација, допринео је стабилнијој прехрани, увођењу програма јавног здравља и врло брзо, у виду помоћи или уз минималне трошкове, пренео је савремена медицинска достигнућа и земљама које не показују значајнији економски напредак. Највише је смањена смртност одојчади и мале деце тако да све већи и већи постотак потенцијалних мајки доживљава средње године рађања. Због тога је популациони раст ових земаља дупло већи од онога који је карактерисао данас развијене земље, у време када су се оне налазиле у средњој фази демографске транзиције. Штавише, у неким неразвијеним земљама приметан је и благ пораст фертилитета, што се објашњава краћим временом дојења, услед употребе млека у праху, а што скраћује могуће размаке између порођаја.

Управо демографски развој неразвијених земаља у периоду после Другог светског рата може објаснити дивергентни пут демографског развоја Косова и Метохије, којим је оно кренуло после II светског рата. Преко Фонда за развој недовољно развијених подручја, али и другим давањима, развијенији југословенски делови су много ефикасније и брже од светског просека смањили морталитет Косова и Метохије, јер се радило не само о трансферу поменутих јефтине мера јавног здравља, него и о изградњи скувих инфраструктурних објеката (амбуланте, болнице, породилишта, школе, универзитет). Уопште, Југославија је одлучујуће деловала на развојне факторе као што су писменост, приходи и исхрана на Косову и Метохији, а то су управо доминирајући фактори у објашњавању опадања морталитета у свету (Ђурђевић, 1994). На исти начин су чак повећана и рађања: елиминисани су вишкови смртности мајки и женске деце, те је све већи број њих доживљавао репродуктивни период. Такође, побољшана исхрана и медицинске мере смањиле су стерилитет. Резултат је био неминован - демографска експлозија. Једно од објашњења високог фертилитета у Африци су ниски трошкови деце, јер подизање деце припада читавом роду или племену (Caldwell, 1982). Подизање

подмлатка Косова и Метохије припадало је читавој југословенској заједници, највише онима који су највише и давали.

Када ће земље у развоју завршити транзицију, тј. досећи ниске и једнаке стопе морталитета и наталитета и нулти популациони раст? Мноштво изузетака и велике варијације показују да класично тумачење демографске транзиције, настало на примеру данас развијених земаља, тешко може да служи као модел који ће следити неразвијене земље. Крилатица да је модернизација најбоља контрацепција преточена је у политички став на конференцији о становништву у Букурешту (1974. године), те су владе у многим земљама у развоју игнорисале било какве програме планирања породице. У складу са овим схватањима популациона политика је само индиректни ефекат примењене економске политике, јер се током економског развоја стварају и повољни образовни, здравствени и друштвени услови који аутоматски делују у правцу жељеног демографског развоја. У међувремену проблеми демографске експлозије јављали су се у све оштријем виду и повећавали проблеме становања, запошљавања и прехране становништва. Неконтролисани раст од преко 3 процента годишње са временом дуплирања испод 25 година довео је у питање и сам економски развој, јер је велик део буџета морао бити издвајан за демографске инвестиције. Владе већине земаља у развоју су због тога, само десет година касније, на конференцији о становништву у Мексику, планирање породице прихватиле не само као људско право него и као фактор развојног процеса, те данас многе земље имају експлицитну популациону политику, у којој се у обзир узимају и идеалан број деце и величина породице (Mingau, 1985). И тржишне економије благостања недвосмислено препоручују политичке интервенције као корекцију несавршености тржишта у случају појаве екстерналитета, у шта се убраја и дистинкција између локалног и глобалног у схватању трошкова и добитака које собом носи свако ново рађање, јер укупни ефекти нису део рачунице онога који доноси одлуке (Working group, 1986).

У нагађањима о будућности становништва може се узети у разматрање пример азијских земаља које су недавно завршиле демографску транзицију. Хонг Конг, Јапан, Сингапур, Јужна Кореја и Тајван су на крају Другог светског рата биле аграрне земље суочене са пренасељеношћу и недостатком пољопривредног земљишта. Само за 35 година сума укупног фертилитета у овим земљама пала је са 5 до 7 деце по жени на ниво испод простог обнављања (Davis, 1990).

Трендови фертилитета и морталитета у Србији двадесетог века нису били праволинијски. Њих су нарочито реметили ратови, у којима се смањивао фертилитет и повећавали се морталитет и миграције. Процене ратних губитака у Првом светском рату у северној Србији и Црној Гори крећу се од 775000 до 874000, а у јужној Србији преко 392000, што заједно чини губитак од преко 1200000 становника (Ђурић, 1924, према Рашевић, 1990/1991). У Другом светском рату ратни губици Срба у Србији и Црној Гори процењују се на око 200 хиљада, од чега су половину чиниле цивилне жртве рата (Ковачевић, 1992/1993). Ако узмемо у обзир и утицај рата на смањење наталитета и на миграције, онда се процене укупних демографских губитака у Србији пећу чак на 848 хиљада, од чега у Централној Србији 392 хиљаде, у Војводини 405 хиљада и на Косову и Метохији 51 хиљада. Од тога су 384 хиљаде били укупни демографски губици код Срба у Србији, највише у Централној Србији 326 хиљада, у Војводини 52 хиљаде и на Косову и Метохији 6000

(Жерјавић, 1989, према Ковачевић, 1992/1993). Укупни демографски губици Србије услед Другог светског рата могли су, значи, чинити чак 13% од њеног становништва у 1948. години.

Приметна је правилност да послератни периоди резултирају тзв. компензационим периодима у којима, услед повећаног броја склапања брака (које је у ратовима отежано и, често, одлагано), долази и до повећавања стопе наталитета, али то још увек не мора да значи и битније повећање стопе репродукције. У Србији се, ипак, десило и једно и друго. У Централној Србији и Војводини компензациони период трајао је, међутим, веома кратко и већ од 1955. године нето стопа репродукције је испод јединице, што значи да једна жена рађа мање од једног женског детета (не надомешћује, дакле, ни саму себе), те да одтада становништво ових подручја има тенденцију опадања. Насупрот томе, на Косову и Метохији максимална нето стопа репродукције забележена је тек 1961. године (на нивоу чак од 2,34 женске деце), а тек од 1983. године нето стопа репродукције пала је на ниво испод два женска детета и, изгледа, дефинитивно отклонила опасност од дуплирања становништва већ у наредној генерацији.

Факторима који ремете или могу реметити дугорочне тенденције раста становништва Србије нужно је додати и утицај сецесије бивших југословенских република, услед опасности да скоро половина Срба остане изван матичне земље. У 1991. години око 1,5 милиона Срба живело је у бившој БиХ, око 600 хиљада у бившој Хрватској, 47 хиљада у Словенији, 44 хиљаде у Македонији, а по око 800 хиљада Срба живело је већ тада у другим европским и прекоморским земљама. Ратне и укупне демографске губитке Срба са простора сецесионистичких република још није могуће проценити.

4.4.1 Компоненте демографског раста

И поред избеглица које су обележиле период деведесетих година, северна подручја Србије обележило је опадање раста становништва. Прилив избеглица са простора бивше СФРЈ делимично је ублажио и успорио овај проблем али само краткорочно. Слична ситуација је и у јужним регионима, где се и поред прилива интерно расељених лица са Косова и Метохије, број становника смањивао, како услед негативне селекције (негативног природног прираштаја), тако и због одсељавања становништва.

Табела 14. Допринос природног прираштаја и миграционог салда демографском развоју Србије, 2002-2011.

Промена	Апсолутни допринос		Релативни допринос (%)	
	прираштаја	миграција	прираштаја	миграција
	Република Србија			
	-311 139	-297 377	95,6	4,4

Београдски регион				
83 316	-32 648	115 964	...	Сав+
Регион Војводине				
-100 183	-94 303	-5 880	94,1	5,9
Регион Шумадије и Западне Србије				
-105 184	-79 636	-25 548	75,7	24,3
Регион Јужне и Источне Србије				
-189 088	-90 790	-98 298	48,0	52,0
Регион Косово и Метохија				
...

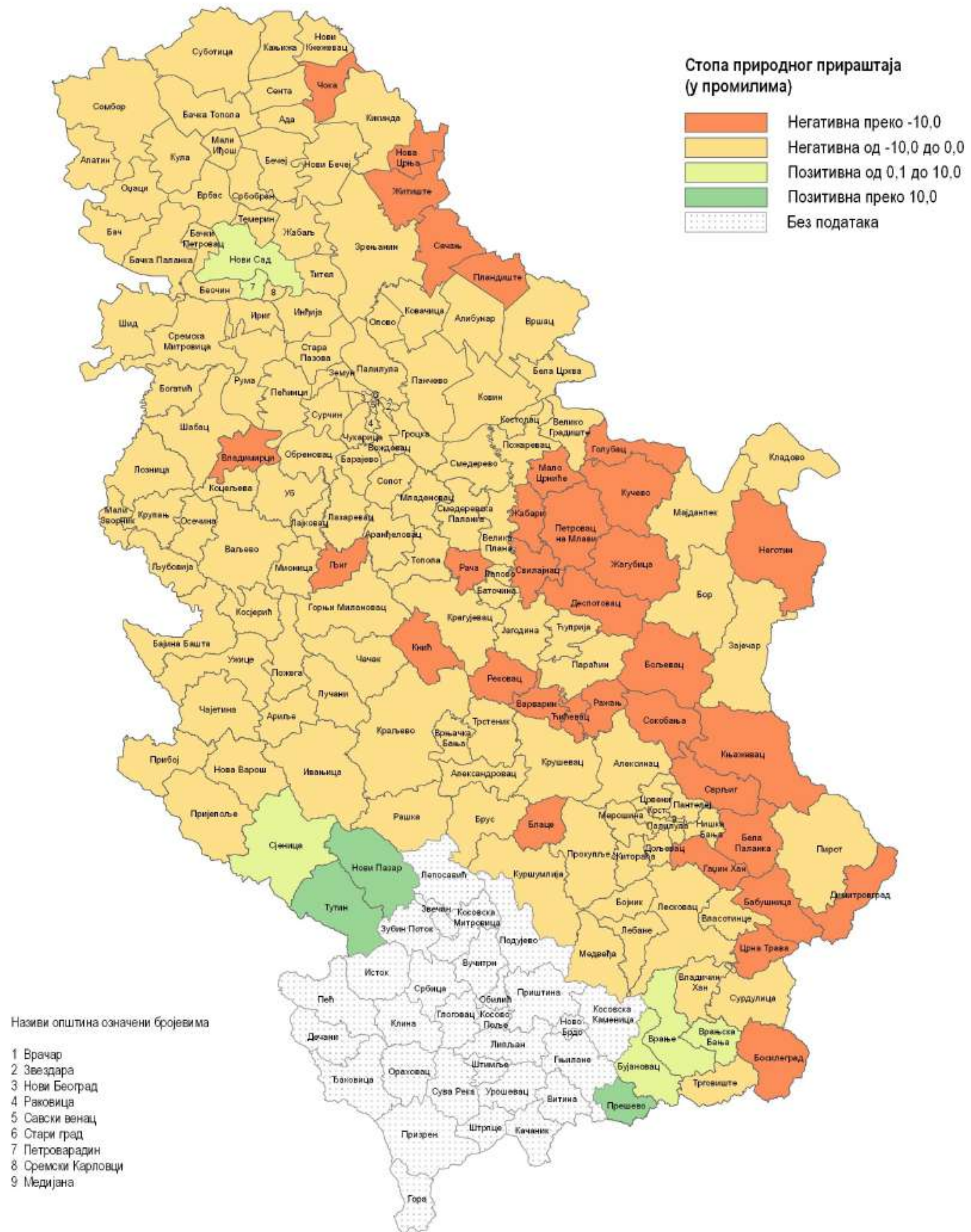
Извор: Републички завод за статистику (2006; 2012а; 2013)

У међупописном периоду 2002–2011, природни прираштај је био негативан за скоро триста хиљада лица. Просечна годишња стопа природног прираштаја била је негативна у свим регионима и то -2,1 промил у Београдском региону, у Региону Војводине -5,0, у Региону Шумадије и Западне Србије -4,0 и чак -5,8 промила у Региону Јужне и Источне Србије.

Најниже вредности просечне годишње стопе природног прираштаја у периоду 2002–2011. бележе се у општинама Црна Трава (-26,8 промила), Гаџин Хан (-19,8), Ражањ (-16,7) и Бабушница (-18,3). Поред наведених, још у 29 општина стопа је била испод -10 промила. Позитивне вредности просечне годишње стопе природног прираштаја јављају се у свега седам општина: Тутин (14,1 промил), Прешево (12,9), Нови Пазар (10,3), Сјеница (5,3), Бујановац (4,3), Врање (0,5) и Нови Сад (0,4) (карта 2.3-4). Процент општина Републике Србије у којима је забележен негативан природни прираштај порастао је са 86% у периоду 1991–2002. на 96% у периоду 2002–2011. У појединим општинама Београдског региона, као што су Гроцка и Чукарица, просечан годишњи природни прираштај био је позитиван у периоду 1991–2002, али је између 2002. и 2011. у свим општинама овог региона регистровано у просеку више умрлих од рођених. Поређењем два међупописна периода, уочено је смањење стопе природног прираштаја и у општинама које бележе највише вредности, као што су Сјеница, Тутин и Нови Пазар (карта 5).

Негативан природни прираштај неповољно се одразио и на промену броја становника између пописа становништва 2002. и 2011. године. Раст броја становника имао је једино Београдски регион, али се он може приписати искључиво позитивном миграционом салду. Остали региони представљају емиграциона подручја, а нарочито Регион Јужне и Источне Србије, где је смањењу од око 190 хиљада становника више допринело исељавање од негативног природног прираштаја. По томе је овај регион јединствен у Србији. Просечна годишња нето емиграција била је најнижа у Региону Војводине (око 600 становника) и то захваљујући позитивном миграционом салду Новог Сада. У Региону Шумадије и Западне Србије била је четири пута интензивнија (око две и по хиљаде), а у Региону Јужне и Источне Србије чак 16 пута (око 10 хиљада).

Карта 5 Општине и градови према просечној годишњој стопи природног прираштаја у периоду 2002-2011.

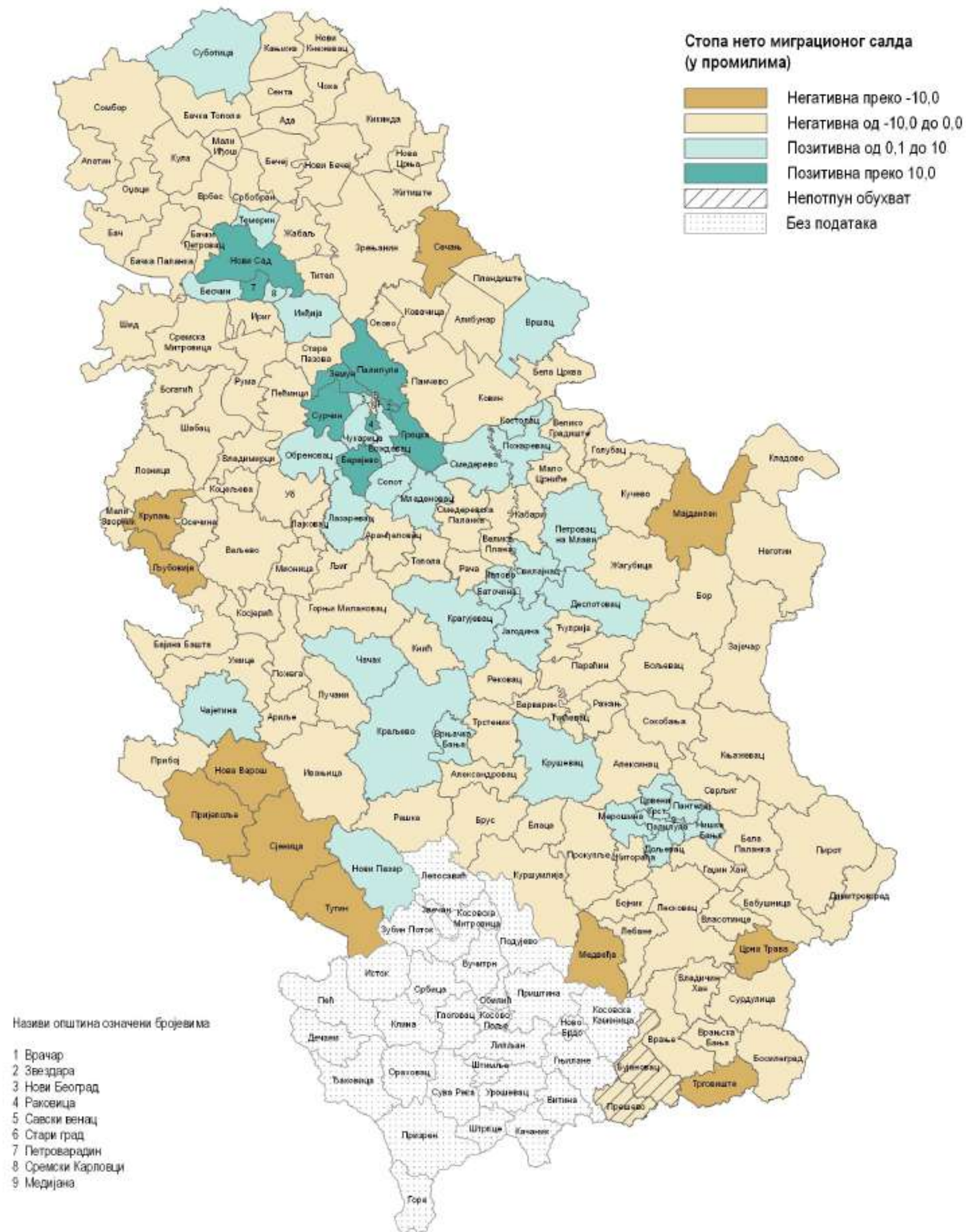

Извор: Бурђев и Арсеновић 2015.

Позитиван миграциони салдо у Београдском региону није могао утицати на миграциони салдо државе, јер је у питању резултат унутрашњих пресељавања. Регистрована међупописна вредност негативног миграционог салда на нивоу државе (око -14 хиљада) не одсликава реално стање, јер попис 2002. из методолошких разлога није укључио интерно расељена лица са Косова и Метохије за разлику од пописа 2011. Стварни миграциони салдо Србије у периоду 2002–2011. био је свакако још неповољнији, што потврђује имиграциона статистика најважнијих емиграционих дестинација наших држављана (ISS, 2013). Стога су негативне вредности миграционог салда у два јужна региона, наведене у табели 2.2-2, свакако веће будући да највећи део интерно расељених лица има уобичајено боравиште управо у општинама тих региона.

Највећа разлика између броја одсељених и досељених у периоду 2002–2011. јавља се у општини Медвеђа, где је просечна годишња стопа нето миграције износила -31,5 промила. Потом следе општине Мајданпек (-18,1), Црна Трава (-18), Трговиште (-15,7) и Нова Варош (-14,3). Позитиван миграциони салдо, односно више досељених него одсељених лица, изражено кроз просечну стопу нето миграције, забележено је у 42 општина, а највише у Барајеву (15,3), Звездари (15,2), Сурчину (13,5) београдској Палилули (12,3) и Новом Саду (13,5). Општине које карактерише висок ниво имиграције (10 и више промила) налазе се у Београдском региону и Региону Војводине. У свим осталим општинама и градовима у земљи, које представљају регионалне центре и имају позитиван миграциони салдо, стопа нето миграције је испод десет промила (карта 6).

Карта 6. Општине и градови према просечној годишњој стопи миграционог салда у периоду 2002-2011.

Извор: Бурђев и Арсеновић 2015.

5. МИГРАЦИЈЕ

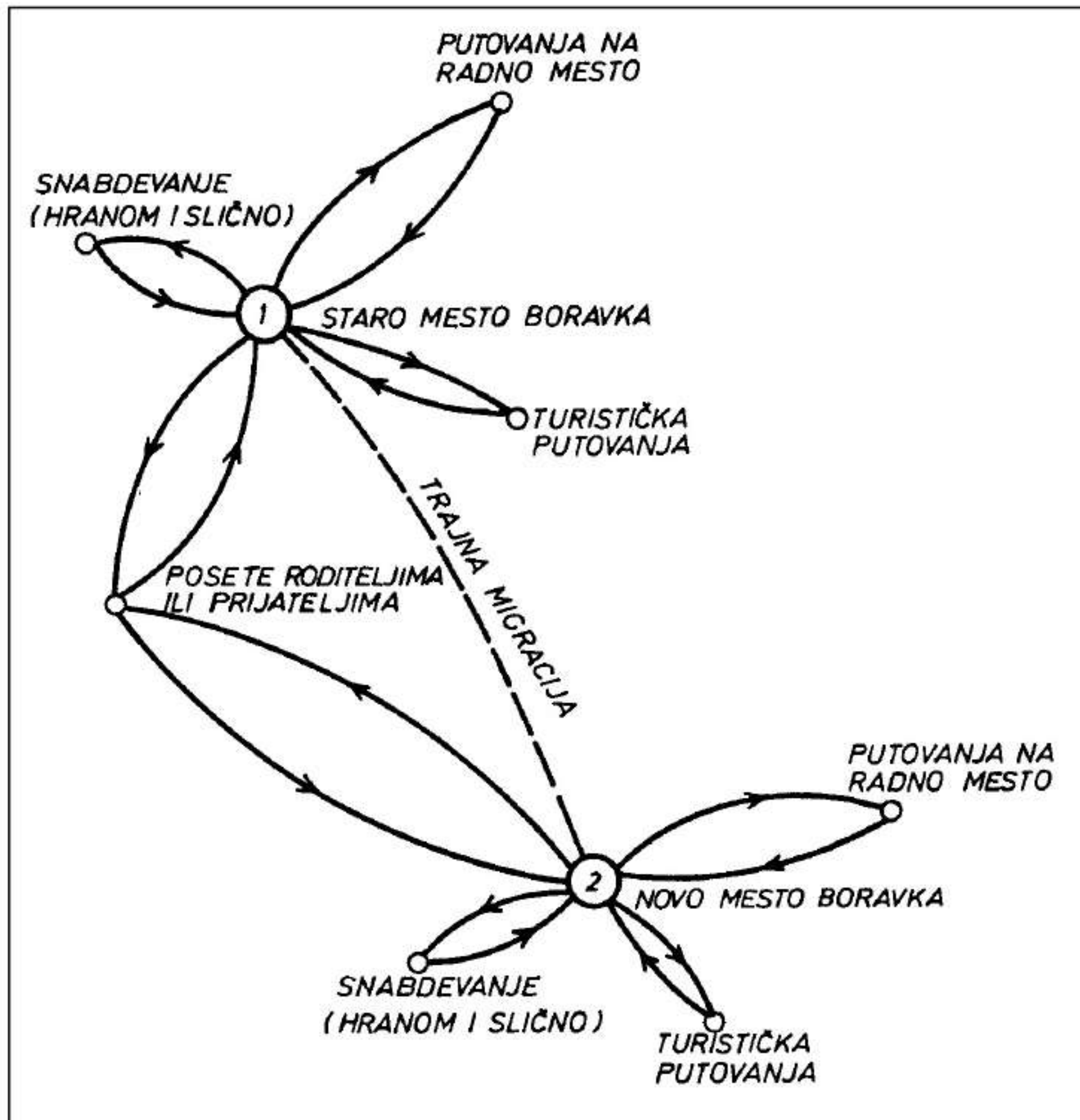
Миграције су "... облик просторне покретљивости између једног географског дела и другог, подразумевајући трајну промену места становања" (United Nations, 1973, 173). Радна дефиниција, међутим, зависи од извора и расположивости података, те се често уместо географских узимају административни делови, јер се административно одређене јединице, на основу којих се прикупљају, обрађују и публикују подаци, често не поклапају у потпуности са географским деловима, у смислу регија.

Географску или просторну покретљивост (спатиал мобилити) потребно је разликовати од друштвене покретљивости (социал мобилити), која представља покретљивост између различитих друштвених група у друштвеној хијерархији, а и од професионалне покретљивости (оцупатионал мобилити), која значи промену занимања.

У нашој литератури миграцијом се сматра свака промена места становања без обзира на трајање и дистанцу. У иностраној литератури, међутим, већином се само трајна промена места становања (стална миграција) сматра миграцијом, тј. у миграције се не укључују краткотрајна путовања која не резултирају сталном променом уобичајеног боравишта, као што су: дневне, привремене и повремене (сезонске) промене места боравка (графикон 10).

Већ и усвојена дефиниција указује на нужност комплексне анализе миграција, јер су миграције, заједно са природним кретањем, основне компоненте демографског развоја становништва, а такође "миграције или пресељавања представљају један од најзначајнијих видова географске покретљивости, или просторне покретљивости, или мобилности становника" (CDI, 1971, 73). Друштво започиње процес економског развоја са неједнаким потенцијалима природе и становништва, физичким и људским капиталом, и са врло различитим институцијама, традицијом и културним конвенцијама, а што све даје различит темпо економског раста. Темпо економског раста варира не само између појединих земаља, него и између појединих области. Оно што доводи до појаве миграција је географска неравномерност у економском развоју. Ефикасно коришћење капитала претпоставља његову концентрацију у простору, а не равномеран распоред (Massey, 1988).

Графикон 10. Просторна покретљивост индивидуе и идентификација географске покретљивости или сталне миграције

Извор: Poulain 1984.

5.1 Зашто се људи селе?

Истраживања миграционих токова нису својствена само нашој научној и стручној пракси. Она су знатно израженија у великим имиграционим подручјима, као што су обе Америке или Аустралија, која су и насељена захваљујући великим миграционим покретима у не тако давној прошлости. Данас је проблем миграција све израженији у земљама у развоју, где својим негативним и неконтролисаним аспектима миграције још више отежавају ионако незавидну ситуацију тих земаља.

Сваки акт слободне миграције резултат је индивидуалне одлуке и мотивисан је одређеним разлогом или разлозима. У основи, можемо издвојити две велике групе

фактора који утичу на сеобе: привлачне (pull factors) и одбијајуће (push factors). Најчешћи су следећи (Vogue, 1969):

Pull фактори:

1. Боље могућности за запошљавање појединца у својој струци или за улазак у жељену струку;
2. Могућности стицања већег дохотка;
3. Могућности жељене специјализације или обуке, на пример могућност факултетског образовања;
4. Погодности околине и животних услова: клима, становање, школе и други социјални капацитети;
5. Зависност - покретљивост сродника или вереника, као што је кретање за храниоцем или веренице за мужем;
6. Примамљивост нових или другачијих активности, околине или људи као што су: културне или рекреационе активности великих градова за становнике села или малих градова.

Push фактори:

1. Опадање природног богатства или његове цене, смањење потражње за одређеним производом или за услугама одређене индустрије; исцрпеност рудника, шумске грађе или пољопривредних богатстава;
2. Губитак посла услед отпуштања због нестручности или опадања потребе за одређеном струком, или због механизације или аутоматизације операција које су раније извођене уз радно интензивне процесе;
3. Угњетачки или репресиван дискриминаторски третман због политике, религије, етничког порекла или чланства;
4. Отуђење од заједнице јер се појединац више не слаже са преовлађујућим веровањима, обичајима или начином понашања - или међу својом породицом или међу заједницом;
5. Одлазак из заједнице због катастрофе: поплава, пожар, суша, земљотрес или епидемија.

Наравно, овој класификацији разлога можемо придодати још неке. Тестирање ових фактора у различитим условима показало је њихову различиту важност. За сваки простор могуће је направити ординарну скалу фактора по важности, која се разликује од скала других простора, што указује на различит интензитет деловања појединих фактора. И када се констатује дејство одређених пулл и пусх фактора тешко је рећи зашто они понекад изазивају а понекад не изазивају чин миграције. У земљама у развоју сеоска сиротиња се и поред тешких услова не одлучује лако на сеобу јер нема потребне квалификације за запошљавање у неком другом месту. Исто као што могу деловати на просторну мобилност, ови фактори могу довести и до промена у друштвеној мобилности, која не мора увек да резултира пресељењем. Тако губитак посла прво изазива тражење новог у истом месту (није изгубљено место становања). ^ак и катастрофе најчешће значе привремено одсељење (бекство) и поновни повратак. Поређење погодности које пружају два места није објективан

чиниолац који мора довести до сеобе. Вихов значај је само релативан јер зависи од циљева појединца, те се он не може генерализовати и претварати у опште циљеве. Они зависе и од селективности одређене популације (по старости, полу, образовању, имовном стању). Значи, наведени фактори имају само субјективан значај, те се не могу прихватити као законитости, поготову не за хетерогеније скупове становништва. Теорија пулл и пусх фактора погрешна је у свом основном приступу јер замењује тезу: овде је реч пре свега о факторима који доводе до социјалне или професионалне мобилности, а тек следећи корак може бити просторна мобилност. Постојање високе корелације између ових мобилности не значи да се међу њима може успоставити функционална зависност.

У ствари, прва истраживања обрађала су мало пажње разлозима миграција. Она су била више усмерена на проучавање структура миграната: старосне, полне, расне, образовне, економске... Почетни импулс развоју теорије миграција означили су радови Earnst-a Georg-a Ravenstein-a (1834-1913). Каснији аутори најчешће наводе његових седам закона или (како их је још он назвао) принципа или правила, објављених 1885. и 1889. године. Међутим, Равенштајн је објавио једну ранију анализу миграција у Географичал Магазине 1876. године, те издвајамо укупно 11 правила (навод према: Григг, 1977), а у заградама наводимо време када су поједина правила публикована:

1. Већина миграната сели се на краћим дистанцама, а са повећањем дистанце опада број досељеника (1885, 1889);
2. Миграције се одвијају по етапама: сеоско становништво прво се досељава у најближе веће место а затим гравитира ка напреднијим градовима (1885);
3. Код миграција на веће дистанце мигранти се сливају у велике трговачке и индустријске центре (1885);
4. Сваком миграционом току одговара контраток (1876, 1885, 1889);
5. Природа града мање је миграторна од сеоске (1885);
6. Жене су покретљивије међу мигрантима на краће дистанце (1876, 1885, 1889);
7. Већину миграната чини одрасло становништво; породице ретко мигрирају изван њиховог завичаја (1876);
8. Велики градови расту више због миграција него због природног пораста (1876, 1889);
9. Обим миграција се повећава како се индустрија и трговина развијају и транспорт побољшава (1889);
10. Главни правац миграција је из пољопривредних подручја ка индустријским и трговачким центрима (1876);
11. Главни узрок миграција су економски разлози иако их изазивају и други (1885, 1889).

Како примећује Хорев (1978), гравитациони модел Равенштајна одражава одређену зависност установљену у одређеном рејону и у одређеном времену. То никако нису закони јер не могу да објасне неке савремене појаве чак на истом простору. Како, на пример, објаснити масовно пресељавање из великих градова у приградске зоне у послератном периоду у САД. Такође, међуградска миграција већ одавно преовладава у САД, а почиње да преовладава и у СССР-у, а такав процес оповргава тврдњу о мањој миграторној природи града. Ове хипотезе биле су ипак значајан стимуланс за каснија многобројна истраживања миграција у многим

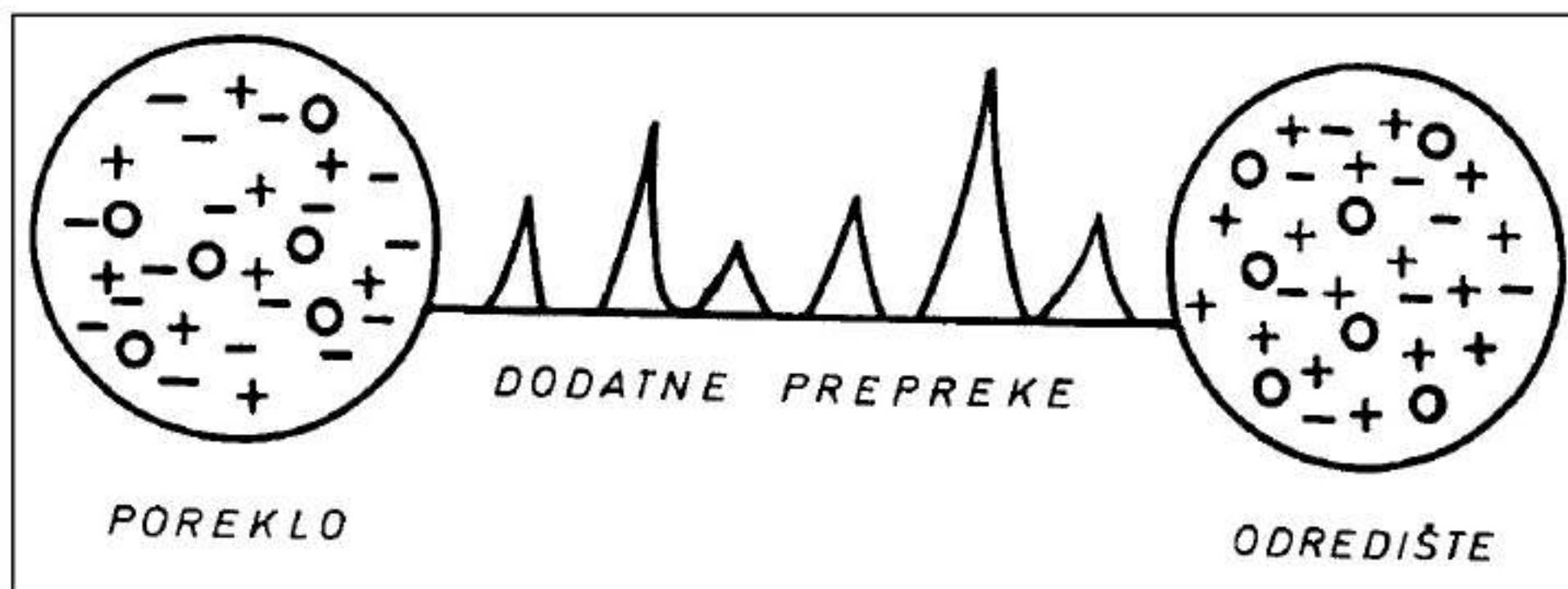
деловима света, а неке од њих издржале су суд времена, те у знатној мери вреде и данас. Наравно, запажања о релативном значају природних услова, пул и пусх фактора, о доприносу миграција порасту градова захтевају даља истраживања.

На даљу теоријску разраду миграционе проблематике наилазимо знатно касније, у раду Everett-а S. Lee-ја (1966). У факторе који изазивају одлуку о мигрирању Ли убраја:

1. Факторе повезане са подручјем порекла;
2. Факторе повезане са подручјем досељавања;
3. Додатне препреке;
4. Личне факторе.

Прва три фактора приказана су на графикону 11. И оваква шема има претежно релативан значај. Оно што је за некога циљ којем тежи (плус) за другога не мора значити ништа (нула) или може имати чак одбојно дејство (минус). Једној особи главни циљ може бити добар образовни програм, другој то није јер га већ има, а трећој је то негативан фактор (због локалних школских такси које плаћају сви становници подручја). Ипак, постоји и група фактора којој тежи већина људи (веће зараде, повољнији послови). Такође, код додатних препрека трошкови пресељења, на пример, безначајна су ставка за добростојеће појединце, док су често непремостива препрека за сиромашне.

Графикон 11. Фактори порекла и додатне препреке по Лију

Извор: Lee 1966.

Рашчлањујући даље ове факторе, Ли формулише многобројне опште хипотезе и чини покушај развијања основне шеме за анализу обима миграција, објашњења Равенштајнових токова и контратокова и карактеристика миграната.

Хипотезе о обиму миграција:

-
1. Обим миграција у оквиру дате територије директно је пропорционалан степену различитости ареала који чине ту територију;
 2. Обим миграција сразмеран је разликама међу људима;
 3. Обим миграција инверзно је повезан са тешкоћама додатних препрека;
 4. Ако нису уведена оштра ограничења и обим и стопа миграција расту са временом.

Хипотезе о токовима и контратокovima:

1. Мигранти се крећу уходаним токовима;
2. За сваки главни ток формира се контраток;
3. Нето миграција (ток минус контраток) је велика ако је главни фактор развоја миграционог тока био негативан у месту порекла;
4. Нето миграција биће мања ако су порекло и одредиште слични;
5. Нето миграција биће већа ако су додатне препреке велике;
6. Нето миграција варира са економским условима, велика је у време просперитета а мала у време кризе (у одредишту).

Хипотезе о карактеристикама миграната:

1. Миграције су селективне, оне нису случајан узорак становништва у месту порекла;
2. Мигранти који реагују првенствено на плус факторе у одредишту нагињу позитивној селекцији (образованији су, здравији, амбициознији);
3. Мигранти који реагују првенствено на минус факторе у завичају нагињу негативној селекцији, а тамо где негативни фактори поразно делују на читаве групе становништва не постоји никаква селекција;
4. Посматрањем свих миграната заједно уочава се да селекција нагиње ка бимодалности (имамо две крајности);
5. Степен позитивне селекције расте са тежином додатних препрека;
6. Повећана склоност ка мигрирању у одређеном узрасту је важна у селекцији миграната;
7. Карактеристике миграната нагињу ка средини између карактеристика становништва у завичају и одредишту.

У закључку Ли наводи да је главни циљ био конструкција повезане мреже хипотеза у општим оквирима, како би се она могла даље развијати и проверавати. Међутим, проблем је што за проверу неких хипотеза засада нема података, док неке захтевају претходну преформулацију како би се могле тестирати расположивим подацима, па и сам аутор очекује многе изузетке и потешкоће јер су миграције комплексан феномен.

Врло сличан по идеји и времену настанка је и рад Заславске (1973), јер такође поставља низ хипотеза: о месту миграција у животу друштва, о социо-психолошком механизму миграција, о структури миграција као друштвеног процеса и о факторима миграција. Анализирајући социо-психолошки механизам

индивидуалног акта миграције, аутор налази да је основни моменат постојање одговарајућег стимуланса, који може бити врло различит (побољшање плате, побољшање животних услова, могућности живота ближе рођацима, интереси очувања здравља и мноштво других стремљења). Не мање важна претпоставка миграција је реална могућност дотичне индивидуе да промени место становања. "Таква могућност зависи, с једне стране, од опште ситуације (потражња за радном снагом одређеног профила у другим насељима, могућност добијања стана, очекивана помоћ рођака итд.) и, с друге стране, од особености саме индивидуе (њеног узраста, образовања, професије, здравља, конкретне животне ситуације)." Фактори који имају супротно дејство су: потешкоће пресељења, прекид веза са досадашњом околином и сложеност адаптације на нову средину. Сви ови фактори су само субјективни и доношење решења о акту миграције зависи од особености личности, структуре њених интереса, њене вредносне оријентације... "Прелаз од анализе индивидуалног миграционог понашања ка разматрању миграција као процеса битно усложњава како општу шему миграција, тако и садржај појединих делова (графикон 12). Формално, можемо претпоставити да је вероватноћа миграције неке групе из једног насеља у друго функција, у крајњем случају, четири променљиве, које је могуће разматрати као векторе:

- а) разлика у животним условима дате групе становништва у упоређеним насељима;
- б) компаративна предност у животним условима важним за представнике обе групе;
- в) информисаност групе о животним условима у претпостављеном месту пресељења;
- г) трошкови сеобе."

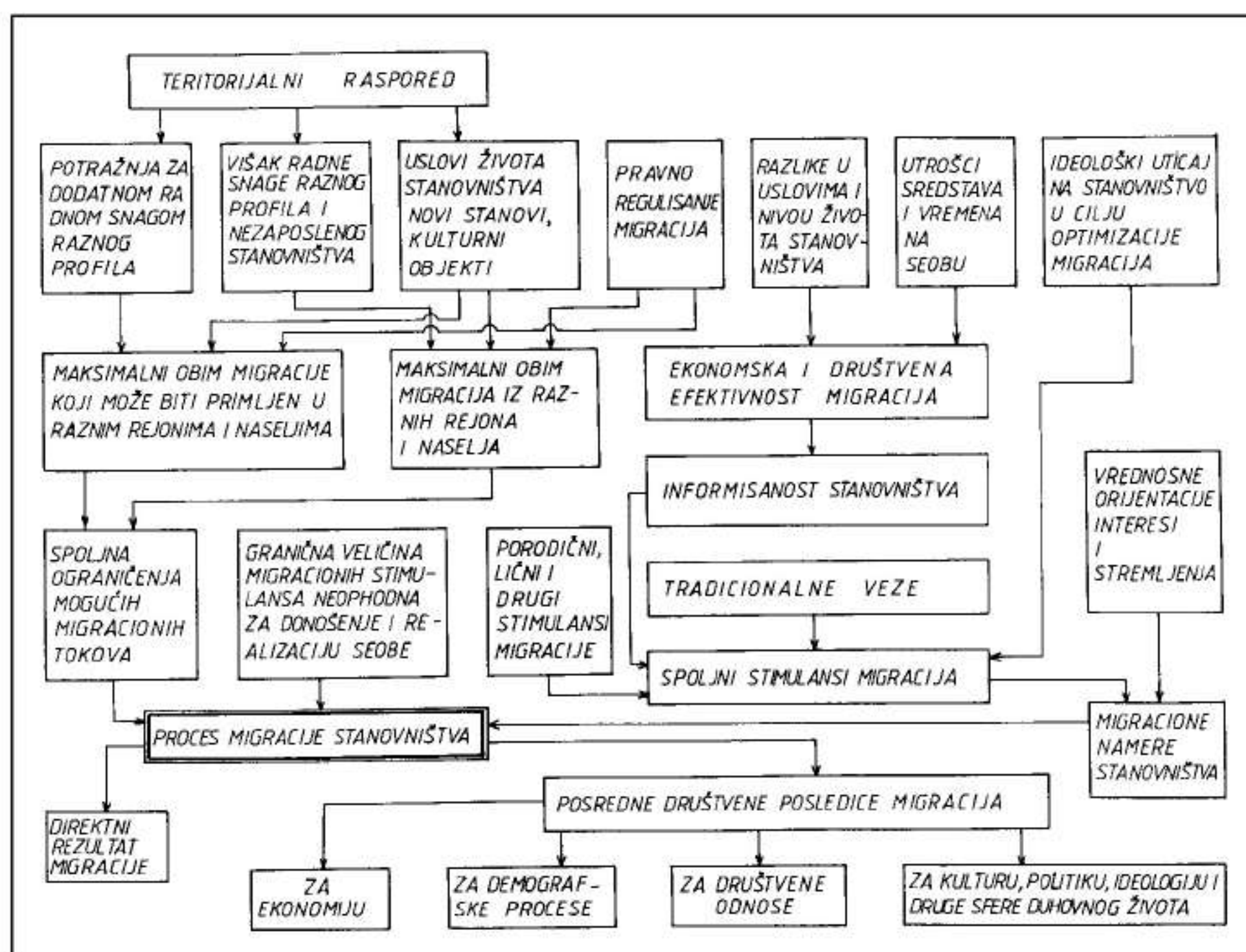
Уза све ово, одлука о миграцији зависи од неког граничног нивоа преимућства које има посматрано место и док се он не постигне миграција се не реализује.

Један од важних задатака изучавања миграција је проналажење основних механизма за регулисање организованих и неорганизованих пресељавања. Иако се сматра да су миграције у социјалистичком друштву по својој природи планске, сам акт миграције "прелама се кроз мноштво индивидуалних побуда и поступака" (Ногев, Ђарек, 1978). У складу с тим свеукупност миграционих случајева је стохастичка, а познавање ове свеукупности мора бити статистичко. Индивидуална или неорганизована форма миграција никако не значи стихијску миграцију. "Тај термин долази у противуречност са карактером социјалистичког друштва, коме се на тај начин приписује стихијност друштвених појава" (исто). Миграциони токови у бившем СССР-у били су условљени планом развоја и размештаја производних снага. Регулисање миграција данас се постиже пре свега економским путем (пример Тољатија), али је то недовољно (пример Сибира) и оно ће бити ефективније само ако буде поткрепљено и мерама социјалног регулисања, путем планског деловања на различите животне услове.

Ови радови имали су у својим земљама великог одјека управо због једноставности и интуитивног прихватања многих њихових хипотеза. Али, хипотезе нису разрађене до нивоа који би могао указати који су позитивни и негативни фактори у местима порекла и одредишта квантитативно најважнији, нити нам

указивање на егзистенцију додатних препрека помаже да схватимо које су од њих важне а које нису. И поред набрајања, ми ипак не знамо који су то стимуланси пресудни за акт миграције, нити пак знамо граничну величину код које преимућство новог броја условљава одлуку о пресељењу. Због тога је практичан значај ових хипотеза мали. Управо као резултат настојања да се квантитативно одреди значај ових фактора развијене су у основи две групе модела: гравитациони и економетријски модели.

Графикон 12. Шема процеса миграција становништва по Заславској

Извор: Заславска 1973.

Као квантитативна потврда неких Равенштајнових хипотеза појављују се 1946. године два рада Георге-а Кингслеу-а Зипф-а. На основу истраживања броја путника у железничком, друмском и ваздушном саобраћају у одабраним градовима Зипф је поставио хипотезу по којој је интензитет покретљивости лица у двама градовима (M_{ij}) директно пропорционалан производу броја становника двају градова (P_i и P_j) а обрнуто пропорционалан дистанци између њих (D_{ij}):

$$M_{ij} = \frac{P_i \cdot P_j}{D_{ij}}$$

Наравно, у гравитационим моделима дистанца је увек присутна. О њој говоре и Равенштајн и Ли, убрајајући је у додатне препреке, али она није и једини фактор

којим се могу објаснити миграције. Због тога се јавља низ модификација. Уместо географске дистанце узима се у обзир "економска дистанца", базирана на транспортним трошковима. У том случају дистанца може бити и мања од $1/D$:

$$M_{ij} = P_i \cdot \frac{P_j}{D_{ij}^a}$$

Слично поступа Соммермеуер (навод према Poulain, 1981), који уводи варијаблу која представља меру диференцијације у религиозној структури зона "i" и "j". Наравно ова мера може представљати и етничку или неку другу диференцијацију.

Видимо да сви каснији модели после Зипф-овог настоје да уведу додатне параметре којима би се у већем степену могао објаснити интензитет миграција. Тиме новији гравитациони модели чине прелаз ка економетријским моделима, у којима су ти фактори директно наведени, а њихова провера у другим подручјима зависи једино од расположивости прецизно одређених података који се уносе у модел. Код гравитационих модела примењивост и крајњи резултат зависе и од вештине и способности истраживача да одреди најбоље мере за додатне параметре јер су они дати врло уопштено.

Stouffer-a (1940) можемо сматрати једним од зачетника **економетријских** прилаза у проучавању фактора миграција. Он сматра да нема нужне повезаности између просторне мобилности и дистанце, а уместо тога уводи концепт "додатних могућности". Он одређује могућности датог града као укупан број миграната у том граду пореклом из свих осталих градова са преко сто или више хиљада становника, изузев из субурбаних сателита тог града. Основно је: број миграната који прелазе дату дистанцу директно је пропорционалан броју могућности на крају те дистанце, а обрнуто пропорционалан броју додатних могућности дуж те дистанце.

Ира С. Лоџру анализира професионалне могућности на метрополитанским подручјима сматрајући да број миграната (M_{ij}) зависи од стопе незапослености неаграрног становништва (U), нивоа плата у индустрији (W), броја непољопривредног активног становништва (L) и дистанце (D) између места "i" и "j":

$$M_{ij} = K \frac{U_i}{U_j} \cdot \frac{W_j}{W_i} \cdot \frac{L_i \cdot L_j}{D_{ij}}$$

Овим моделом Лоџру објашњава 56% варијабилитета, док Зипф-ов гравитациони модел објашњава само 51%, и закључује да обим миграција више зависи од обима и карактеристика завичајног становништва него од економских могућности које се нуде у наведеном месту.

Овај модел је на различите начине модификован како би био што прилагођенији конкретној ситуацији. Сама Ловријева понудила је као варијанту модел у којем је непољопривредно активно становништво (L) раздвојила на цивилни део (C) и стационирани армијски персонал (A):

$$M_{ij} = K \frac{U_i \cdot W_j \cdot C_i \cdot C_j \cdot A_i \cdot A_j}{U_j \cdot W_i \cdot D \cdot ij}$$

На овај начин она је успела да објасни 68% варијабилитета, што и није изненађење с обзиром да је 5% међуобласних миграција у САД отпадало на војни персонал. Очито, ако је A_i једнако нули тада ће и M_{ij} бити једнако нули. За велике регионе то је мало вероватно али је за мања подручја овај модел неадекватан. Rogers је 1967. године користио модификацију првонаведеног модела Ловријева у којој L представља број укупно активног становништва, а U проценат незапослених у односу на укупно активно становништво.

Све донедавно проучавањем унутрашњих миграција бавили су се углавном географи, демографи и социолози. И поред тога што дистанца, макар и посредно као код Stouffer-а, и даље остаје значајан фактор, у рачун се све више узимају и различити економски показатељи. Управо схватање важности економских фактора, као најважнијег покретача миграција, условило је да се и значајан број економиста почне бавити овом проблематиком користећи различите економске варијабле.

Тодаро-в модел (1980) објашњава миграције село-град у земљама у развоју као одговор на **рурално-урбане разлике у очекиваним зарадама**. Рурално-урбане разлике у очекиваним зарадама одређене су као интеракција двеју варијабли: стварне рурално-урбане разлике и вероватноће добијања посла у граду. Тодаро сматра да су рурално-урбане миграције (m) функција следећих фактора:

1. вероватноће запослења у граду (p), што се у елементарној форми може представити стопом незапослености у граду $\left(\frac{E_u}{L_u}\right)$
2. урбано-руралним разликама у приходима (W_y / W_p),
3. другим факторима (Z), као што су дистанца и лични контакти:

$$m = F\left(\frac{E_u}{L_u}, W, Z\right)$$

При томе Тодаро полази од претпоставке да су урбане зараде у земљама у развоју институционално одређене и нефлексибилне према понуди и потражњи радне снаге, те да се разлике у очекиваним зарадама могу изједначити само смањивањем вероватноће налажења посла у граду, услед повећавања урбане

незапослености (а да је и група фактора означена са 3 такође константна). На пример, ако просечна зарада у селу износи 60 јединица, а у граду 120 јединица, досељавање у град трајаће све док стопа незапослености не достигне 50 процената. По Тодару, при свакој разлици у стварним зарадама постоји одређена незапосленост у граду, која уравнотежује очекиване зараде:

$$W_r = W_u \cdot \frac{E_u}{L_u} > 60 = 120 \cdot 0,5$$

Касније читав низ истраживача објашњава процесе миграција, нарочито у земљама у развоју: Вап 1967. у Гани, Хунтингтон 1974. у Кенији, Сахота 1968. у Бразилу, Греенџоод 1971. у Индији, 1969. у Египту, 1978. у Мексику, 1969. и 1972. у САД, Робаковски 1973. у СССР-у... Поред Равенштајновог и Лијевог емпиријског приступа, Тодаровог економског, еколошког Ловријеве и Зипфовог просторног приступа, Зелински (1983) издваја још пет различитих стратегија којима се приступа проучавању миграција: културолошки, социолошки, историјски, психолошки и системски приступ.

Већина ових модела успевала је да у значајној мери објасни миграционе токове на подручјима која су била предмет истраживања. Али, њихова валидност била је увек знатно мања приликом покушаја тестирања на другим подручјима, или због неадекватних података или због разних других специфичности, што је захтевало модификовање модела. Зато и питање ко се досељава у дато подручје и зашто остаје и даље отворено. Одговор на њега потребно је тражити у сваком подручју понаособ.

Основни задаци сваког истраживања миграција су следећи:

- Идентификација социо-економских карактеристика подручја;
- Издвајање одговарајућих мера тих карактеристика;
- Спецификација одговарајуће повезаности личних карактеристика и алтернативних економских могућности;
- Процена квантитативног значаја разних фактора.

Тек у том случају могуће је покушати издвојити одређене процене којима би се утицало на једну или више независно променљивих с циљем да се њихово дејство усмери у жељеном правцу, односно да се утиче на одлуку о мигрирању у одређени жељени регион.

У нашој земљи у истраживањима миграција треба пре свега истаћи пионирску улогу Јована Цвијића, који је теренским истраживањем, методом разговора и анкете, користећи у то време још увек жива народна предања, нарочито породичне "читуље", ретроспективно утврдио токове метанастазичких кретања. Грчким изразом метанастазички (у преводу: сеоба или, описно, мењање места становања) Цвијић означава традиционално јаке миграционе струје: "... излази да је почевши од краја ХИВ века, па кроз турско време до наших дана, испремештано

скоро све становништво на простору од Велешке клисуре на Вардару па до Загребачке горе. А главну масу тих што се крећу и насељавају чини динарско становништво, чији су главни део стари Рашани, народ српске средњовековне државе. Струје које премештају становништво стицале су се више од четири века у Србију; скоро исто времена у Далмацију; прелазиле су Дунав, Саву, Уну, Купу, чак и Драву и насељавале су Банат, Бачку, Барању, Срем и Славонију, Хрватску, штајерску, Крањску; прешле су на многа острва или отоке Јадранскога мора, у Истру, у околину Трста, чак неке слабе струје у Горицу. Прелазиле су у Италију, поглавито у Млетачку област и у Абруце; затим у Ердељ и јужну Русију.

Услед тих сеоба је знатно измењен распоред народа на Балканском полуострву. У многим областима је једно становништво смењено другим, друкчијих особина, негде другог језика, а често друкчијег дијалекта. Настала су укрштања становништва, које се услед миграције измешало, и извршили су се разноврсни етнички и етнобиолошки процеси, који су умногоме изменили етнички тип појединих области: често је нестало старог покрајинског или историјског средњовековног народног типа и образовао се нов етнички амалгам."

"Кад се на карти прате и уцртају сва та кретања, добијају се као синтеза селидбене и метанастазичке струје којима су се кретали исељеници из земље матице, одакле су излазили као у ројевима у земљу колонизације, где су се настањивали. Метанастазичке струје су, дакле, апстракција вековног правца кретања исељеника" (Цвијић, 1966, 130).

У динарским и централним областима Балканског полуострва Цвијић издваја четири главне струје: динарску, косовску, вардарско-моравску и струје које су прешле Саву и Дунав. За нас је најинтересантнија ова последња, која представља комбинацију косовске, вардарске, дела динарске струје и становништва моравске Србије.

"Оне земље где је услед горњих селидбених струја највише кретано и највише измешано становништво зваћемо метанастазичком облашћу. Као што је поменуто, у њу спада највећи део наших земаља од Велешке клисуре до Загреба" (исто, стр. 136). "У оној великој метанастазичкој области има три земље које су примиле највише досељеника и у којима се старинци губе, чинећи незнатан проценат данашњег становништва. То су моравска Србија, Далмација и Славонија са Сремом, а после њих долазе Бачка, Барања и Банат" (исто, 137). Студирајући узроке метанастазичких кретања, Цвијић издваја турску најезду, насиља јаничара, аустро-турске ратове, буне, верска гоњења, ратове за независност, а затим економско-политичке и климатске услове, а такође говори и о значају личних контаката, односно претходног упознавања земље насељавања. "Да би се тачно могло одредити који је узрок преовлађивао, историјски, психолошки или економски, морао би се засебно испитати сваки метанастазички случај.

Ми смо јако склони да бежаније пред завојевачком војском сматрамо као главне сеобе, тим пре што се тада свет одједанпут у масама крене. Међутим, при сеобама услед економских и психолошких узрока ретко се кад уједанпут крену велике групе становништва; махом мање групе, најчешће поједине породице; њихова кретања су спора. Али су ове миграције сталне, трају вековима, пролазе мирно, махом

неопажено, и њима се у ствари највише измени етнички састав становништва појединих области" (исто, 137).

Цвијић такође анализира последице миграција, боље речено последице прилагођавања: прилагођавање новој географској средини, социјално и етничко прилагођавање, процесе асимилације, формирање нових група и варијетета, смене становништва, промене вере и народности.

Посматрајући ове факторе и последице читалац се још једном уверава у савременост Цвијићевог рада. Осим наглашенијег утицаја ратова и других насиља, што је с обзиром на време о којем Цвијић говори сасвим разумљиво, остали фактори су управо они којима се ми и данас бавимо. Због тога се никако не можемо задовољити придавањем, углавном, историјског значаја Цвијићевом делу. Питање је колико се етничка слика Србије и осталих југословенских крајева променила од Цвијићевог времена и да ли су "нове миграционе струје, много интензивније од оних у прошлости" (Сентић, 1965). Не постоје чак ни битне разлике у методу истраживања; пре се може говорити о савременим техникама које су унапредиле класичне методе (на пример, примена рачунара у методу квантитативне анализе миграција).

Можемо закључити да би нам проблематика миграција данас била много познатија да смо уз савремене технике прикупљања и обраде података проучавали миграције онако интензивно и свестрано као што је то чинио Цвијић.

У квантитативним анализама миграција наших аутора (Обрадовић, Сентић, 1963) наглашавана је уска корелациона веза између миграција и развоја терцијарног ($r = 0,911$) и секундарног сектора ($r = 0,786$). Каснији радови у анализу узимају већи број економских, социјалних и демографских карактеристика, за које се квалитативном анализом претпостављало да могу деловати да једно подручје буде усељеничко или исељеничко, односно да условљавају величину миграционог салда.

У корелационој анализи за демографске рејоне II степена коришћене су следеће варијабле (Брезник, 1971):

Демографско-социјалне варијабле

- 1) Природни прираштај становништва;
- 2) Процент непољопривредног становништва;
- 3) Процент градског становништва;
- 4) Процент активних у односу на укупно становништво;
- 5) Процент активних у непољопривредним делатностима;
- 6) Број становника на 1 км^2 ;
- 7) Процент становништва у радном периоду живота;
- 8) Процент активних жена у односу на укупно активно становништво у пољопривреди;

Економске варијабле

-
- 9) Народни доходак пер цапита;
 - 10) Доходак од индустрије и занатства по једном становнику изнад 10 година старости;
 - 11) Бруто лични дохоци по једном запосленом;
 - 12) Укупна основна средства по становнику изнад 10 година старости;
 - 13) Инвестиције по становнику изнад 10 година старости;
 - 14) Број завршених станова на 1000 становника изнад 10 година старости;
 - 15) Средства друштвених фондова по становнику изнад 10 година старости.

Наведене варијабле узете су као независне и испитивана је њихова корелациона веза са просечним миграционим салдом у периоду 1958-1961. година, као зависном варијаблом. Анализа је пре свега истакла негативну корелацију миграционог салда са природним прираштајем и позитивну са процентом пољопривредног, односно градског становништва, као и са висином дохотка. Факторска анализа исте емпиријске грађе је на основу линеарне повезаности издвојила одређене структурне компоненте и истакла значај економских чинилаца, првенствено развоја терцијарних делатности, а затим секундарних делатности (Лаловић, 1973/1974).

Индикативни су и налази факторске анализе по општинама, при чему су издвојена рурална и урбана подручја на мање развијеним и развијенијим подручјима (Vogelник, Ferligoj, 1974/1975). У анализи су коришћене следеће варијабле:

Економске варијабле

- 1) Народни доходак по глави становника;
- 2) Лични доходак по запосленом у друштвеном сектору;
- 3) Активна основна средства друштвеног сектора по запосленом;
- 4) Удео активних лица у укупном становништву;
- 5) Удео пољопривредног у укупном становништву;

Социјалне варијабле

- 6) Степен урбанизације;
- 7) Просечан број становника на једно домаћинство,
- 8) Процент неписмених у укупном броју становника старих 10 и више година;
- 9) Удео пољопривредног становништва приватног сектора са поседом од 3 и више хектара у укупном пољопривредном становништву;

Демографске варијабле

-
- 10) Коефицијент морталитета одојчади;
 - 11) Коефицијент наталитета;
 - 12) Коефицијент морталитета.

Лоцирање посматрања на урбане јединице у развијенијим подручјима истиче, поред фактора економско-социјалног развоја и специфичне факторе деаграризације и урбанизације, док се значај демографског фактора не истиче. Код руралних јединица на развијенијем подручју демографски фактор (наталитет) јавља се као кочница селидбених токова, али тек код миграција на веће дистанце, док се са високим факторским пондером јавља основна променљива економског значаја, стопа активности.

У анализама је указано и на потребу и могућности смањења независних варијабли: процента градског становништва, због паралелизма са миграцијама у нашим условима, процента активних у односу на укупно становништво, процента активних жена у односу на укупно активно становништво у пољопривреди, процента завршених станова на 1000 становника старијих од 10 година, због ниских вредности коефицијената корелације. Исто тако, указано је на потребу испитивања мањих подручја која би својом хомогеношћу допринела да представа о узроцима унутрашњих миграција буде јаснија.

5.2 Велике сеобе Европљана

Велики ексодус из Европе у Америку и друге новоразвијене прекоморске територије је најважнији миграциони догађај модерне ере и можда највећи у целој људској историји. Ова миграција има свој почетак у ХВИ веку, наставља се на време великих географских открића и освајања, достиже врхунац почетком двадесетог века и протеже се до данашњих дана у смањеном обиму. Процењује се да је од почетка ове миграције преко 60 милиона Европљана емигрирало у прекоморске земље. Пре XIX века обим ове емиграције био је релативно мали. У то време било је и тешко и опасно прећи океан. Бродови су били ретки а путовања спора и напорна. Могућности копненог транспорта и у Европи и у прекоморским територијама биле су мале или су потпуно недостајале. Свака врста путовања била је скопчана са опасношћу по живот, здравље и имовину. Многи мигранти били су војни или трговачки авантуристи, депортовани криминалци, политичке и религиозне избеглице. У неким случајевима они су мигрирали упркос законским рестрикцијама или забранама које су уведене или да би се обесхрабрила емиграција или да би се странцима онемогућила куповина у прекоморским поседима. Међутим, већином су мигранти регрутовани од стране владе или трговачких компанија које је она помагала и то по одређеном плану колонизације. Доступна статистика не дозвољава поуздане процене броја Европљана који су емигрирали преко мора у најранијем периоду, али је евидентно да су у време XVII и XVIII века прекоморске колоније биле насељене релативно малим контингентима досељеника и њихових потомака. За време деветнаестог века, међутим, европска

емиграција задобија масовне размере. После Наполеонових ратова милиони људи из свих делова Европе селили су се преко мора. Насупрот ранијим миграцијама ово је било првенствено спонтано кретање индивида, чак понекад потпомогнуто од стране власти и стално охрабривано земљишном политиком земаља имиграције. Важност очекиваног већег животног стандарда опште је призната као основни узрок ове миграције. У великом делу сеоске Европе земље је било мало и све мање како се популациони раст убрзавао под утицајем опадајућег морталитета. У европским градовима наднице су биле релативно мале, а периоди незапослености чести. По једном мишљењу, развој индустрије и трговине није био довољно рапидан да би пратио раст понуде радне снаге, која је настајала од вишка рођених над умрлима и од миграција са села. По Марксовом мишљењу, развитак капиталистичке индустрије и пољопривреде имао је тенденцију снижавања надница, изазивања незапослености и стварања вишка становништва. Нови свет, с друге стране, нудио је земљу, бесплатно или јефтино, сељацима и могућности запослења на добро плаћеним пословима - урбаним радницима. Експанзија европске индустрије обезбедила је растуће тржиште сировинама које су у Новом свету произвођене, а то је даље стимулисало тражњу радне снаге. Подстицаји миграцији расли су и са побољшањем транспорта. Порасли су број, величина и брзина прекоокеанских бродова, нови друмски и железнички путеви доводили су мигранте из унутрашњости Европе а и транспортовали их у унутрашњост прекоморских територија. Процене броја емиграната у прекоморске земље указују на њихову велику променљивост која је зависила од економских циклуса и ратова. Пре I светског рата обим миграција је варирао око узлазног тренда, а после тога јавља се стрми силазни тренд. Националне статистике указују да је прекоморска емиграција била заустављена за време II светског рата, а послератни пораст осетно је испод нивоа с почетка XX века. Време прекоморских миграција било је различито у разним деловима Европе. Пре XIX века већина емиграната је из приобалних рагиона Западне Европе, где су знања о погодностима нових територија и везе са њима били најразвијенији. Каснији масовни ексодус започео је у северозападном делу, али се при крају XIX века и у раном XX веку померао ка центру, југу и истоку Европе. Тако је максимални обим прекоморских миграција достигао врхунац у Енглеској још пре 1850. године, у Немачкој за време 1880-их, у Ирској и Скандинавији пре краја следеће декаде, а у Италији у првој декади овог века. ширење миграционе грознице било је повезано са ширењем основних економских, друштвених и демографских промена у Европи и то од северозапада ка југу и истоку. У сваком региону су индустријски и трговачки развој, побољшање транспорта, побољшање знања о економским и друштвеним могућностима у иностранству, смањена смртност и убрзани популациони раст били праћени растућом плимом емиграције. Емиграција се смиривала тамо где је опадајући фертилитет зауставио рапидни популациони раст и где је развој домаће економије побољшао и услове у домовини. Већина европских емиграната одлазила је у Северну Америку, највише у Сједињене Америчке Државе. Од двадесетак милиона лица рођених у Европи, који су око 1930. живели у "прекоморској Европи", њих 14 милиона живело је у Северној Америци, у самим Сједињеним Америчким Државама 12 милиона, око 5 милиона нађено је у Латинској Америци, највише у Аргентини и у Бразилу, више од један милион у Аустралији и у Јужној Африци, а отада и Израел постаје једно од водећих одређишта емиграната из Европе.

5.3 Насељавање Сједињених Америчких Држава

Масивна усељавања у Сједињене Америчке Државе започела су тридесетих година прошлог века, када је изградња унутрашњих канала и железничких пруга отворила огромне могућности насељавања унутрашњости. Просечан годишњи број долазака за време декаде 1830-их приближио се цифри од 60 хиљада. Од тог времена број је растао рапидно и само је повремено опадао, за време економских депресија или ратова, све док није достигао 880 хиљада годишње у декади 1901-1910. (табела 15).

Табела 15. Број имиграната у Сједињене Америчке Државе у периоду 1820-1948.

<i>Период</i>	<i>Број имиграната</i>
1820-1830.	152000
1831-1840.	599000
1841-1850.	1713000
1851-1860.	2598000
1861-1870.	2315000
1871-1880.	2812000
1881-1890.	5247000
1891-1900.	3688000
1901-1910.	8795000
1911-1920.	5736000
1921-1930.	4107000
1931-1940.	528000
1941-1945.	171000
1946-1948.	426000

У почетку су већину имиграната чинили сељаци. Вихово везивање за земљу поспешивала је владина земљишна политика деобе земље истинским насељеницима по номиналним трошковима. Како се граница померала ка западу тако су и потомци првих досељеника уживали предности ове политике. Обиље земље на западу био је снажан фактор који је одржавао високе наднице и релативан недостатак радне снаге током развоја урбане индустрије. Урбана имиграција порасла је при крају XIX века пошто су се површине плодног и слободног земљишта у то време већ озбиљно смањиле. Почетком двадесетог века, када су имиграције биле на врхунцу, велику већину имиграната апсорбовали су градови, нарочито метрополитанска подручја атлантске обале и центри тешке индустрије на северу. После I светског рата стопа имиграције је опала. Годишњи број имиграната у периоду 1921-25. био је једва половина годишњег просека периода 1906-1915. и опао је још ниже 1926-1930, после доношења закона о имиграционим квотама. У надолазећем периоду депресије тридесетих година и II светског рата практично и није било имиграција у САД. После

рата кретање је настављено али у знатно мањем обиму него двадесетих година. Укупан број имиграната који је ушао у САД у периоду 1801-1935. процењен је на 38,5 милиона, а миграциони салдо на око 26,5 милиона. Огромна већина имиграната, неких 34 милиона, дошла је из Европе, а то значи да су Сједињене Америчке Државе апсорбовале око 60% прекоморске емиграције из Европе. "Паралелно са насељавањем америчког запада и колонизацијом Америке уопште одвијао се један трагичан процес прогона и уништења Индијанаца, којима су до досељења белих људи припадали пашњаци и ловишта. Земља коју су мигранти насељавали није, дакле, била слободна и због тога што су је досељеници третирали као слободну, игноришући потпуно постојање Индијанаца, дошло је до тешких и дуготрајних сукоба. Као бројнији и неупоредиво боље наоружани у тој борби су досељеници победили." (Царић, 1981). Индијанци су конфинирани у тзв. резервате чија површина константно опада а њихов број, или оно што је после геноцида преостало, на прелазу у овај век незнатно расте а после 1924. наставља да опада (табела 16).

Табела 16. Површина резервата и број Индијанаца у САД

<i>Година</i>	<i>Површина резервата</i>	<i>Број Индијанаца</i>
1880.	626000 км ²	256000
1890.	424000 км ²	244000
1900.	315000 км ²	271000
1924.	141000 км ²	372000

Извор: Царић 1981.

5.4 Насељавање Латинске Америке

Статистика која се односи на насељавање Латинске Америке није комплетна, али доступна евиденција јасно указује да већину Европљана који мигрирају у тај регион апсорбују Аргентина и Бразил. Значајни бројеви отишли су такође у Уругвај, Мексико и на Кубу. У осталим земљама Латинске Америке економске могућности, друштвени и политички услови нису привукли много имиграната, иако су њихове владе с времена на време охрабривале миграције. Као што се из табеле 17 види масовне имиграције у Аргентину и Бразил почеле су тек у последњој четвртини XIX века. Декада 1881-1890. била је прва у којој су Аргентина и Бразил примили имиграцију која се по обиму може поредити са оном која се јавила у САД у трећој декади XIX века. Бразилска имиграција доживела је врхунац у периоду 1891-1900, а аргентинска 1901-1910. године. Редукција имиграције у декадама од 1910. до 1940. је, међутим, пропорционално много мања у случајевима Аргентине и Бразила него у случају САД: у 1925. години ове две земље заједно примиле су више имиграната него САД. Између 1857. и 1940. године у Аргентини је забележено близу 7 милиона имиграната, а у Бразилу између 1821. и 1945. мање од 5 милиона.

Табела 17. Број имиграната у Аргентину и Бразил у периоду 1821-1948.

<i>Период</i>	<i>Аргентина</i>	<i>Бразил</i>
1821-1830.	...	7000
1831-1840.	...	3000
1841-1850.	...	7000
1851-1860.	...	122000
1861-1870.	160000	98000
1871-1880.	261000	219000
1881-1890.	841000	531000
1891-1900.	648000	1129000
1901-1910.	1764000	671000
1911-1920.	1205000	798000
1921-1930.	1397000	840000
1931-1940.	310000	289000
1941-1948.	175000 ¹	18000 ²

¹ Процена,² Период 1941-1945.

У поређењу са САД ове две Латиноамеричке земље привукле су ужи распон европских националности. Медитерански регион обезбедио је већину имиграната Аргентини и Бразилу. Привлачна моћ ових земаља није била лимитирана недостатком природних извора; јасно је да нарочито Бразил располаже огромним природним богатствима која могу да издрже и знатно већи број становника. Међу разлозима због којих се у овим земљама није јавила имиграција у обиму као у САД могу се навести климатске препреке за насељавање унутрашњости, недостатак капитала за развој транспорта и производних предузећа, тешкоће у прибављању јефтиног земљишта, ниске наднице у граду и неки културни и политички фактори који нису привлачили имигранте других националности.

5.5 Насељавање Аустралије

Аустралија је на трећем месту међу главним регионима имиграција из Европе. Она је апсорбовала много мањи број Европљана него Латинска Америка. Кретање за Аустралију полазило је првенствено са британских острва. Обим имиграције био је прилично мали све до златне грознице 1850-их, а тада је у периоду 1851-1862. ушло преко пола милиона имиграната и више него дуплирало аустралијско становништво, које је 1851. процењено на мање од пола милиона. Трка за златом стимулисала је урбанизацију и диверсификацију економије и тако положила основ за континуирана досељавања у долазећим декадама, иако све до 1880-их није било сличних масовних имиграција као 1850-их. После тога обим миграција је јако варирао: био је велик за време повољних економских и других услова, какво је петогодиште пред Први светски рат и декада 1920-их, али је и опадао до безначајног нивоа за време депресије у периодима 1901-1905, 1931-1935, као и за време II светског рата.

Велики део становништва које је Аустралија добијала путем имиграција био је само привремен, услед великих емиграција. Упркос континуираној политици охрабривања беле имиграције, удаљеност Европе и тешкоће економске експанзије биле су такве да је само мањина одсељеника са британских острва долазила у Аустралију. Имиграција из оближњих азијских земаља била је у почетку законски забрањена. Вишак уселеника над исељеницима за време целог периода од 1788. до 1946. године био је једва преко 1300000. Миграциони салдо Новог Зеланда у истом периоду износио је око једне трећине аустралијског.

5.6 Насељавање Сибира

Насељавање Руса у Сибир почело је 1582. године, када су Козаци, предвођени Јермаком, прешли Иртиш. Од 1587. до 1604. године основани су Тјумен, Тоболск, Тара, Верхотурје, Туринск, Томск... После насељавања басена Оба и Иртиша сеоба се продужавала даље на исток, те су до 1632. године основани Мангазеја, Туруханск, Јенисејск и Краснојарск, а те године основан је и Јакутск. Средином XVII века на обалама Амура и његових притока ничу утврђена насеља руских сељака. И поред пронађених великих природних богатстава и депортовања кажњеника, број становника повећавао се врло споро: у 1701. години у Сибиру је живело само 152 хиљаде, у 1719. 338 хиљада, а два века после Јермаковог похода, у периоду 1796-1797. године, у Сибиру је живело укупно 575000 људи, од чега 363000 староседелаца. У 1857. години у Сибиру је живело 2,7 милиона људи, од чега највише сељака и прогнаника (око милион њих било је послато у Сибир само током XIX века, али је њихова улога у насељавању била мала пошто су у прогонство слати скоро искључиво мушкарци).

Изградња путева поспешила је насељавање, те је од 1891. до 1915. године у Сибир долазило годишње у просеку 223000 миграната који су допирали до Алтаја, Бајкалског језера и Амура. При министарству пољопривреде основано је, 1906. године, одељење за емиграцију, како би се помогло лоше организованим групама миграната, који су се селили јашући на коњима или пешице а покућство и децу пребацивали су малим колицима. Од 1801. до 1915. године у Сибир је из Русије дошло око 8 милиона људи, те је 1914. године у Сибиру живело десет милиона људи. Они су насељавали релативно узак појас од Урала до Бајкала, с прекидима до Забајкала, укупне површине око 1,2 милиона квадратних километара. Тај појас скретао је на југ у рејону Алтаја, а био је шири у делу од Урала до Оба (350-700 км), од Оба до Јенисеја (200-250 км) и иза Јенисеја (200 км).

Основна маса миграната ишла је у почетку из Централно-земљорадничког рејона и Северног Приураља, но на крају XIX и, нарочито, почетком XX века главни рејони одсељавања постају Новорусија, Поволожје и западни рејони (Водарский, 1973).

Од тридесетих година овог века совјетска власт усмерава велике миграционе покрете ка индустријским и рударским центрима Урала и Сибира. У 1926. цео Сибир имао је 22 милиона, 1939. године 27,5 милиона, 1959. године 42,5 милиона, а почетком 1970. године 58,2 милиона становника. У 1964. години у Сибиру је било 14 градова у

којима је живело од 300.000 до милион становника (Магнитогорск, Ђељабинск, Свердловск, Караганда, Фрунзе, Алма Ата, Омск, Барнаул, Новокузњецк, Камерово, Краснојарск, Иркутск, Хабаровск и Владивосток), а било је још 43 града у којима се број становника кретао између 100.000 и 300.000 становника (Царић, 1981).

5.7 Насељавање Војводине

Осим великих прекоморских миграција, Европљани су се селили и унутар свог континента. У односу на бројност нација које су насељаване, Војводина представља значајно миграционо подручје у европским размерама.

У прошлости покрајина Војводина је често мењала господаре. Само у последња три века били су то Турци, Аустријанци, Мађари (делом Немци и Хрвати) и Срби. Сваки од њих насељавали су овај простор углавном припадницима свога народа.

Њеста масовна досељавања и повремена одсељавања у прошлости имала су пресудну улогу у стварању демографског оквира у којем се налазило и развијало се војвођанско становништво. У савременим условима то више није случај јер је значај избеглиштва, стратешких разлога и повољних природних услова за бављење земљорадњом замењен деловањем економских фактора у којима Војводина нема компаративних предности.

Миграциони биланси показују да је допринос миграционих кретања демографском расту војвођанског становништва после Другог светског рата незнатан и креће се око 3,2% ако рачунамо почев од 1948. године, односно он износи 13,7% у периоду од 1953. године до пописа 1981. године. Међутим, овде није урачунат биланс између јесени 1944. године и момента пописа 1948. године, а то је управо време у којем су се одвијале две масовне миграције: одлазак Немаца и колонизација, које су и најважније за сагледавање биланса послератног насељавања Војводине. Узимајући у обзир све ове миграције констатујемо да је миграциони салдо Војводине уравнотежен, односно да је број досељеника приближно једнак броју одсељеника из Покрајине.

Док је миграциони салдо са осталим југословенским подручјима високо позитиван, са иностранством он је изразито негативан. Податак да је 1981. године у Војводини живело 521 392 лица која су рођена изван Војводине не значи много јер је броју од 180 977 лица која су рођена у Војводини а живе у другим подручјима Југославије потребно додати још увек многобројне припаднике немачке народности који су се одселили, припаднике других народа и народности који живе у иностранству а нису обухваћени пописима становништва, а и међу онима који су пописани као радници на привременом раду у иностранству постоје лица која су већ примила страно држављанство.

Послератни демографски развој војвођанског становништва није карактерисао процес изразитог насељавања, него премена једног дела становништва другим становништвом.

Срби су најмногобројнији насељеници јер су они у прошлости примани као избеглице и употребљавани као војници, а после Првог светског рата њихово досељавање фаворизовала је и нова власт, те иако су Срби најмногобројнији и међу савременим одсељеницима, можемо рећи да су послератне миграције значајно утицале на повећање броја и учешћа Срба у укупном становништву Војводине. Међутим, овим сеобама Срби су остављали празан простор у полазиштима, те су она насељавана припадницима других народа. Пошто су се Срби пресељавали из високофертилитетних у нискофертилитетно подручје, њихов фертилитет је брзо опадао, те су сеобе успориле укупни демографски развој Срба. Државне границе после Првог светског рата лимитирале су миграционе токове Мађара, Словака, Румуна и Русина. Пошто су то многобројни народи, они су успели да се одрже и захваљујући само природном прираштају, те изостанак досељавања није значајно утицао на опадање њиховог броја. Припадници малобројнијих народа смањују и бројност и учешће у укупном становништву Покрајине (Бугари, ^еси, Италијани, Пољаци, Руси и Турци), јер су својом малобројношћу неотпорни на асимилацију. Код Јевреја је потребно узети у обзир и њихово страдање у Другом светском рату, а код Немаца одсељавање при крају Другог светског рата и после њега.

Уочљива је правилност да сваком миграционом току одговара контраток. Тако је имиграцији колонистичког становништва претходио одлазак Немаца, досељавању аграрног становништва претходило је повратништво колониста и одсељавање у иностранство, а у време савремених развојних миграција уочљива је етапа одласка на рад у иностранство. Интензитет традиционалних токова може се временом мењати: колонизација је знатно поспешила касније миграционе токове из Босне и Херцеговине. Док је у случају Босне и Херцеговине утврђено постојање изразитих токова и незнатних контратокова, у случају Србије ван територија покрајина у питању је подједнако масовна размена становништва.

У време колонизације и досељавања аграрног становништва миграције су се заиста одвијале по етапама. Савремене миграције управљене су директно на град или његову ближу околину, те је и простор за досељавање по етапама сужен, јер је евентуална друга етапа ограничена на релацију околина града - град.

Природа града је више имиграциона, а природа села више емиграциона.

Миграције јесу селективне: емиграциона подручја дају вреднију структуру свога становништва. Да ли ће се она показати таквом и у односу на становништво у одредишту зависи и од разлике у конкретним структурама полазишног и укупног одредишног становништва.

Док су у време аграрних миграција у Војводину подједнако долазили и мушкарци и жене, у време развојних миграција жене су преовлађујуће међу досељеницима, нарочито на краћим дистанцама. Стопа маскулинитета зависи ипак и од традиције и од полне структуре полазишног подручја. Присутна селективност

миграната по старости значи да Војводина добија већину становништва у репродуктивном и радно способном добу.

Евидентна је позитивна селекција досељеника према школској спреми у односу на полазишно подручје. То је свакако велик губитак за емиграциона подручја, али није еквивалентни добитак за Војводину јер гро миграната потиче из подручја где је структура школске спреме неповољнија од војвођанске.

Честа масовна досељавања и повремена одсељавања у не тако давној прошлости својим обимом допуштају закључак да су миграције имале пресудну улогу у стварању демографског оквира у којем се налазило и развијало се војвођанско становништво. У савременим условима то више није случај јер је значај избеглиштва, стратешких разлога и повољних природних услова за бављење земљорадњом замењен деловањем економских фактора у којима Војводина нема компаративних предности. Квалитативна и квантитативна анализа указују да би на досељавања у војвођанске општине благотворно деловале веће могућности запошљавања у великим регионалним центрима и настањивања у њиховој близини. Земљорадња је дуго била привлачан фактор за насељавање Војводине, те је и у послератном периоду утицала на долазак великог броја људи. Данас је учешће пољопривредног становништва у општини статистички високо значајна карактеристика која на миграције има негативан утицај. Дистанца између одредишта и полазишта није изразито значајан фактор за досељавање у Војводину. Социјална, економска и етничка дистанца значајније су од географске дистанце. У савременим условима значајна је дистанца одредишног места од регионалних центара. То значи да је значај географске дистанце, у ствари, измењен: она није од пресудног значаја за избор Војводине као одредишта, али када до досељавања дође, она је значајна за избор насеља у Војводини. У будућности се могу очекивати све мање бруто миграције између Војводине и осталих подручја, а последња два пописа показују да се више не може рачунати са доприносом миграција демографском развоју Покрајине. Од 1965. године демографски развој Војводине зависи углавном од природног кретања њеног становништва. У ситуацији када је природно кретање испод границе простог обнављања нужно је прецизним планирањем кадровских потреба барем смањити одсељавања.

Досељавање у Војводину значило је најчешће сеобе из планинских у низијске пределе, те су већ физичко-географске различитости биле довољне да изазову низ проблема у адаптацији. Миграције су често уско повезане са професионалном покретљивошћу. У време аграрних миграција досељавање у Војводину значило је прелазак са сточарства на земљорадњу, а то је изискивало и напоре ка професионалном прилагођавању, ка прилагођавању процесу и ритму рада.

У етничком погледу најмногобројније досељенике представљају Срби, те иако су они најмногобројнији и међу одсељеницима, можемо рећи да су послератне миграције значајно утицале на повећавање учешћа Срба у Војводини. Уопштеније гледано, колонизацијом је ојачана хрватска већина у Хрватској, албанска у Косову и Метохији и српска у Војводини, али је тиме ослабљена репродукција Срба у полазиштима. Масовне миграције остављале су празан простор у полазиштима, што је понекад омогућавало смену једног становништва другим. Полазишта традиционалних миграција давала су своје најваљаније становништво, што је још више

погоршавало услове за њихов укупан развој. Данас су нека од ових подручја толико демографски испражњена да су им перспективе даљег демографског развоја потпуно неизвесне. Мигранти су долазили из високофертилитетних подручја али су веома брзо прихватили ниске норме репродуктивног понашања у одређеном. У почетним фазама њихов морталитет био је повећан, те је супротно дејство демографских компоненти резултирало драстично брзим смањењем природног прираштаја миграната. Спољне миграције трајно су погоршале услове демографског развоја у полазиштима, а њихов допринос демографском развоју Војводине био је само краткорочан. Послератне имиграције у Војводину допринеле су глобалном опадању природног прираштаја у целој Југославији, а тиме је највише погођен демографски развој оних народа који су у миграцијама највише учествовали.

Почев од римског периода, ако не и раније, ово подручје има погранични карактер који не погодује спонтаном насељавању, те свака власт настоји да овај простор попуни својим сународницима, а ако њих није било довољно насељаване су и друге лојалне етничке групе. Последица разних господара и честих насељавања јесте и данашња етничка измешаност народа. Према резултатима пописа 2011. године у Покрајини је на површини од 22 хиљаде квадратних километара живело 1 931 809 становника. Од тога је 66,8% било Срба, 13% Мађара, 2,4% Хрвата, 2,6% Словака, 2,2% Рома 1,3% Румуна,, 1,1% Црногораца..Око 4,2% популације у покрајини није навело своју етничку припадност, односно нису се изјаснили, док се 1,5% становништва определило за регионалну припадност.

Простор Војводине дуго је имао претежно транзитни карактер, те су преко њега прелазиле и само се повремено задржавале многобројне скупине народа. Постоје остаци материјалне културе ловаца још из доба палеолита, а откривени су и трагови земљорадника и сточара из неолита, нарочито млађег неолита, када керешку и старчевачку културу смењују потиска и винчанска култура, што је евидентно по стабилнијим и трајнијим објектима. Коришћење метала поспешује развој овог подручја, особито након продора Келта, када почињу да се граде добро утврђена насеља. Утицај римске културе осећа се у Војводини скоро 500 година и то пре свега у изградњи градова, путева, у развоју виноградарства... Велика померања народа довела накратко су овамо довела и Хуне, Готе, Лангобарде и Аваре. Време од краја VI до краја IX века карактерише се доласком Словена, продором Франака и насељавањем Мађара, те је већ тада присутно етничко шаренило и испреплетеност култура. Скоро цео простор дуго је затим био под влашћу Угарске. И поред продора Бугарске и Македоније у делове Срема, а Византије у Банат у XIII веку, ово је ипак био релативно стабилан период са сталним насељима и развојем занатства и трговине. Тринаести и четрнаести век карактеришу се унутрашњим немирима у Угарској, због борби око престола, као и пустошењима од стране Татара и Кумана, а крајем тог периода долази и до појаве Турака, што је условило и појаву великог броја избеглих Срба.

Још за време српске деспотовине Угарска је настојала да српску државу а и избеглице користи као одбрамбени бедем на својим јужним границама, те је после пада Деспотовине (1459. године) настављено са прихватом и коришћењем избеглица као кметова и граничара, све до турских освајања ових крајева.

Турски период траје у Срему од 1529. па до 1688. године, када су Турци протерани из западног и централног Срема, односно до 1718. године, када Турци напуштају и источни Срем. Бачка је под Турцима била од 1542. до 1688. године, формално до Карловачког мира, 1699. године, а Банат, од 1552. до пожаревачког мира, 1718. године. Турска освајања представљају прекретницу у насељавању Војводине, јер се испред њиховог надирања, још од Мохачке битке 1526. године, староседелачко, махом мађарско и српско, становништво повлачи на север, а исто се може рећи и за велике групе избеглица из јужнијих предела.

После ослобођења од Турака Војводина је била ретко насељена. Тако је у Бачкој живело само 30 хиљада становника, делом и оних које су Турци насељавали ради обраде земље. "После пожаревачког мира могло се приступити и културном освајању ослобођених територија јужне Угарске, углавном данашње Војводине, која је у завојевачкој политици имала да се изгради као бедем према два непријатељским странама: према завојевачкој Турској и бунтовничкој Мађарској, те тако да спречи њихов спој против Хабзбурговаца. Сем тога имала је што више да ослаби Србију на главном путу од Дунава ка Медитерану и као клин да подвоји српство на обема странама Дунава и Саве" (Јанкулов, 1950). Насељавање Војводине било је мотивисано пре свега стратешким разлозима, а треба узети у обзир и план да се привредним јачањем омогући аутономна опскрба велике војске која се овде налазила због акутне опасности од турских упада, какав је био и онај из 1737-1739. године. Стога, колонизацију су планирали и њоме руководили највиши органи Царевине, Ратни и Државни савет, преко низа подређених органа, као што је била Дворска комора. Стратегијски разлог захтевао је да се највећа пажња посвети колонизацији Баната, јер су се турски упади могли очекивати најпре преко Оршаве. План колонизације израдио је гувернер Темишварског Баната гроф Мерси и по њему "за колонизацију Баната предвиђени су на првом месту Немци, затим Срби као већ настањени онде и поуздани царски војници. Вих је требало, као и Румуне, повезати за земљу, спречити њихов номадизам и подвргнути строгој дисциплини. За подизање Баната требало је искусних радника на изградњи фортификација, путева, канала и за гајење индустријских биља и винове лозе (...) а за те радове најподеснији су Италијани и шпањолци" (Јанкулов, 1950). Док је ранија етничка шароликост била резултат стихијних продора разних народа, сада се она и плански предвиђа. Но, нису се могле све етничке групе одржати на овом простору пре свега због историјских разлога, затим географских услова (удаљеност матичних земаља отежавала је континуирана досељавања), а такође и због болести, пре свега маларије, које су владале у мочварним пределима југа и југоистока.

Срби су становници ових предела још од времена сеобе Словена у VI веку, али су током турског и аустријског периода њихова масовна одсељавања и досељавања била врло честа. Пред појавом Турака у другој половини XV века досељава се око 50 хиљада Срба из Босне, а почетком XVII века досељавају се Срби из шумадије под вођством Павла Бакића. Највећа колонизација Срба забележена је 1689-1690. када је Турска, после аустријског продора, успела да поврати србијанске области све до Београда, те се под вођством српског патријарха Арсенија Чарнојевића од 60 до 70 хиљада Срба, који су иначе подржавали аустријски поход, морало повући у Угарску (Чакић, 1983). „Чарнојевићеви Срби населили су подручје између Тисе и Драве, допирући до Баје, Будима, Сент-Андреје и Коморана, а поједини таласи њихове сеобе осетили су се и на крајњем северу Угарске" (Митровић,

1984). Формирањем Поморишке војне границе (1703. године) део Срба око Будима пресељен је на Мориш и Тису. Те потиске граничаре можемо такође сматрати досељеницима или повратницима на данашњу територију Војводине. Положај Срба под Аустријанцима био је у то време сношљив, јер су као граничари били ослобођени основних феудалних обавеза, а имали су и слободу вероисповести и локалну самоуправу. Досељено становништво ипак је дуго свој боравак на северу сматрало само привременим, надајући се да ће се вратити на своја стара огњишта кад очисте Србију од Турака. Положај граничара, међутим, значио је сигурност само до оног момента докле су то стратешки услови захтевали. Мајор Вук Исаковић насељава 1737. године своје војнике и њихове породице у околину Земуна, Митровице и Илока, а непуну годину дана касније то исто чини Атанасије Рашковић у доњесремској Посавини и Карловцима. Под вођством патријарха Арсенија Јовановића-шакабенте неколико хиљада Срба насељава се 1739. године у Нови Сад, Земун и Карловце. Укидањем Војне границе, 1750. године, долази међу српским граничарима до великих деоба: док се већина породица из крајева северно од Мориша пресељава на простор данашњег војвођанског Баната, знатан део одсељава се, у потрази за граничарским привилегијама, под вођством војних команданата Хорвата и шевића, у Русију (Барјактаревећ, 1971).

Ратови и устанци против Турака условљавали су и даље велика досељавања из Србије (нарочито 1788. године), али су и повратне миграције у Србију постале интензивне након формирања српске државе. Одсељавање у Америку било је такође интензивно, нарочито из Баната, одакле се у периоду 1903-1907. иселило више од сто хиљада лица.

Мађари под вођством Арпада, њих 25 000, прелазе Карпате 896. године и до 900. године насељавају Панонску низију око Дунава и Тисе. На простору Војводине они су били многобројни све до Мохачке битке 1526. Године, када се испред Турака повлаче на север. После протеривања Турака Аустријанци у прво време не дозвољавају насељавање Мађара у ове крајеве јер су их сматрали бунтовницима. Но, дух рационализма осамнаестог века одразио се и на колонизације, те су Мађари због потреба исушивања земљишта насељавани као кубикаши а и као баштовани. Колонизације већих размера почињу од 1745. године и током XVIII века колонизована су следећа насеља: Милетић, Сента, Бездан, Топола, Бечеј, Дорослово, Кањижа, Иђош, Петрово Село, Мартонош, Пачир, Фекетић, Црвенка, Стара Моравица, Мол, Ада, Суботица, Крстур, Ормож, Сомбор, Бајмок, Моноштор, Турија, Богојево, Антавир, Падеј, Торда, Итебеј, Беодра, Чока, Дебелача, Бечкерек, Вршац, Павлиш, Мраморак, Маргита, Уљма... У XIX веку колонизације попримају већи интензитет, нарочито после Аустро-Угарске нагодбе 1867. године. У том веку значајне групе Мађара насељавају се у Мол, Бачко Градиште, Темерин, Нови Сад, Свилојево, Кулу, Честерег, Мокрин, Врањево, Велики Лец, Велики Гај, Падеј, Хетин, Санад, Војловицу, Скореновац...

Шокци и Буњевци се масовније насељавају у северну Бачку као и на феудална имања католичке цркве у Банату, где као кметови обрађују земљу. Мање групе шокаца живе су још 1543. године у Обровцу и Плавни, а Буњевци су се у већем броју доселили 1622. године. "По традицији, забележеној крајем XVIII века, главнина Буњеваца доселила се у околину Суботице 1688, а у Суботицу у јесен

1687. године" (Поповић, 1952). У Срему су досељавања **Хрвата** била интензивна нарочито у XIX веку.

"Да би мешавина јужне Угарске била што већа, Беч и Пешта подједнако потпомажу насељавање **Словака** у том делу Угарске. Вредни, истрајни, а задовољни са мало хране, Словаци су представљали најбољу врсту колониста" (Јанкулов, 1961). Значајније насеобине основане су 1720. у Бајши, 1740. у Петровцу, 1742. у Бездану, 1783. у Кисачу, Вепровцу, Гложану, Тополи, 1793. у Новом Сланкамену, 1788. у Арадцу и Ечки, 1800. и 1809. у Падини, 1806. у ^оки, 1809. у шупљаји, 1830. у Старом Лецу. У највећој мери насељавање Словака је проведено у Банату, мање у Бачкој, а њихово насељавање у Срему резултат је углавном унутрашњих пресељавања из Бачке. Заједно са Словацима насељавају се у југоисточни Банат и мање скупине **Чеха**.

У првој половини XVIII века Аустрија је на колонизацију **Румуна** гледала неблагонаклоно. Но, у жељи да Румуне концентрише на једном месту и привикне их на стално настајење, изнела је план о колонизацији Румуна у околини Бечкереча. По том плану насељени су 1767. године у следећа места: Клек, Торак, Стара Сарча, Ечка. Војна власт насељава Румуне из Поморишке границе 1765. године у: Панчево, Долово, Иланху, Селеуш. И у XIX веку колонизација Румуна ограничена је само на Банат и овога пута она се проводи у циљу развијања сточарства по којем су Румуни били познати. Оснивају се следећа насеља: 1800. године Уздин, 1803. Владимировац, 1818. Мраморак.

Русини насељавају Војводину преко Угарске, где су претходно примили католичку веру и због своје вредноће и пријатељства са Мађарима показали се као народ погодан за колонизацију. У јеку маријатерезијанских сеоба народа Угарска дворска канцеларија насељава их у следећа места: 1750. у Дорослово, 1760. у Кулпин и Крстур, 1763. и 1765-67. у Куцуру и Кулу, 1746. у Бачинце и шид, 1780. поново у Куцуру и Крстур. Миграције Русина у Срем забележене су и у првој половини XIX века.

Немци данас не представљају значајнију етничку групу у Војводини, али су у то време у колонизацији били најфаворизованији народ, јер је сав овдашњи живаљ требало што више ослабити колонизацијом што већег броја Немаца, а то је требало да допринесе и привредном развоју ових крајева. Периодична насељавања Немаца започета су још за време ратова са Турцима. Велике масе досељене су 1723-24. године у Банат, где је у време Карла VI колонизовано 10-12 хиљада Немаца. Ефекти ових раних насељавања били су у великој мери поништени турским упадом у Банат у рату 1737-39. јер је то довело до масовних напуштања колонизације чему су допринеле и заразне болести. Нова насељавања предузимана су по плану барона Котмана у складу са којима су Немци добијали готове куће, земљу, стоку за вучу, жито за годину дана, прибор за рад, све на трогодишњу отплату. Грађена су села квадратног облика која су имала свој храм, школу, општинску кућу, малу болницу са апотеком... Половином XVIII века Немци се у већем броју насељавају у следећа места: Апатин, Младеново, Бачки Грачац, Пригревицу, Гајдобру, Гаково, Крњају, Каравуково, Крушевље, Колут, Бачку Паланку, Охаче, Футог, Станишић и Чоношљу. Од 1763. до 1765. године у Банат је дошло око три хиљаде Немаца, а од 1784. до 1789. године око 2880 немачких породица

насељено је у Вршцу, Зрењанину и околним селима. Године 1787. око 700 Немаца је насељено у Бачки Јарак. Овај нови вал колониста насељен је под још повољнијим условима, јер су кућу и стоку добијали бесплатно, а били су ослобођени свих пореза десет, а занатлије чак петнаест година. Колонизација Немаца у Срему у прво време је била усредсређена према Земуну. У XIX веку поред спољних колонизација расте и интензитет унутрашњег преразмештаја. Тада су колонизована следећа насеља: 1800. Торак и Жигиште, 1801. Сивац и Сарча, 1802. Ечка, 1806. и 1824. Сечањ, 1818. Фекетић, 1821. Бочар, 1825. Банатски Двор, 1828-40. Инђија, 1829. Честерег, 1884. Будисава, 1894. Бачко Ново Село.

Поред ових народа колонизован је и низ других, чији се трагови данас тешко примећују. **Бугари** су насељавани у следећим местима: 1830. године насељено је њих 500 у Конак, 1846. је 250 лица насељено у Банатски Душановац, а 1869. по око 500 Бугара колонизовано је у Скореновац и у Јасеново. **Козаци** су колонизовани око 1781. године у околини Сенте. **Јевреји** се настањују у Новом Саду нарочито после Београдског мира 1739. године, а у Панчево је 1863. године пресељено 200 јеврејских породица из Београда. **Јермени** се након пада Београда такође досељавају у Нови Сад, а око 200 особа насељено је одмах по ослобођењу Баната у околину Бечкерек. Са четама Атанасија Рашковића дошло је и око 1600 **Албанаца** и они су насељени у околину Хртковаца и Никинаца. Такође, треба напоменути да је по првобитним плановима насељавању **Италијана**, **шпанаца** и **Француза** била поклоњена слична пажња као и насељавању Немаца. Италијани су као произвођачи свиле насељени у Мерсидорф 1728. године, шпанци су као вртлари, виноградар и занатлије насељавани у Бечкерек, а Французи сличних професија у Sent Hubert, Charleville и Soltour, између 1769. и 1771. године. Ове три групе колониста убрзо се због германизације губе (Митровић, 1984).

5.7.1 Миграције између два светска рата

Међу проблемима које је нова држава требало да решава после окончања II светског рата посебно се истицао аграрни проблем, а особито у оним њеним областима у којима је, због одређених историјских околности, преовладавао крупан земљишни посед у власништву земљишне аристократије углавном страног порекла (Гаћеша, 1968). Основни социјално-политички циљ аграрне реформе био је изједначавање аграрно-поседовних односа, у циљу предупредивања евентуалне репризе револуционарних збивања у Русији, а заједно са колонизацијом реформа је имала и национално-политички циљ: стварање већине словенског живља у колонизованим подручјима.

У Бачку је насељено 29465 лица, у Банат 54665, а у Срем 8775 лица, што је чинило 3,8%, 9,7% и 2,1% становништва у овим регионима респективно, према подацима пописа 1931. године. Досељено становништво изградило је укупно 130 насеља, 42 у Банату, 64 у Бачкој и 24 у Срему, но треба имати у виду да нису сва насеља била потпуно нова. Основна погрешка ове колонизације може се тражити у чињеници да земља није уписивана у земљишне књиге на име онога коме је додељена

све до коначне отплате, а пошто је новац дељен као помоћ у организацији новог газдинства био недовољан, колонисти су се морали задуживати и пристајати на високе камате, што је све водило економском исцрпљивању досељеника.

Непосредно пред II светски рат јављају се и планови поновне колонизације у циљу парирања немачком економском експанзионизму, који се огледао у масовној куповини пољопривредних поседа у Војводини. Предлагано је да се колонизују породице са много мушке деце, од којих би сваки добијао по 3 кј земље, да им се подигну узорне куће и набави потребан инвентар. Но, већ на првом кораку, недостатак финансијских средстава довео је у питање могућности ове колонизације, јер предлагане суме новца нису биле довољне, а убрзо је ове планове омео рат.

Осим усељавања, међуратни период у Војводини карактерисао се и одсељавањима, пре свега на рад у иностранство. Према процени (Букуров, 1976) Војводина је по интензитету исељавања заузимала треће место, после Хрватске и Словеније. Из Војводине је исељено 47410 лица или 14,6% свих исељеника из Југославије. У европске земље одселило се 4410 лица, а у ваневропске чак 43000 лица. Од европских земаља најпривлачније су биле Немачка, Мађарска и Француска, а од прекоморских: Аргентина, Канада, САД и Бразил. Емиграције су осим економског имале и наглашен политички карактер, јер су се много исељавали Немци и Мађари, најчешће у своје матичне земље, а пред Други светски рат део Јевреја одселио се у Канаду и Израел.

Процес реемиграције из прекоморских земаља такође је био значајан. У периоду 1923-29. година од укупно 33648 повратника у Војводини се настанило више од 21,5%, а у периоду 1930-37. од укупно 33631 повратника у Југославију Дунавска бановина је примила 17,2% усељеника. Ако узмемо да је Војводина чинила две трећине Дунавске бановине, можемо проценити да се на територију Војводине из прекоморских земаља у периоду 1923-37. година вратило укупно око 11 хиљада лица, више од 7 хиљада у првом и мање од 4 хиљаде у другом посматраном периоду. Такође, разложно је претпоставити да је повратништво из европских земаља било још изразитије, те су међуратне миграције добрим делом имале привремени карактер.

5.7.2 Миграције за време Другог светског рата

Избијањем Другог светског рата и окупацијом Бачке од стране мађарске армије, међуратни досељеници су се морали повући. Половина је пребачена на југ и на територију нацистичке Независне Државе Хрватске, а друга половина је била интернирана прво у новосадски и бачкотополски логор, а потом у шарварски и друге логоре у Мађарској (Букуров, 1971). У силом напуштене колоније насељено је половином 1941. године 2856 породица са 13256 чланова (мада има и података да их је било 15200) Мађара из пет села Буковине (данас гранично подручје између

Румуније и Заједнице Независних Држава бившег СССР-а), затим око 400 породица мађарских "хероја" из Првог светског рата и оних који су учествовали у окупацији југословенских територија у 1941. години, као и 408 мађарских породица досељених из Босне. Нови колонисти насељавају укупно 28 насеља у Бачкој. Ови колонисти добили су оправљене куће, са храном, алаткама и стоком. Борци из Првог светског рата добијали су по 15 кј земље, из Другог светског рата по 8 кј, а досељеници из Буковине по 3 кј по брачном другу, 2 кј за свако дете и по једно јутро за сваког другог члана породице, с тим што се код последње групе водило рачуна и о пређашњој хијерархији, па је, зависно од ранијег имовног стања, досељеницима надавано још по два до осам катастарских јутара земље.

При крају рата ови колонисти повукли су се у западну Мађарску, осим малобројних Мађара досељених из Босне, те ова колонизација, и због своје малобројности а и краткоће трајања, није оставила значајнијег трага у Војводини.

"Срем је представљао интересантан регион за немачке планове миграционих померања и, у крајњој инстанци, за дефинитивно исељење Фолксдојчера са територије Независне Државе Хрватске" (Гаћеша, 1980). Усташком реформом одузимања је земља српским добровољцима из Првог светског рата, српским заводима и установама и православним институцијама. Прогонима власничког становништва на ове поседе насељавани су фолксдојчери.

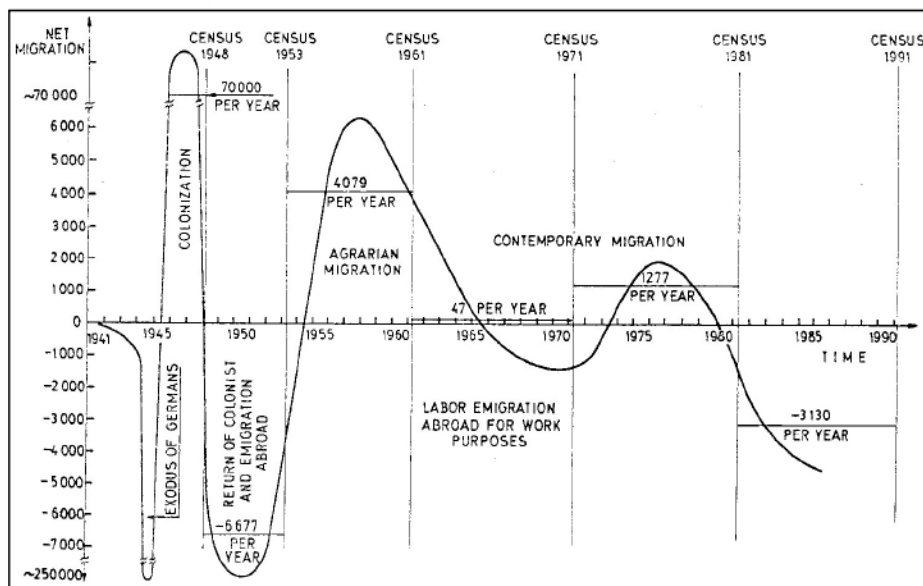
5.7.3 Миграције после Другог светског рата

За овај период располажемо знатно бољим подацима, те на основу архивске грађе и пописних података, користећи витално-статистички метод за утврђивање миграционог салда, можемо издвојити следеће типове спољних миграција у Војводини:

- Одсељавање Немаца,
- Колонизација,
- Повратништво колониста и емиграција,
- Досељавање аграрног становништва,
- Савремене развојне миграције са етапом одласка на привремени рад у иностранство.

Све наведене типове и периоде трајања спољних миграција Војводине можемо апроксимирати кривом око просечних годишњих вредности миграционог салда (графикон 13). Издвојени интервали не значе и укупан период трајања одређеног типа спољних миграција. На пример, повратништво колониста јавља се још у току извођења колонизације, а у појединачним случајевима траје и данас. Аграрне миграције интензивирају се одмах по завршетку досељавања колониста, али њихов преовлађујући значај за насељавање долази до изражаја десетак година касније.

Графикон 13. Миграције у Војводини после Другог светског рата

Извор: Ђурђевић, 1995, 58.

Одсељавање Немаца. Емиграција немачког живља јавља се већ почетком међуратног периода, услед распада Аустро-угарске монархије, на чију су се власт Немци у овим крајевима и највише ослањали. Но, као резултат великих колонизација у XVIII и XIX веку, учешће Немаца у Војводини било је знатно и 1921. године (табела 13а). По истом попису у целој тадашњој Југославији живело је 505 790 становника чији је матерњи језик био немачки, што је чинило 4,3% укупног становништва. Само у Војводини живело је 335 910 Немаца или 66,4% њиховог укупног броја у Југославији, односно они су чинили 21,9% укупног становништва Војводине. По регионима највеће учешће Немаца било је у Бачкој, 23,6%, затим у Банату, 22,6%, а најмањи удео Немци су чинили у Срему, 14,7% укупног становништва Срема у то време. Немци су у кулском, одачком и паланачком срезу чинили чак већину становништва.

Према попису од 1931. године у Југославији је 499969 становника навело немачки као свој матерњи језик, с тим што је међу њима било 10026 Јевреја немачког језика и 17614 становника других националности којима је матерњи језик био немачки (Бибер, 1966). Када се та два броја одбију добијамо укупно 472329 Немаца у Југославији 1931. године, од чега је у Бачкој живело њих 172039, а у Банату 111932, те су Немци чинили по 20% од укупног становништва ових региона. Процењује се да је 1939. године у Југославији живело 536800 Немаца, од чега њих 174600 у Бачкој (Мирнић, 1974). Узимајући у обзир Јевреје и друге народе који су говорили немачки, сматрамо да од 1921. године па све до почетка Другог светског рата у оквирима данашњих граница Војводине није било значајнијих промена ни у механичком кретању нити у распореду немачке етничке групе.

Под оптужбом за колаборацију са непријатељским снагама у Другом светском рату, Немци су дошли под удар новог југословенског законодавства и одлуком Председништва АВНОЈ-а од 21. новембра 1944. године у државну својину

прешла је сва имовина Немачког Рајха и његових помагача, сва имовина југословенских Немаца, изузев припадника НОВ и ПОЈ. Експодус Немаца десно се пре званичног завршетка Другог светског рата али је и ову миграцију потребно посматрати у склопу укупне послератне покретљивости, јер је управо одлазак Немаца створио празан простор и материјалну основу за масовна досељавања која су убрзо уследила.

Према попису становништва 1948. године, у Југославији је живело само 55337 лица која су изјавила да припадају немачкој народности. Од тога броја, у Војводини је живело само 29589 Немаца или 8,8% од њиховог броја у 1921. години. Процењујемо да је од почетка Другог светског рата па до момента пописа, 15. марта 1948. године, број Немаца у Војводини смањен за око 300 хиљада. Део њих је изгинуо или нестао у рату, највећи део се иселио септембра и октобра 1944. године, а од око 75 хиљада логорисаних Немаца већина их се по распуштању логора иселила (Немци у логорима нису пописивани пошто им је било одузето држављанство).

Због скоро minulих догађаја у Другом светском рату, претпостављамо да део Немаца, нарочито у мешовитим браковима, није наводио своју припадност немачкој народности, те сматрамо да је број Немаца у време првог послератног пописа, ипак, био нешто већи.

Исељавање Немаца настављено је и после тог периода, те попис 1961. године наводи 11432 Немаца у Војводини, 1971. године било их је 7243, а 1981. године 3808, а у попису 2011. 3272, што чинили само 0,17% укупног становништва Покрајине. Народ чије су колонизације и двовековни боравак значајно утицали на насељавање и развој овог подручја још брже је губио свој културни идентитет, те је 1981. године само 1878 лица у Војводини назначило немачки као свој матерњи језик.

Колонизација. Један од првих савезних закона после завршетка Другог светског рата и доласка комуниста на власт био је Закон о аграрној реформи и колонизацији који је донет 23. августа 1945. године. У складу са тим законом експроприсани су следећи земљишни поседи:

- земља неземљорадника са више од 25-30 хектара обрадиве или 45 хектара необрадиве површине,
- поседи банака, штедионица, предузећа и сличних установа,
- поседи верских установа преко 10 хектара, али је историјски значајним верским установама остављено до 30 хектара обрадивог земљишта и 30 хектара шуме.

Одсељавањем Немаца и спровођењем поменутог закона у Војводини је створен фонд од 668 412 хектара земљишта које је досељеницима дељено бесплатно, слободно од дугова, са следећим декларисаним циљевима:

- побољшање положаја сеоске сиротиње,
- колонизација бораčkih породица из сиромашних или ратом опустошених крајева,
- јачање социјалистичког сектора.

Масовна и организована досељавања преовлађују од 1945. до 1948. године. На основу архивских података произилази да је у оквиру данашњих административних

граница Војводине колонизовано 36430 домаћинстава са 216306 спољних савезних колониста. У односу на ондашњих 1 640 757 становника спољни колонисти чинили су 13,2% укупног становништва. Међутим, и поред овако масовне колонизације миграциони салдо је до почетка 1948. године био негативан за скоро десет хиљада људи, с обзиром на одсељавање Немаца и све друге миграције (Јурчић, 1985). Управо колонизација је она основа која је доприносила стално високом учешћу досељеног становништва у Војводини, а чији се утицај осећа и данас. Најјаче колонистичке струје биле су из Босне и Херцеговине и Хрватске, из којих потиче укупно 62,9% свих савезних спољних колониста, који су чинили 8,3% тадашњег становништва Покрајине. Поједина подручја дала су следеће бројеве колониста:

<i>Подручје</i>	<i>Број колониста</i>	<i>Процент колониста</i>
Босна и Херцеговина	83 091	38,4
Хрватска	52 929	24,5
Централна Србија	35 416	16,4
Црна Гора	31 011	14,3
Македонија	9 975	4,6
Словенија	1 592	0,7
-Косово и Метохија	1 519	0,7
Иностранство	773	0,4
Укупно	216 306	100,0

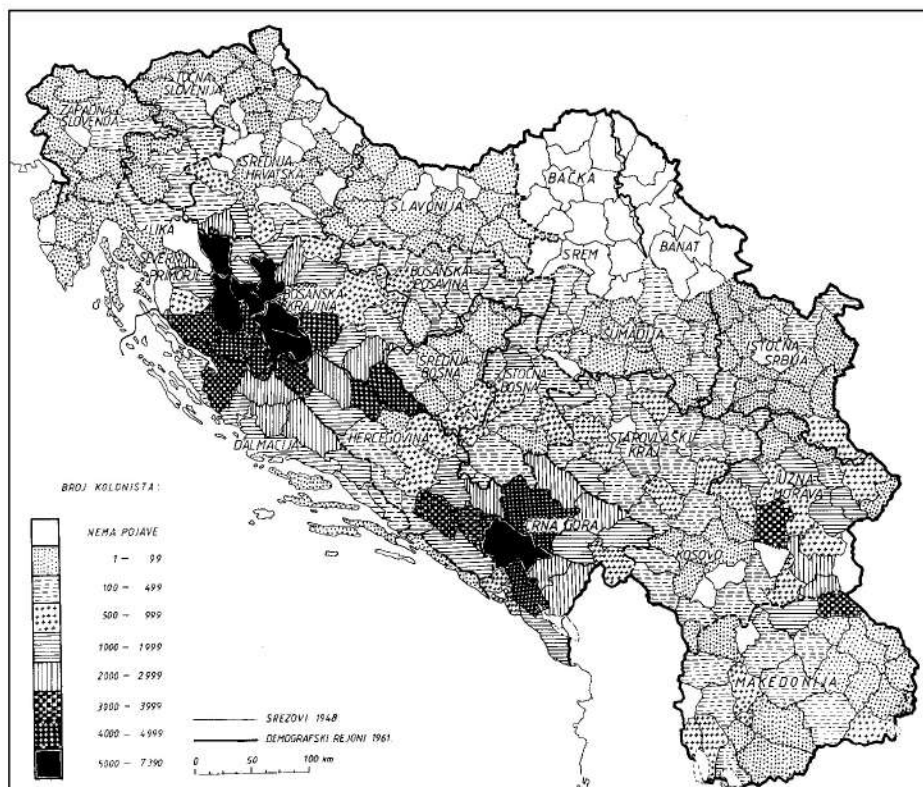
У односу на укупан број лица која која су 1948. године живела у Војводини а била рођена у другим крајевима Југославије досељени колонизацијом чине око две трећине. То не значи да пре колонизације није било изразитијих досељеничких струја ка Војводини. Са Хрватском и територијом Србије без покрајина миграционе везе биле су јаке и раније јер досељени колонизацијом чине око половине оних који су 1948. године живели у Војводини а били рођени у наведеним подручјима. Али, колонизација је била импулс који је подстакао јачање једне нове миграционе струје, из Босне и Херцеговине, јер је чак 83% рођених у Босни и Херцеговини дошло колонизацијом, а такође је евидентно да је ова струја касније наставила са спонтаним самосталним развојем. Са Црном Гором, Македонијом и Словенијом то није случај и ове миграционе струје нису се касније шириле. Томе је заједнички узрок просторна удаљеност ових република, малобројније становништво из којег се могу регрутовати мигранти (код Црне Горе која је 1948. године Војводини "дала" чак 8% свог аутохтоног становништва), а и каснији привредни развој (нарочито код Словеније).

Од 18 демографских рејона II степена (Сентић и др, 1963) за колонизацију је много најзначајнији био рејон Босанске Крајине из којег је колонизовано 52719 чланова или скоро четвртина свих спољних колониста, а изузетно су значајни и Лика, Црна Гора, Херцеговина и Јужна Морава. Ових пет рејона дали су укупно 156038 колониста или 72,1% спољне савезне колонизације. Седам срезова дало је по преко пет хиљада колониста: Дрвар (7390), Босанска Крупа (7357), Босански Петровац (7349), Никшић (6510), Слуњ (5816), Кореница (5531) и Бихаћ (5014), што учини укупно 44967 колониста или 20,8% спољне савезне колонизације (карта 7).

Најмасовнија одредишта колонизације били су Западна Бачка, Јужна Бачка и Банат, у које је досељен укупно 191121 колонист, што чини 90,6% спољне савезне колонизације. У девет војвођанских општина: Охаке, Сомбор, Врбас, Бачку Паланку, Кикинд, Панчево, Кулу, Апатин и Зрењанин, насељено је по десет и више хиљада колониста, што чини укупно 146,398 колониста или 67,7% њиховог укупног броја. Колонизацијом је било захваћено 170 војвођанских насеља, а преко 90% колониста насељено је у 69 насеља која су примила по хиљаду и више колониста (карта 8). Колонисти су чинили 90 и више процената насељског становништва у укупно 17 насеља, а већину становништва имали су у 48 насеља. Колонизација је провођена углавном у великим сеоским насељима, а с обзиром да колонисти такође потичу из сеоских насеља, ова миграција је имала правац село-село и није значила професионалну покретљивост, осим у оквирима саме пољопривреде, где можемо говорити о преласку колониста са сточарства на земљорадњу.

Поред официјелно декларисаних циљева ове колонизације, то је био и прикривени комунистички покушај решавања националног проблема: циљ је био да се створе етнички хомогени простори и да се у Хрватској ојача хрватска већина, у Војводини српска, а на Косову и Метохији албанска. Томе у прилог наводимо следеће:

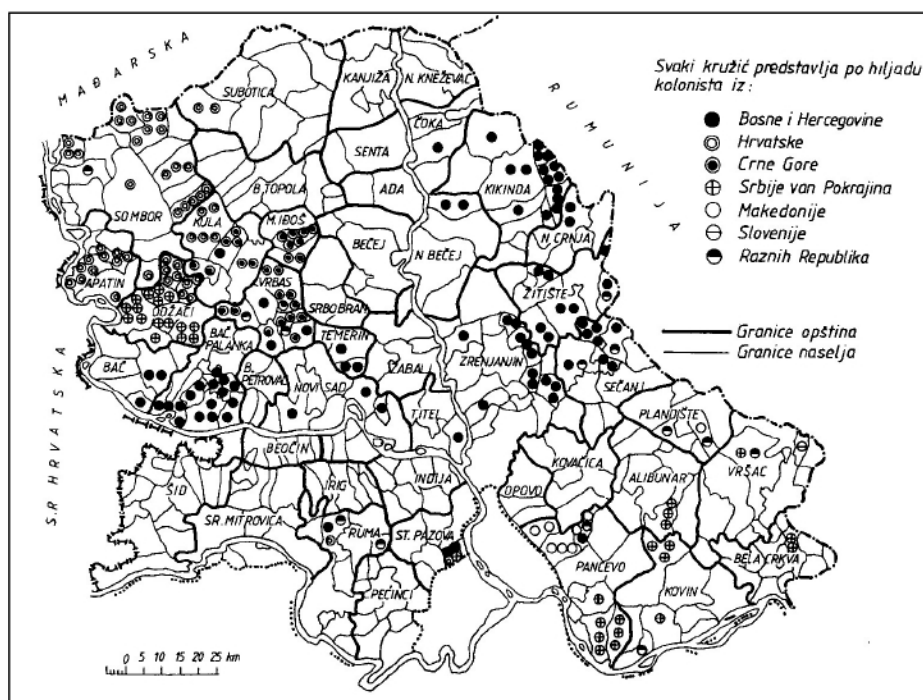
Карта 7. Срезови и демографски рејони бивше Југославије према броју спољних колониста

Извор: Бурђев, 1995, 64.

- Не стоји тврдња да су сви југословенски Немци, изузев припадника НОВ и ПОЈ, сарађивали са окупаторима;
- Учесници у колонизацији често истичу да су локални органи власти присиљавали становништво да се сели, а то потврђује и чињеница да су често пресељавана цела села;
- Србима у рату прогнаним из провинције Косова и Метохије био је забрањен повратак и препоручена колонизација у Војводину;
- Поређење карте 1 и предратних пописа показује да су најинтензивнија пресељавања била на територијама на којима живе Срби, а архивски подаци о овој колонизацији и послератни пописи омогућују процену да су преко 95% досељених колонизацијом били Срби.

Карта 8. Војвођанска насеља према броју спољних колониста

Извор: Ђурђевић, 1995, 85.

Повратништво колониста и емиграција. Касније миграције немају присилни и организовани карактер него су им обим и правци условљени разликама у економској развијености полазишних и одредишних подручја.

Повратништво колониста и одсељавање у иностранство јављају се непосредно по окончању акта колонизације, а то одлучујуће делује на миграциони салдо у периоду од 1948. па до средине 1954. године.

Још у време извођења колонизације до марта 1948. године вратило се укупно 3737 домаћинстава са 21293 спољних колониста или 9,3 процента домаћинстава и 9,0 процената свих спољних колониста. Релативни удео повратника по појединим подручјима био је следећи:

<i>Словенија</i>	<i>31,3%</i>
Централна Србија	10,0%
-Косово и Метохија	9,9%
Црна Гора	9,8%
Македонија	9,5%
Босна и Херцеговина	9,1%
Хрватска	6,5%
Иностранство	2,2%

Док је просечна величина колонистичких домаћинстава износила 5,9 чланова, код повратника је она нешто мања и износи 5,6 чланова, што је индикатор деобе домаћинстава, када је један део остајао у Војводини а други се враћао у завичај. У условима нерешеног статуса напуштених колонистичких поседа ово је била могућност да се задржи и стари и нови посед. Повратништво колониста било је у тесној вези и са разликама у економској развијености полазишта и одредишта јер се само тако може објаснити чињеница да је и поред велике дистанце повратништво Словенаца било највеће. Из појединих словеначких срезова враћало се и до половине свих колониста, на пример из срезова: Кочевје, Мозирје, Лендава. Услови новог краја нису за све колонисте били много бољи од оних погодности које је требало да напусте. Мало повратништво из Хрватске може се објаснити великим досељавањем управо из оних региона који су поред људских имали и велике материјалне губитке, те такви колонисти и нису имали камо да се врате. Код колониста из среза Слуњ вратило се непуних 5 процената колониста. На исто указује и случај мањег повратништва у Босанској Крајини (у срезу Дрвар повратништво је износило само 5,5 процената), него што је то био случај у целој Босни и Херцеговини.

Прекид организованих досељавања значио је само планско окончавање једне фазе колонизације. Но, миграције маса су сложена појава која се не завршава актом пресељења, а удовољење основним потребама још није гаранција да ће колонисти потпуно и одмах прихватити нову средину. Исправније је колонизацију посматрати као процес који је трајао десетак година. У том смислу би се и међупописни период 1948-1953. могао укључити у период колонизације, чији би се биланс сводио тек по завршетку тог периода.

Видимо да је повратништво било актуелно и у време насељавања колониста, али је тек одсуство масовних организованих досељавања открило значајно дејство повратништва на миграциони салдо Војводине. Фаза спонтаног одсељавања трајала је знатно дуже од фазе организованог досељавања и једно време била је преовлађујући тип миграција у Војводини. На основу многобројних радова који се баве проблематиком колонизације војвођанских насеља сматрамо да је

повратништво било знатно, али и да није износило више од 5 процената укупног броја колониста, према стању у 1948. години, што износи десетак хиљада лица. Преостали део високог негативног миграционог салда у периоду 1948-1953. можемо приписати одсељавању у иностранство, нарочито у Немачку, Аустрију и прекоморске земље, великог дела преосталих Немаца и делом других народа.

Досељавање аграрног становништва. Досељавање аграрног становништва било је преовлађујући тип сталних миграција од средине 1954. па до 1965. године, што се види на основу салда по методу места досељења непосредно пред пописе, јер је у периоду 1958-1961. овако израчуната годишња стопа миграционог салда била највећа, у поређењу са методима који користе цео међупописни период (1953-1961. година), док су у периоду 1968-1971. вредности салда по овом методу знатно ниже од вредности по основу метода родног краја и места досељења по једном попису за читав међупописни период (1961-1971. година). Досељавање аграрног становништва (аграрне миграције) јавља се након завршетка целокупног процеса колонизације (и периода масовног досељавања и периода адаптације) и почетком деловања економских фактора на индивидуална пресељавања. У то време југословенска привреда још увек има наглашено аграрни карактер, а Војводина представља једно од најразвијенијих подручја, која уз то већ има и мноштво досељеника из свих крајева Југославије. Погољни природни услови за преовлађујућу привредну делатност, присуство рођака и познаника, те мноштво информација о погодностима "новог краја" допринели су да миграциони салдо у међупописном периоду 1953-1961. буде високо позитиван. Утицај масовних досељавања на формирање устаљених миграционих токова није непознат с тим што се у литератури као одговарајућа мера међусобне повезаности полазишта и одредишта узимају лични (потенцијални) контакти становништва у старом и новом подручју. Према анкети проведеној 1981. године, од 697 анкетираних досељеника чак 550 или скоро 80% одржава контакте са подручјем досељења и то махом преко узајамних посета (96,7 процената од оних који су изјавили да одржавају контакте), што је према скали интензитета ових веза значило веома чврсте облике контаката (Ђурђевић, 1986). Војводина је шездесетих година имала велик број сезонских радника у време сетве и жетве. Управо сезонски боравак био је често само етапа ка сталном настањивању у Војводини. Сезонски послови уз привремени смештај код земљака омогућавали су потенцијалним сталним мигрантима прибављање информација о погодностима новог краја и пружали им довољно времена за решавање основних проблема везаних за стално настањивање.

Досељавање аграрног становништва у дугорочном смислу означава почетак смањивања бруто миграција. Смањивање укупне покретљивости настаје првенствено због смањивања повратништва из Војводине, што је и разумљиво, јер у условима спонтаних миграција одлука о пресељењу доноси се полако и уз претходну обавештеност о новом месту па је и повратништво знатно мање.

Одлазак на **привремени рад у иностранство.** Савремене миграције јављају се под изразитим утицајем достигнутог степена социо-економског развоја, тзв. развојних фактора. Захваљујући специфичностима витално-статистичког метода, у овом периоду можемо издвојити и етапу миграција радника на привремени рад у иностранство, која се најинтензивније догађала од времена наше привредне реформе,

1965. године, па до почетка економске кризе и завођења оштрих рестриктивних мера у западноевропским земљама, 1973. године.

Комунистичка власт прихватила је концепт Преображеног, форсирајући развој индустрије на уштрб пољопривреде, уместо концепта Бухарина који је заговарао стимулисање сељачке производње, која својим вишковима потом може помоћи развој индустрије (Mendras, 1986).

Индустријализација земље, заостајање пољопривредних подручја и појава аграрне пренасељености нису значили и смиривање миграционих токова југословенског становништва. Овакав развој довео је само до тога да је Војводина престала да буде изразито имиграционо подручје. Међутим, број неаграрног радно способног становништва растао је много брже него број слободних радних места у неаграрном сектору привреде. У овако сазданим социо-економским условима излаз је био запошљавање у иностранству. Одлазак на привремени рад у иностранство представљао је за полузапослено аграрно становништво других региона супституцију за досељавање у Војводину и истовремено облик трансфера из пољопривреде у непољопривреду - све то уз много веће зараде које је половина испитаника наводила као главни разлог одласка.

После овог разматрања можемо закључити да су некада традиционални миграциони токови, којима је Војводина била одредишно подручје, дефинитивно прекинути.

5.8 Афричке миграције

Изузимајући кретање робова, од почетка XVI па до XX века, када је ропство укинато, Африканци нису напуштали свој континент. Међуконтинентална имиграција у Африку састојала се увелико од Европљана. Закасни економски развој остављао је Африку по страни миграционих токова све до последњих година XX века. Од процењених 135 хиљада у 1835. години европско становништво Африке повећало се на 5 милиона у педесетим годинама XX века. Од тог броја неких 2,5 милиона живело је у јужној Африци, 2 милиона у северној Африци и остатак у разним деловима централне Африке. У поређењу са имиграцијом из Европе имиграција са осталих континентата била је безначајна осим донекле имиграција Индуса. Унутарконтиненталне миграције Африке обухватале су како домаће становништво тако и европске досељенике.

Европске имигранте чинили су владини службеници, чији је боравак био релативно кратак, привремени насељеници, који су намеравали да се брзо обогате и врате кући, и они досељеници који су се стално настанили у некој од афричких земаља. Последњи досељеници већином су насељени у Јужноафричкој Унији и у Јужној Родезији (данашњем Зимбабвеу). У Јужноафричкој Унији крајем XIX и

почетком XX века већина имиграната били су Британци, али у периоду 1924-1940. Немачка, Литванија и Холандија главна су полазишта миграната у ову земљу. Јужна Родезија, Северна Родезија, Кенија, Тангањика и Уганда примале су Европљане углавном из Британије. Тунис, Мароко, Египат, Либија и Еритреја, које чине такође земље европске имиграције у Африку, примиле су мигранте из Француске и Италије. После Другог светског рата у неким од афричких земаља, као у обе Родезије, постојали су периоди повећаних усељавања Европљана.

Имиграција са осталих континената била је ограничена углавном на Индусе који су улазили у Јужноафричку Унију, као радници по уговору у 1860-тим годинама. Изузев периода 1866-1870. када је њихов увоз био забрањен, имиграција индуских радника наставила се неометано све до 1911. године, када је уговор о регрутовању ових радника отказан од стране индијске владе. У складу са тим уговором увезени радник је морао да ради пет година, после чега је могао да затражи и додатни рок, да остане као слободан насељеник или да се врати у Индију. Осим миграције у јужну Африку, која је иницирана специјалним разлозима, главни ток Индуса био је усмерен ка Кенији, Тангањики и Уганди, где су они најмнобројнија група досељеника и где превазилазе Европљане у односу 4 према 1. Многобројне заједнице Индуса могу се наћи и у Занзибару и у Португалској Источној Африци. У мањим групама има их у обе Родезије, Васи и у Британској Сомалији.

Унутарконтиненталне миграције међу староседелачким становништвом Африке, које су обухватале само мушкарце, следиле су Европску колонизацију Африке и увођење тржишне економије са плаћеним радницима. Ненавикнуто на тај вид запослености, афричко становништво чије су институције укорењене у економију егзистенцијалног минимума нерадо је улазило у ново економско поље које су донели Европљани. Полако број Африканаца који је бивао увучен у ову економију повећавао се и данас неколико стотина хиљада годишње прелази границе крећући се према центрима запослености. Унутарконтиненталне миграције староседелаца нису нов феномен, али је у преевропској ери ово кретање било потрага за новим домом на плоднијем земљишту, пре него потрага за надницама у европским предузећима. Миграције афричких радника су обично привремене, пошто укључују периодичан повратак племенској заједници.

Унутарконтиненталне миграције Европљана такође су присутне. Јужноафричка Унија служи као земља првог насељења, али и као извор миграната суседним земљама севера.

5.9 Азијске миграције

Упркос великој популацији, интерконтиненталне миграције из Азије биле су занемарљиве све до средине XIX века. Миграције су биле значајније једино после укидања ропства, када су многе плантаже, нарочито у тропским пределима, остале без јефтиног рада, те су, једно време, као замена робовском раду, увозени уговорни

рудници из Индије, Кине и Јапана. Међутим, злоупотребе уговора и непетости између домаћих и страних радника убрзо су окончале ову праксу, те су миграције Азијата ограничене само на Азију.

Обим унутарконтиненталних миграција био је такође мали, у односу на број становника: процењује се да је пре II светског рата у другим азијским земљама живело између 10 и 20 милиона Азијата, од њих укупно милијарду у то време. Кина, Индија, Пакистан, Јапан и Кореја биле су водеће земље емиграције од средине XIX века. Радници из ових земаља имигрирали су у Малају, Бурму, Цејлон, Вијетнам, Лаос, Камбоху, Тајланд и Индонезију и запошљавали се у рудницима и на плантажама. И поред великог повратништва у земљама имиграције створене су значајне етничке групе досељеника. Многе земље имиграције уводиле су током времена законске рестрикције за нове досељенике, нарочито у време међуратне економске кризе и II светског рата, тако да су се досељеничке етничке групе развијале захваљујући углавном свом природном прираштају (United Nations, 1953). Новије миграције у Азији и из Азије изазиване су ратовима и политичким променама. Једна од највећих сеоба десила се након деобе Индијског потконтинента, када је између Индије у Пакистана размењено, према неким проценама, и до сто милиона људи, а после вијетнамског рата у САД се доселио знатан број Вијетнамаца.

5.10 Савремене међународне миграције

Међу малобројним земљама које још увек примају значајан број имиграната у сврху сталног насељавања, као што су Аустралија, Канада, Израел, Нови Зеланд и Сједињене Америчке Државе, само последње поменуто земља показивала је постојани раст просечног годишњег броја примљених сталних миграната у последњих тридесет година:

<i>Период</i>	<i>Аустралија</i>	<i>Канада</i>	<i>САД</i>
1960-1964.	115 000	88 000	283 800
1965-1969.	147 200	182 000	358 900
1970-1974.	141 600	158 900	384 700
1975-1979.	70 600	130 100	482 500
1980-1984.	94 300	114 100	565 000
1985-1989.	106 800	111 900	701 400

У том периоду Аустралија, Канада и Нови Зеланд усвојиле су имиграциону политику која усклађује број досељеника са потребама економског развоја а што је успорило имиграционе токове. Штавише, најмање у случају Новог Зеланда, у периоду после 1975. године, одсељавања су била многобројнија од досељавања, а то је делом помогло Аустралији, у коју су одсељавања Новозеланђана била управљена, да одржи високо позитиван миграциони салдо. Примећене редуције биле би и веће, а

миграциони салдо неизвеснији (јер су земље највеће имиграције истовремено и земље велике емиграције, изузев Израела) да ситуација са избеглицама у свету није приморала имиграционе земље да приме неке од њих (United Nations,, 1985).

У подручјима емиграције забележен је пад релативног удела Европе док је порастао удео Азије (искључујући Израел), после 1975. године. Уопштенције говорећи, све доминантнији и доминантнији постаје проценат емиграната из земаља у развоју, па неки аутори сталне миграције већ називају миграцијама југ-север (Злотник, 1991):

<i>Период</i>	<i>Аустралија</i>	<i>Канада</i>	<i>САД</i>
1960-1964.	7,8%	12,3%	41,9%
1965-1969.	9,7%	20,9%	55,9%
1970-1974.	19,6%	42,5%	70,7%
1975-1979.	40,9%	55,6%	81,0%
1980-1984.	39,2%	62,1%	85,2%
1985-1989.	53,7%	70,8%	87,9%

У периоду 1961-70. преовлађивали су емигранти из Европе: на првим местима биле су Велика Британија са 1 357 000 емиграната, Италија са 520000, а тек на трећем месту била је једна земља у развоју, Мексико, са 445000 емиграната (у САД, углавном). У првих десет емиграционих земаља само две су биле земље у развоју, Мексико и Куба. Емигранти из Канаде, Немачке, Грчке, Португалије и Југославије бројали су укупно 1 211 000 лица (из Југославије је у тој декади отишло 178000 лица).

У декади 1971-1981. долази до промена: прва иселничка земља у свету и даље је Велика Британија, али са 752000 емиграната, на другом месту је Мексико са 587 000, а на трећем Филипини са 389000 одсељених лица. Међу десет најважнијих емиграционих земаља преостале су само три развијене земље: поменута Велика Британија, САД (245000 емиграната) и Совјетски Савез (201000 емиграната, углавном Јевреја у Израел). Ни једна од раније поменутих група развијених земаља у овој декади није била међу првих десет (из Југославије је тада отишло 98 000 лица). Велике бројеве емиграната сада дају следеће земље:

<i>Куба</i>	<i>262 000</i>
Република Кореја	254 000
Вијетнам	250 000
Индија	243 000
Кина	194 000
Јамајка	176 000
Хонг Конг	136 000
Доминиканска Република	131 000

што се тиче привремених миграција радника, које су биле стимулисане од стране земаља које су искусиле привремену несташицу радне снаге у неким секторима

њихових економија, трендови су значајно варирали између разних региона у декади 1970-80. Већина европских земаља које су стимулисале привремено насељавање страних радника шездесетих година, почела је да обрће своју политику у раним седамдесетим годинама и до 1974. године потпуно је зауставила радничку имиграцију. Доступна статистика показује да је између те и 1980. године број страних радника у оним европским земљама које су биле главни примаоци страних радника опао за око 6 процената. Страно становништво у већини тих тих земаља (које се састоји највише од радника и њихових породица), ипак је наставило да расте. Томе су допринели и природни прираштај и постојање закона који су дозвољавали спајање породица под одређеним условима.

Насупрот ситуацији у Европи, земље извознице нафте у Северној Африци и Западној Азији наставиле су да привлаче значајне бројеве страних радника, нарочито из других делова Азије. Ова привлачност повезана је са пројектима у којима стране компаније обезбеђују све - сировине и радну снагу. Овај метод увоза радника је погодан јер осигурава њихов одлазак по завршетку пројекта. Процењено је да је до краја седамдесетих година, више од 2,7 милиона страних радника било присутно у тим земљама и да су у неким од њих страни радници чинили врло висок проценат укупне радне снаге.

Мигрантски рад дуго је био и наставља да буде важан у јужној Африци. Међутим, у последње време је дошло до редукције броја страних радника у овој земљи, како због усвојених рестриктивних мера у земљама емиграције тако и због настојања владе Јужне Африке да смањи своју зависност од страног рада, нарочито у рударству, а томе је погодновао и скок цена злата омогућивши привлачење домаће радне снаге. Због тога је број страних радника запослених у рудницима злата и угља у Јужној Африци опао за неких 39 процената између 1973. и 1981. године.

Привремене миграције радника јављају се и у другим регионима Африке, нарочито у западној Африци, где је, у Обали Слоноваче, на пример, попис од 1975. године показао да су странци чинили 21 проценат укупне популације. Привремене миграције страних радника такође су значајне у карибским земљама и у Јужној Америци (нарочито у Венецуели).

У свим земљама привремене имиграције радника присутна су и илегална досељавања. Подаци о овој појави нису поуздани, иако се често наводе велики бројеви. На пример, процењује се да је око 1980. године у Венецуели илегално боравило 500 000 Колумбијаца, процене броја илегалних миграната у САД крећу се од два до шест милиона, у Италији око 500 000. Најновија рестриктивна политика усељавања вероватно ће утицати на узлазни тренд ове појаве.

5.11 Проблем избеглиштва у Србији

5.11.1 Избеглиштво у периоду 1990-1996.

Избеглиштво 1990-1996. највећа је сеоба Срба у њиховој историји.

Међу полазиштима и одредиштима колонизације 1945-1948. и избеглиштва 1990-1996. постоје значајне подударности.

Избеглице у Србији покушавале су да свој статус реше на различите начине. Сви текући покушаји могу се, ипак, сабрати у неколико група: мање од десетине избеглица намерава да се врати у завичај, део њих тражи азил у иностранству (без изгледа да га и добије), занемарљив део нада се да ће им Југославија изградити кућу и дати окућницу, а део је успео да до имовине дође разменом. Насељавање у пограничним подручјима могло би бити најоптималнија мера, којом би се и највећи део избеглица и ово друштво ослободили баласта избегличких проблема.

Све велике сеобе остављају и лоше и добре последице. Лоше углавном у полазиштима и добре углавном у одредиштима. Последња велика сеоба Срба трајна је катастрофа за одредишта и, можда, привремени добитак за полазишта.

Избеглице чине категорију међународних миграната која вероватно најбрже расте. И природа избеглиштва и нејединствена дефиниција избеглица често утичу на недоступност података. У смислу Конвенције УН из 1951. која се односи на статус избеглица и Корекција избегличке дефиниције, Протоколом који се односи на статус избеглица из 1967, обједињена **дефиниција избеглице** гласи: избеглица је особа која се, услед основаног страха од прогона, због припадности раси, вери, народу, друштвеној групи или због политичког мишљења, налази изван земље чије држављанство има или, због тог страха, неће да користи заштиту те земље; или која немајући држављанство и налазећи се изван земље ранијег места боравишта, услед таквих догађаја не може или, због тог страха, није вољна да се у њу врати (UNHCR, 1996, 113). Поред статуса избеглице, постоји и категорија **ратом угрожених лица** која по међународним нормама и према закону о избеглицама Републике Србије немају право на избеглички статус (Лукић 2005). Информације прикупљене у уреду Високог комесаријата за избеглице Уједињених Нација показују да је између 1974. и 1981. године број избеглица у свету порастао са око 1,8 милиона на око 6,8 милиона. До 1990. године овај број је порастао на 18,6 милиона, а према подацима за 2013. годину, број избеглица у свету процењује се на 15,7 милиона, што чини око седам процената међународних миграната ((United Nations, 1985; United Nations 2013a).

Избеглиштво је одувек било значајан фактор популационог развоја Југославије. У последњих пола миленијума оно је утицало и на насељавање и на насељавање ових простора. Понекад су избеглице уточиште тражиле и северније од простора данашње Југославије. Тако је било у време турских освајања ових крајева, када је становништво у масама избегло на север Угарске, те је у целој Бачкој преостало само двадесетак хиљада људи. И аустријско напредовање и успостављање војних граница значили су како повратак неких потомака ових избеглица са севера на просторе данашње Војводине тако и наставак масовних досељавања са југа. Највећом сеобом сматра се избеглиштво Срба под патријархом Арсенијем Чарнојевићем, 1689-1690. године, када је Турска, после аустријског продора, успела да поврати србијанске области све до Београда, те се 60 до 70 хиљада Срба морало повући у Угарску. “Чарнојевићеви Срби населили су подручје између Тисе и Драве, допирући до Баје, Будима, Сент-Андреје и Коморана, а поједини таласи њихове сеобе осетили су се и на

крајњем северу Угарске” (Митровић, 1984). Значајно је и избеглиштво Срба под вођством патријарха Арсенија Јовановића шакабенте, после Београдског мира 1739. године, када у исто време из Београда, заједно са Србима, беже и Јевреји и Јермени. Ратови и устанци против Турака условљавали су и касније велике бежаније ка северу.

Као извор грађе највише је коришћен Попис избеглица и других ратом погођених особа у Савезној Републици Југославији, али и друга грађа о избеглицама прикупљена од стране Високог комесаријата за избеглице Уједињених нација (UNHCR), Комесаријата за избеглице Републике Србије, Комесаријата за расељена лица Републике Црне Горе, Републичког завода за статистику Србије, као и резултати појединачних студија.

Хронологија. Избеглиштво студената и породица војног особља започиње са првим знацима сецесије, који се јављају већ 1990. године. Словенија и Хрватска средином 1991. године доносе декларације о независности, почињу оружани конфликти и масовно избеглиштво из ових република. Нови талас избеглиштва изазван је почетком борби у Босни и Херцеговини у априлу 1992. године. Према подацима УНХЦР-а на крају 1993. године укупан број избеглица, расељених лица и других жртава рата којима је била потребна помоћ износио је око пет милиона лица (са тражиоцима азила у другим земљама, изван бивше Југославије). Половину тог огромног броја чиниле су избеглице и расељена лица, а међу избеглицама је већина од око 60% или 497 хиљада њих избегла на простор бивше СР Југославије (табела 18).

Табела 18. Избеглице и расељена лица у републикама бивше Југославији половином 1993.

<i>Одредиште</i>	<i>Избеглице</i>	<i>Расељена лица</i>	<i>Тотал</i>
Бивша БиХ	-	1.290.000	1.290.000
Бивша Хрватска са УНПА Запад	280.000	247.000	527.000
Друге УНПА зоне	-	97.000	97.000
Бивша СР Југославија	497.000	-	497.000
Друго	60.000	-	60.000
Бивша Југославија	837.000	1.634.000	2.471.000

Извор: International Migration Bulletin, 1993.

Због промене дефиниција, понајвише, до децембра **1994. године** број избеглица у тадашњој СР Југославији смањен је на 196 хиљада, у Хрватској је у то време било 184 хиљаде и у другим деловима бивше Југославије још 44 хиљаде избеглица (International Migration Bulletin, 1995). Услед војних операција у Западној Славонији, у мају 1995, и у Крајини, у августу исте године, долази до ексоодуса Срба из тих подручја. Према подацима Комесаријата за избеглице Републике Србије у првом кварталу **1995. године** било је 365 хиљада избеглица и још скоро 200 хиљада чији је избеглички статус био нерегулисан (Билтен, јануар-март 1995). Било који број да је у питању убрзо га је било потребно увећати за преко 200 хиљада избеглих из Српске Крајине. Промена власти у Сарајеву и у другим подручјима, у складу са Дејтонским мировним уговором из децембра 1995, изазвала је у **1996. године** последњи велики ексоодус Срба из тих крајева у правцу СР Југославије (UNHCR, 1996, 9).

Најобухватнији подаци о избеглицама прикупљени су пописом лица погођених ратом која су се налазила на територији СР Југославије између априла и јуна исте године. Попис су заједнички припремили, спровели и основне резултате на енглеском језику објавили Високи комесаријат за избеглице Уједињених Нација, Комесаријат за избеглице Србије и Комесаријат за расељена лица Црне Горе (UNCR, 1996). У тадашњој СР Југославији пописано је тада 646.066 лица погођених ратом.

Већ општа разматрања овог пописа показала су да је број лица која су услед рата дошла у тадашњу СР Југославију потцењен. У Србији су сви учесници пописа подељени у две категорије:

- Лица која се по међународном праву сматрају избеглицама,
- Друга ратом погођена (прогнана) лица са документима који их квалификују за држављанство СР Југославије и која по међународном праву немају избеглички статус.

Ова подела лица погођених ратом непотребна је, иначе, и са становишта ових лица и са становишта ове државе. Као и лица из категорије међународно признатих избеглица, и већина лица из категорије других ратом погођених особа суочава се у почетку са проблемом обезбеђења истих основних потреба: стана и хране. Категорија прогнаника има исте проблеме као и категорија избеглица, а ово друштво и према једнима и према другима има исте обавезе. Разлика је једино у времену адаптације. Лица са документима којима стичу држављанство СР Југославије почела су да се досељавају још 1990. године и многа од њих имала су довољно времена, до 1996, да искористе свој статус пуноправних грађана СР Југославије, те да реше проблеме не само у вези са становањем и исхраном него и са запошљавањем. Као корисници свих права грађанина СР Југославије ова лица нису имала никаквих разлога да се одазову на Попис. Слично се може рећи и за многобројне друге избеглице које су на само њима знане начине успеле да убрзо по доласку стекну држављанство земље одредишта, иако треба рећи да је и процедура за стицање држављанства била много једноставнија у првим данима кризе јер земља још није била подељена (Матковић, Вујновић, 1996). Попис је био добровољан и услед сумњи у сврхе пописа и страха од мобилизације или репатријације или чега другог, ни многе "праве" избеглице нису хтеле да учествују. Такође, овим пописом нису обухваћена лица која су избегла у западноевропске земље (вероватно је да ће значајан део њих покушати да се настани у тадашњој Југославији).

Новосадска општина погодан је пример за процену обухвата пописа избеглица, јер располаже регистром становништва у којем су сви Новосађани са држављанством СР Југославије. Према подацима из пописа становништва од 31. 3. 1991. године у Општини је живело 265.464 становника, а према подацима из регистра становништва од 20. 9. 1996. године било их је чак 297.244. Укупан пораст у протеклих 5,5 година износио је, значи, 31.780 лица. Почев од 1991. па до краја 1995. допринос природног прираштаја порасту броја износио је само 1.191 становника. Сав преостали пораст резултат је досељавања. Уз процену (на основу кретања у декади 1981-1991) да се у периоду 1991-1996. у Општину слило и око 3 хиљаде спонтаних миграната закључујемо да је најмање 27 хиљада прогнаника успело да до 20. 9. 1996. стекне држављанство СР Југославије. То значи да је, са пописаних 46.169 прогнаника, у

новосадској општини уточиште нашло преко 70 хиљада лица, као и да је необухват поменутог пописа најмање 50%.

Одредишта. Међу великим одредиштима избеглиштва у Србији издвајају се два подручја: централна Србија, у коју је досељена већина избеглица, и Војводина, у којој је удео избеглица у укупном становништву више него душло већи него у осталим одредиштима (табела 19).

Табела 19. Лица погођена ратом у бившој Савезној Републици Југославији по попису 1996.

Подручје	Међународно признате избеглице		Друга ратом погођена лица		Тотал		Становништво 1991.	Удео избеглица %
	Број	%	Број	%	Број	%		
Србија	537937	95,0	79 1	100	617 728	95,6	9778991	6,3
-Централна	289029	51,0	48 1	80 61,2	337 830	52,3	5808906	5,8
-Војводина	229811	40,6	29 8	90 37,5	259 719	40,2	2013889	12,9
-Косово и Метохија	19097	3,4	10 82	1,3	201 79	3,1	1956196	1,0

Извор: UNHCR, 1996.

Распоред је још неравномернији ако се посматрају општине као одредишта. Од укупно 191 општина у Србији само у њих 15 дошло је више од десет хиљада избеглица: седам оваквих општина је у Војводини, а осам у Централној Србији, од чега чак шест на подручју града Београда.

Према попису избеглица 1996. и броју становника на основу пописа 1991. избеглице су чиниле више од десет процената локалног становништва у 11 од 45 војвођанских општина и у 17 од укупно 115 општина у Централној Србији.

Пресудни фактори у избору одредишта очито су етничка и просторна дистанца. Око 92% избеглица чине Срби и наравно да су они избегли у најближе српске и црногорске општине.

У објашњењу изузетно великог досељавања у Војводину потребно је узети у обзир и додатни фактор: послератну колонизацију. У периоду 1945-1948. у Војводину је колонизовано 216.306 лица, и они су повећали ондашње покрајинско становништво за 13% (баш исто колико и избеглички талас 1990-1996). Најјачи колонистички таласи били су из Босне и Херцеговине (њих 83.091 или 38,4% свих колониста) и из Хрватске (52.929 или 24,5% свих колониста), а управо из тих република дошло је и највише лица у савременим избегличким таласима (Ђурђевић, 1994).

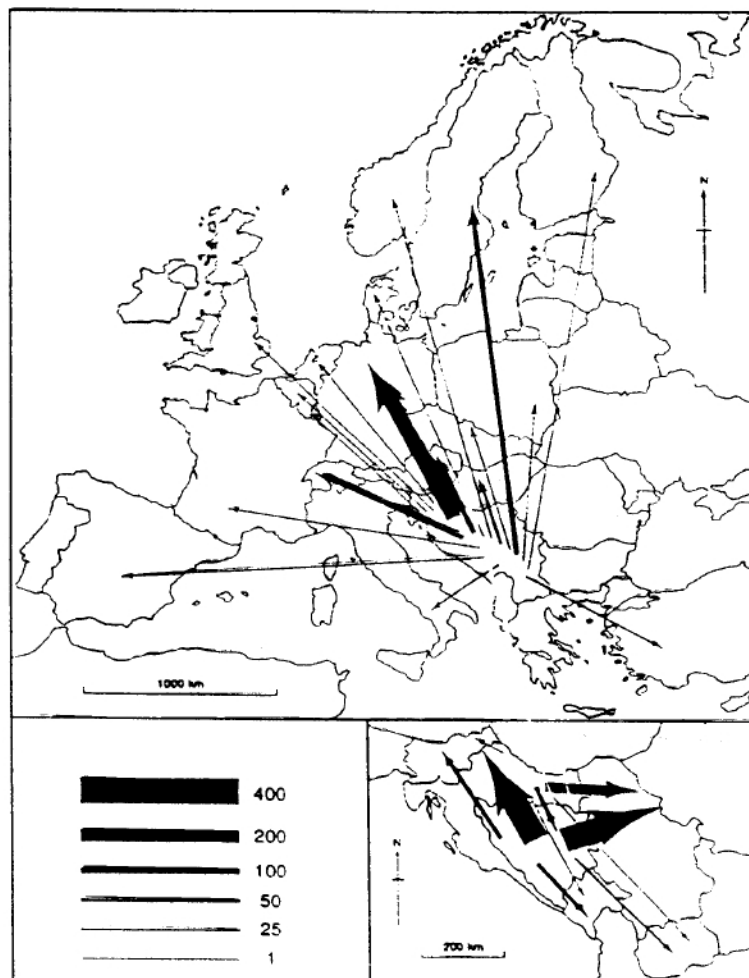
Студија случаја потврђује ове везе на локалном нивоу. Колонисти из Дрвара чинили су 17% свих колониста и били су најмногобројнија колонистичка група у општини Бачка Паланка. То је и разлог да међу избеглицима у овој општини данас преовлађују такође Дрварчани са уделом од 18% међу свим избеглима у ову општину (Чоловић, 1996). Поређење карте 10 и карте 12 најјасније потврђује велик утицај колонизације на избор избегличких одредишта. Колонисти су насељавани у хомогеним групама и успели су да одрже завичајни културни миље, а и рођачке и пријатељске везе са старим крајем (Ђурђев, 1995), те је разумљиво да су избеглице прво уточиште потражиле код рођака, пријатеља и познаника, код “земљака”.

У почетку је преко 90% избеглица било смештено у породицама. Дуго трајање избеглиштва исцрпело је домаћине, те је у првом кварталу 1995. у породицама било смештено 69% избеглица, 25% били су подстанари, а преосталих 6% били су у објектима колективног смештаја. Према резултатима Пописа само 54,2% избеглица било је смештено код пријатеља и рођака, 20,0% изнајмило је смештај, 10,2% смештено је у објекте колективног смештаја, 5% има сопствени смештај, а остали су се снашли на други начин или нису ни одговорили на питање (УНХЦР, 1996, 23).

Привремени смештај у иностранству нашло је око 600 хиљада лица из бивше Југославије, углавном из бивше Босне и Херцеговине. **Тражиоци азила** из бивше Југославије чинили су око 80% свих азиланата у Шведској, Данској и Норвешкој, а велик број затражио је азил у Немачкој и Холандији, у првих девет месеци 1993 (карта 9). Највише је било тражилаца азила у Немачкој (320.000), Аустрији (80.000), Шведској (57.000), а преко десет хиљада било их је још у Швајцарској, Данској, Холандији, Француској, Великој Бртанији, Норвешкој и Италији. Због тога су неке европске земље након тога поштриле регулативу за пријем азиланата, а неке од њих чак су повећале и број депортација. Савезна влада Немачке овластила је своје Ландер да могу отпочети репатријацију од 1. октобра 1996. Неки Ландер, нарочито Баварска, Тиринген, Баден-Виртенберг и Берлин не желе више да сnose трошкове збрињавања избеглица и започели су репатријацију, иако у малом обиму. УН су затражиле да Ландер престану са том праксом док БиХ не буде спремна за масовни повратак (International Migration Bulletin, 1996). Судаћи по досадашњим депортацијама велик део тражилаца азила биће враћен у Југославију првенствено због тога што избегли Срби не прихватају повратак у подручја под управом муслиманско-хрватске федерације, а затим и због тога што је међу тражиоцима азила и знатан број Албанаца са Космета.

Карта 9. Избеглички токови из бивше Југославије 1991-1993. (у хиљадама)

Извор: Terra, 1996, 248.

Привремена решења. Хуманитарна помоћ није замена за мир али олакшава неке од последица рата. Југославија је од 1992. до краја 1994. године на име покрића личне потрошње избеглица смештених у домаћинствима, трошкове збрињавања у колективном смештају и трошкове образовања, здравствене и социјалне заштите избеглица утрошила преко милијарду америчких долара. Типична међународна помоћ укључује медицинску опрему и лекове, храну за бебе, млеко у праху, брашно, млевено месо и рибу, сир, пасуљ, пиринач и сапун за прање, а с времена на време и: ћебад, опрему за пречишћавање воде, средства за хигијену, гориво, опрему за загревање и одећу. Међународна помоћ за избеглице у Србији достигала је у 1993. години 20% потреба. За прву половину 1994. од укупно предвиђеног буџета разних међународних организација Југославија је требало да прими мање од 20% помоћи, што је једна трећина од потреба скоро пола милиона избеглица у то време. Крајем 1994. и почетком 1995. године помоћ је опала и у првом кварталу 1995. износила је само 9% потреба (Билтен, јануар-март 1995).

Неки значајни донатори избеглице у Србији готово уопште нису помаали. Према билтену америчке амбасаде у Београду од 5. октобра 1994. године Сједињене Америчке Државе су од 1991. па до краја фискалне 1994. године обезбедиле укупно око 750 милиона долара помоћи за бившу Југославију. Помоћ је ишла преко Високог комесаријата за избеглице Уједињених нација и Међународног комитета црвеног крста и давана је наменски за финансирање програма помоћи у Босни, Хрватској, Словенији и Македонији (Билтен америчке амбасаде, 5. октобра 1994).

5.11.2 Проблем избеглишта и интену расељених лица у Србији почетком 21. века

Попис избеглица 2001. године регистровало је 378.589 избеглих лица и 75.273 ратом угрожена лица, а у односу на стање 1996. то је за око 30% мање избеглица. Смањење броја избеглица уследило је углавном због њихове интеграције у Србији. Од укупног броја избеглица и ратом угрожених лица забележених у попису 1996., око 250 хиљада је стекло држављанство Републике Србије (Комесаријат за избеглице и миграције). И даље је највећи број избеглица присутан на територији Војводине (око 49% од укупног броја пописаних избеглица 2001.) Око 30% избеглица пописано је у Београду, а на територији централне Србије 21% (табела 20).

Табела 20. Број избеглица и ратом угрожених лица у Републици Србији, 2001. године

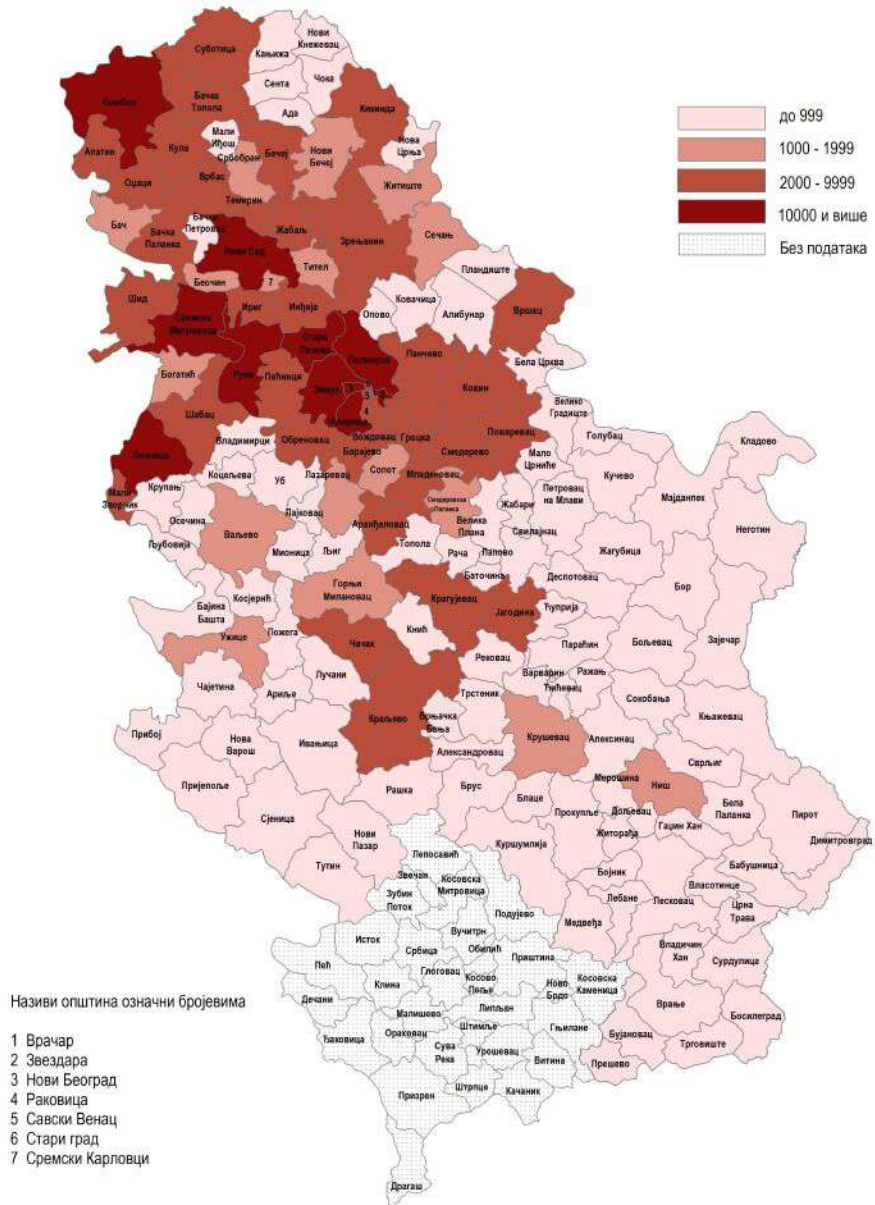
	Број избеглица	Ратом угрожена лица	Број становника 2002.	Удео избеглица (у%)
Србија	378.589	75.273	7.498.001	5.0
Војводина	183.721	33.717	2.031.992	9.0
Београд	113.580	25.496	1.576.124	7.2
Централна	80.901	16.005	5.466.009	1.5

Србија				
--------	--	--	--	--

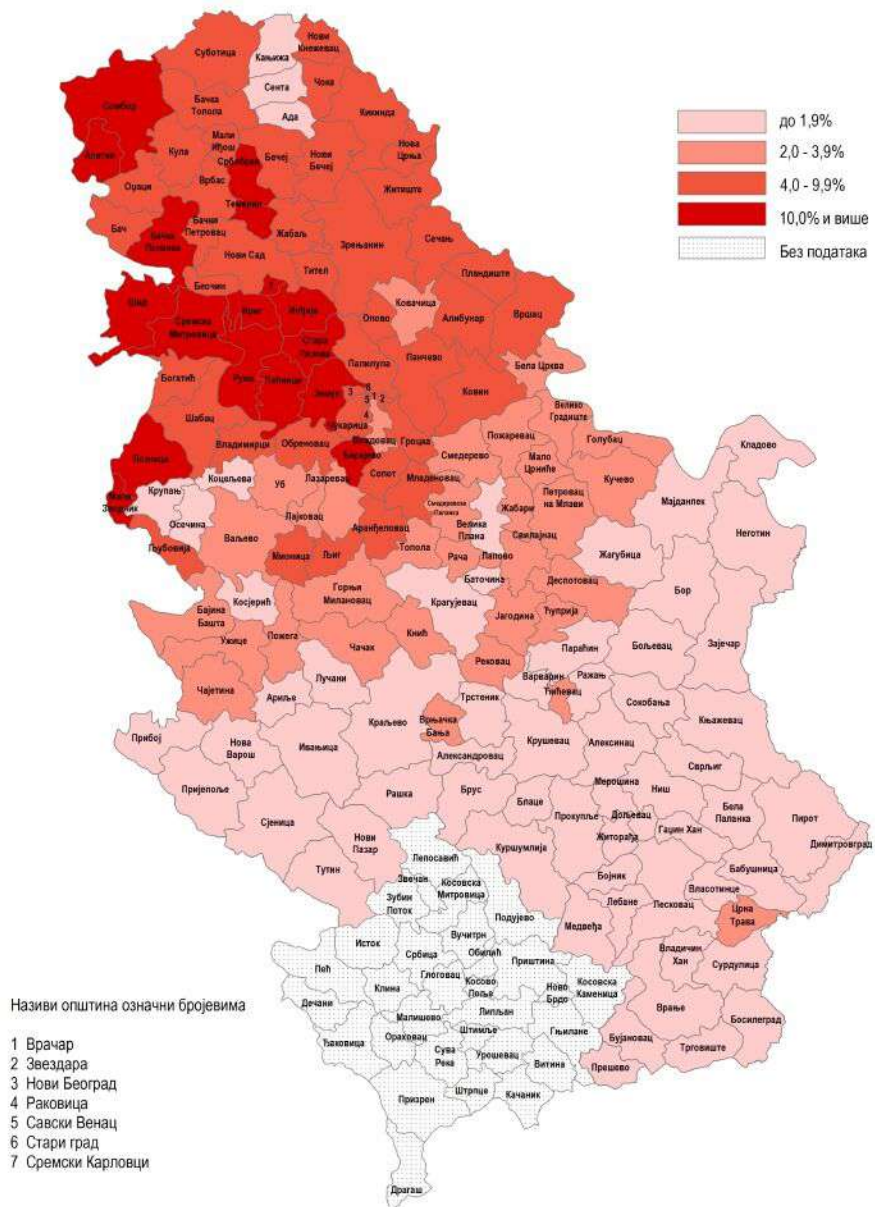
Извор: Комесаријат за избеглице и миграције, Републике Србије

У попису избеглица 2001. године смањен је број општина са десет и више хиљада избеглица. У Војводини је тај број смањен на пет, а у Централној Србији на 6, од чега је у региону Београда било пет општина (карта 10). Број општина у којима је удео избеглица био десет или више процената у Војводини је порастао на 13, док је у Централној Србији смањен на три, од чега су две у региону Београда (карта 11).

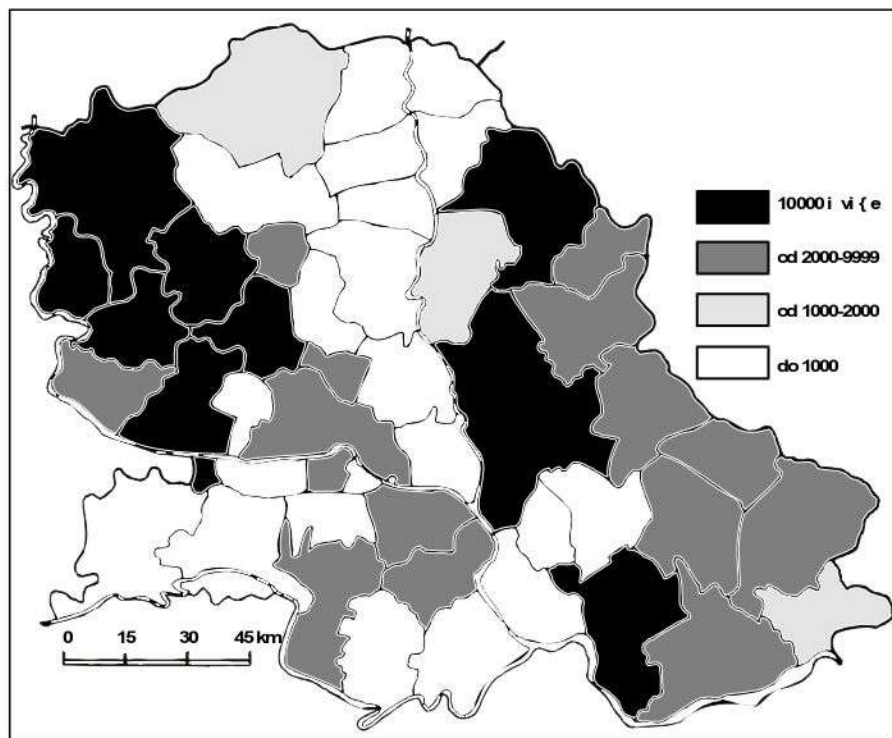
Карта 10. Општине у Србији према броју избеглица 2001. године.

Карта 11. Општине у Србији према уделу избеглица у укупном становништву 2002. године

Карта 12. Општине у Војводини према броју колониста у периоду 1945-1948.

Извор: Ђурђевић, 1995.

Од статуса избеглице потребно је разликовати статус **интерно расељеног лица (ИРЛ)**. По дефиницији интерно расељено лице је лице или заједница присиљена да напусти своје домове и место становања, из истог разлога као и избеглица, а која нису прешла међународно признате државне границе (и даље су у сопственој земљи). На основу регистрације интерно расељених лица 2000. године у Србији је забележено 187.129 интерно расељених лица са Косова и Метохије (табела 21). Већина интерно расељених лица је српске националности (око 75%), док преосталих 25% чине остале етничке групе од којих је највише Рома (око 11%).

Табела 21. Интерно расељена лица са КиМ на територији Србије, 2000. године

	Број ИРЛ	Број становника 2002.	Удео (у%)
Србија	187.129	7.498.001	2.5
Војводина	10.910	2.031.992	0.5
Београд	53.013	1.576.124	3.4
Централна Србија	123.206	5.466.009	2.3

Извор: Комесаријат за избеглице и миграције, Републике Србије

Највећи број интерно расељених лица налази се на простору Централне Србије (односно, данас, Региона Шумадије и Западне Србије и Јужне и Источне Србије) и то око 66% од укупно регистрованих интерно расељених лица у 2000.

У циљу проналажења **трајних решења** проблема избеглица и интерно расељених лица, Влада Републике Србије је 2011. године донела националну стратегију за решавање питања избеглица и интерно расељених лица. Стратегијом су дефинисана три стратешка циља, а у оквиру њих више специфичних циљева. Прва два стратешка циља односе се на лица која имају статус избеглица у Србији и у њима се дефинише унапређење услова за повратак избеглица у Републику Хрватску и Босну и Херцеговину и стварање потребних услова за лица са статусом избеглице која су одлучила да живе у Србији. Трећи стратешки циљ усмерен је на побољшање услова најугроженијих категорија интерно расељених лица.

Од свих могућих трајних решења најбоље би, несумњиво, било политичко решење које би омогућило повратак избеглица њиховим кућама. Врло често, ова солуција показује се само као идеал. Десетинама хиљада избеглица куће су ратом оштећене или порушене или су њихови крајеви под влашћу друге стране. Због тога се још приликом пописа 1996. године само 9,1% избеглица у бившој Југославији изјаснило за добровољну репатријацију као трајно решење својих проблема (исто, 26). Прем стању из 2008. године око 31% избеглица се вратило у Босну и Херцеговину, а око 18% у Републику Хрватску. Од укупног броја лица која су имала статус избеглице само око 5% је изразило намеру да се врати у земљу порекла. Удео избеглица из Босне и Херцеговине у укупном броју избеглица у Србији се смањило са 43,3% колико је износио 1996., на 26,4% у 2005., док је удео избеглица из Хрватске порастао са 54,0% у 1996., на 73,4% у 2005. години. Наведени подаци упућују на то да се повратак избеглица у Републику Хрватску одвија знатно теже него повратак у Босну и Херцеговину.

Изградња сталних насеља за избеглице веома је скупа па може бити решење само за мали део избеглица. На крају 1994. само 350 избеглица успело је да на овај начин реши своје проблеме. Од краја 1992. до 2010. године, захваљујући помоћи међународне заједнице успела да обезбеди 7.844 различитих стамбених решења, чиме је збринута око 30.400 лица. Највећа препрека за трајно решавање питања избеглица изгрдњом стамбених јединица јесу неовољна финансијска средства. Досадашња финансијска улагања омогућена су захваљујући средствима републичког буџета, а делом и из буџета општина и градова на чијем подручју су реализовани програми трајне интеграције избеглица.

Размена имања такође може помоћи неким избеглицама. То у неким војвођанским селима већ делимично чинили Хрвати из Војводине и Срби из Хрватске. Нико не може рећи да је тај процес потпуно спонтан, али ако је он обострано добровољан, онда је јасно да је и то боље него живот у непријатељском окружењу. Према једној студији случаја, до половине 1994. године 338 српских породица са 1.187 лица избеглих из Вировитице и Подравске Слатине заменили су куће и земљу са хрватским породицама из Новог Сланкамена (Бубало, 1994).

У ситуацији када се показује да су сви досадашњи покушаји решавања проблема избеглиштва у Србији лимитирани, треба тражити нове начине. Најоптималнијим трајним решењем може се показати насељавање избеглица у пограничним селима. На овај начин огроман број радно способних избеглица могуће је брзо претворити од потрошача у произвођаче. Нужно је покушати од мане направити врлину. Неке погодности видљиве су већ данас.

Губици и добици. Поред великог броја лица страдалих у грађанском рату, највећа несрећа свакако је изгледни трајни губитак традиционалних српских етничких простора: Далматинске загоре, Книнске крајине, Лике, Баније, Кордуна, Барање, Западне Славоније и, можда, Источне Славоније и Западног Срема.

Сигурно је да је прилив великог броја избеглица поправио демографску слику појединих региона у Србији, у ситуацији када је још од краја осамдесетих година број умрлих већи од броја живорођених, а просечна старост становништва Србије преко 40 година. Такође, у овом периоду међупописној декади, 1981-1991, миграциони салдо негативан је у свим регионима Србије: на простору који је некада у статистичком смислу обухватао централну Србију за 45.529, на простору северне покрајине Војводини за 32.340, док је на простору јужне покрајине Косова и Метохије чак за 62.212 лица (Бурђев, Ранчић, 1995).

Велики број општина у Србији бележи непрекидну депопулацију у последњих пола века, а највише општина Црна Трава, у којој је од 1961. до 2011. године број становника смањен за 87%. Ситуација је неповољна и у другим општинама Србије, а у најтежем положају су општине и насеља у региону Јужне и Истоне Србије. Депопулација је праћена и погоршањем старосне структуре, јер одлазе млади, тако да у селима преовлађује старо становништво, а то даље значи и смањене могућности пољопривредне производње.

Оваква ситуација изазвала је научну и стручну јавност ове земље да већ годинама говори о потреби ревитализације пограничних села, у којој би главно достигнуће био повратак младих. И поред неких покушаја ревитализација се није десила, јер је младих недостајало све више и у другим регионима Србије, а није било ни стимулуса за њихов повратак.

У Просторном плану Републике Србије 2010-2020. такође се инсистира на потреби одржања села. Тако се у одељку о одрживом руралном развоју Као стратешки приоритет наводи Стратегија оживљавања угашених села, што у најмањој мери представља нереалну и неизводљиву меру. Наравно да је могуће написати стратегију којом би се препоручиле мере за оживљавање угашених мера, али у демографским условима у каквим се налази Србија, није реално очекивати ревитализацију угашених насеља.

Међу избеглицима 1995. године, 42% чинила су лица до 18 година старости и сматрало се да би они могли бити демографска перспектива пограничних подручја, тим пре што је фертилитет избеглих Српкиња био осетно већи од фертилитета Српкиња Србији. Према подацима из пописа 1981. године стопа укупног фертилитета (број живорођене деце на једну жену у условима фертилитета по старости из године посматрања) Српкиња у Србији била је 1,9 деце (недовољно, дакле, за просту репродукцију брачних парова), док су Српкиње у ондашњој Хрватској и у ондашњој Босни и Херцеговини (из којих потиче највећи део прогнаника, укупно њих 98%) рађале 2,1, односно 2,4 детета, респективно (Ранчић, 1993/1994).

Број пољопривредних газдинстава у Србији у периоду 2002-2012. смањен је са 778 891 на 631 552 газдинство. Може се претпоставити да смањени број газдинстава није настао услед њиховог уништавања, него су они, једноставно, напуштени. Посматрано по регионима, а у односу на економску снагу, регион Јужне и Источне Србије има економски⁹ најслабија газдинства и то чак 42,5% испод вредности за Србију. Одмах иза њега следи регион Шумадије и Западне Србије. Економски снажнија газдинства се налазе у региону Војводине. Београдски регион има просечну економску вредност пољопривредних газдинстава приближну нивоу Србије, а то је последица велике економске снаге правних лица и предузетника.

У таласу избеглица из Српске Крајине многобројни су сељаци од којих су многи дошли са тракторима, што је делимично утицало на запуштене поседе и омогућило развијање пољопривредне производње. Попис избеглица не омогућује поуздану процену броја пољопривредника и њихових домаћинстава међу избеглицама, јер се одређен број жена које су биле активне у пољопривреди у ранијем месту боравка у каснијем попису изјаснио као домаћице, тј. издржавани, а и велик број тренутно незапослених избеглих мушкараца учинио је исто (УНХЦР, 1996). Груба процена је да за стотинак хиљада избеглица насељавање у пограничним подручјима може бити прихватљиво решење.

Могућност сусретног решавања проблема избеглиштва и проблема ревитализације пограничних подручја подразумева и оптималну организацију. Истраживања указују да се процес адаптације и интеграције одвија споро и мучно, а прогнаници дуго остају на најнижој лествици економско-социјалног статуса (Николић, 1994). У том погледу организација колонизације Војводине у периоду 1945-1948. може бити поучан пример. Тада је постојало и министарство за колонизацију на чијем челу је био наш познати рурални социолог Сретен Вукосављевић.

Могућност решавања проблема избеглиштва насељавањем избеглица у погранична села није непозната, Трошкови градње једне нове куће могу бити довољни за куповину десетак старих кућа са окућницом. У овом случају неопходна је интервенција државе: директном помоћи или кредитима. На бази јавно објављеног плана за куповину имовине избеглица које немају намеру да се врате могуће је и финансијско учешће Хрватске, а такође и међународних организација.

Приликом решавања овог питања у обзир је потребно узети два фактора. Прво, избори у избегличком завичају намећу потребу да се избеглицама не мења статус и да се што већи број њих врати, макар само на чин гласања. Друго, обећана, али преспоро остварива, међународна помоћ за трајно решавање проблема избеглица намеће логику по којој више избеглица значи и више помоћи.

5.12 Миграције село-град и урбанизација

⁹ Економска величина газдинства изражава се у еврима

У свим земљама где је дошло до брзог развоја индустрије и трговине десиле су се и велике сеобе становништва из села у градове. Директне информације о обиму ових сеоба често су ограничене: само неколико земаља располаже подацима о сеоби из села у град, иако су и те информације често непотпуне или непоуздане због промена у дефиницијама града и села. Међутим, као индикатор обима миграција село-град користи се популациони раст градова а што је апсолутни пораст броја људи који живе у градовима, о чему постоје доступни подаци у статистикама многих земаља. Данас највећи део светске популације живи у градовима. У 2007. години, први пут у историји, удео градског становништва у свету био је већи у односу на сеоско (United Nations 2014).

Преображаји села и града део су, дакле, индустријске и демографске револуције. Историјска евиденција која постоји у сада развијеним земљама истиче на неколико етапа у овом развоју, иако се она, углавном, односи на градско становништво, па су и вредносне оцене ових етапа урбаноцентричне.

Преиндустријски градови били су места административне, религиозне, војне и трговачке активности. Стопа њиховог раста била је изједначена са националном стопом раста становништва, иако су све до 1750. године неки градови Европе имали више умрлих него рођених (Лондон је добар пример).

Индустријска револуција трансформисала је демографски развој и урбаних и руралних подручја повећавајући њихове економске перформансе. У индустријализујућим градовима јавио се мањак радне снаге, што је условило појаву "пулл" (привлачних) фактора. С друге стране продукти индустријализације повећали су продуктивност у пољопривреди и тако условили појаву "пусх" (одбојних) фактора. Последице су масовне миграције из села у градове, што означава почетак рапидне стопе урбанизације (што је, по дефиницији, стопа промене процента становништва које живи у градским подручјима). Рурално-урбане миграције пореметиле су иницијалну равнотежу и релативну независност демографског развоја села и града. Стопа раста градског становништва била је већа од стопе раста сеоског становништва, упркос евиденцији која показује да је стопа природног прираштаја градског становништва била мања од стопе прираштаја сеоског становништва. Наиме, повећана концентрација људи и недостатак санитарна и јефтних медицинских мера повећали су стопу морталитета градског становништва јер је оно било подложније разним епидемијама. Посматрајући ову етапу развоја из сеоске перспективе види се да рана урбанизација није довела у опасност популациони раст руралних подручја и између 1875. и 1900. године сеоско становништво у данас развијеним земљама порасло је за 18% (Престон, 1979), јер је фертилитет био довољно висок да компензује губитке услед смртности и унутрашњих сеоба.

Ширење медицинских иновација (вакцинације и прокување или прочишћавање воде и млека) и побољшање животних услова јавили су се прво у градовима и тако елиминисали многе од традиционалних узрока повећане смртности. То је време експлозивног раста европских градова, услед истосмерног дејства вишка рођених над умрлима и вишка досељених над одсељенима, али и време континуираног раста сеоског становништва јер је то и време средње етапе демографске транзиције, тј. још увек високог фертилитета и смањеног морталитета.

Живећи у породичним домаћинствима и будући образованији, становници градова први су почели да контролишу фертилитет и тако лимитирају величину породице. У овом стадијуму природни прираштај у граду је поново мањи него у селу, али су сада одсељавања са села достигла свој врхунац.

У протеклих шездесет година светску популацију прати интензиван процес урбанизације. Средином 20. века, око 70% становништва у свету живело је у сеоским срединама. У 2014. години удео градског становништва у свету порастао је на 54%. Раст урбаног становништва наставиће се и у наредним деценијама, па се очекује да ће његов удео 2050. године у свету износити 66% (United Nations 2014). Према подацима Светске банке за 2013. земље у развоју ће до 2050. године имати око 2,7 милиона миграната из сеоских средина ка градовима. Подаци Уједињених Нација показују да је у раздобљу 1950-2010. У земљама у развоју годишња стопа раста градског становништва порасла са 2,7 на 4,2%, док је та промена у развијеним земљама била између 0,6 и 2,4%. Експлозивни раст градског становништва у земљама у развоју условио је формирање великих градова, тако да се у 2014. од 15 највећих градова на свету, чак 11 налазило у земљама у развоју (Bugsekner and Lall 2014).

Дуготрајне емиграције са села, услед селективности миграната по старости, доприносе подмлађивању популација у савременим европским градовима и старењу њиховог сеоског окружења. Доступни подаци омогућују праћење дистинкције између развијеног и неразвијеног дела света, тим пре што се степен урбанизације (тј. пропорција становништва која живи у урбаним подручјима) данас неразвијених земаља мењао сличним темпом у периоду 1950-1975. као и степен урбанизације данас развијених земаља у периоду 1875-1900: у периоду од 1950. до 1975. године пропорција урбаног становништва је у данас неразвијеним земљама порасла са 16,7 на 28,0%, а у периоду од 1875. до 1900. године те пропорције су у данас развијеним земљама износиле у почетку 17,2% а на крају 26,1%.

Још 1960. године, природни прираштај сеоског становништва света већи је од градског захваљујући једино сеоском становништву развијеног дела света, код којег је природни прираштај још увек био већи него у граду. У селима неразвијеног дела света рађања су била скоро дупло већа али су умирања била још већа, па је природни прираштај, који јесте висок, био изједначен између села и града.

И у развијеном и у неразвијеном делу света допринос природног прираштаја порасту броја људи који живе у градовима, још током труге половине 20. века, износио је мање од 50%, а то истиче значај осталих извора раста градова, пре свега миграција (мада треба имати у виду и удео рекласификација и анексација). Дуготрајно деловање миграција исцрпело је демографске могућности руралног дела становништва и начинило да урбани део има јаче демографске потенцијале. У складу са описаним процесом склони смо да прихватимо дефиницију да је урбанизација процес друштвене дифузије у којем су "поруке" преношене од урбаних ка руралним резидентима (United Nations, 1980) и где су рурални становници одговорили прихватањем иновација. Оно што су рурални резиденти у основи прихватили била је тежња ка урбаном начину живота (која се реализује кроз рурално-урбане миграције), али је и преостали део усвојио неке елементе урбанизације, као што су, на пример, средства за контролу величине породице, а што је изазвало опадање сеоског становништва развијеног света за 2,6 промила у 1960. години

и 2,1 промила у 1985. години. У истим годинама смањена је и стопа раста сеоског становништва у неразвијеним земљама, са 16,5 на 12,4 промила. Дакле, оно што је изазвало опадање броја становника у селима било је комбиновано опадање фертилитета али и учешћа фертилног становништва знатно пре него што су виталне стопе достигле стационарни ниво.

Помало изненађујуће, током друге половине 20. века, савремене стопе емиграције из сеоских подручја чак су биле веће у развијеним него у неразвијеним земљама: у периоду 1950-1975. оне су износиле 18,5 промила у развијеним, а само 13,7 промила у неразвијеним земљама. Стопе одсељавања из села су још увек велике, али је база за савремена одсељавања веома смањена, што успорава раст градова. Између 1960. и 1985. године годишња стопа раста градова развијених земаља опала је са 23,5 на округло 10 промила, а неразвијених земаља, са 45,5 на 34,4 промила (Lowry, 1990). Бројеви градског становништва све спорије се мењају нависше, али се пропорција урбаног становништва и даље повећава, овога пута и због опадања броја људи који живе у селима. У исто време, овај процес води даљем погоршавању демографских услова у селима.

Раст градова у Сједињеним Америчким Државама почео је пре средине XX века и достигао је велик обим после 1880. Раст континуирано траје све до данашњих дана, али са све мањим стопом раста. Тридесетих година овог века пораст градског становништва износио је 7,9% и једва је премашио пораст сеоског становништва од 6,4%. Други светски рат поново је условио значајан пораст градског становништва. Досељавања са села играла су значајну улогу у расту градова Сједињених Америчких Држава. У периоду 1900-1920. укупан пораст урбане популације износио је 24 милиона, од чега је, како се процењује, 9 милиона досељено са фарми и села. Биро за економику пољопривреде Сједињених Америчких Држава процењује да је у декади 1920-1930. нето губитак пољопривредног становништва достигао 6 милиона лица. Бруто миграција између пољопривредних и непољопривредних области достигла је 32 милиона, од чега је 19 милиона отишло са фарми у села или градове, а 13 милиона људи из села или градова отишло је на фарме. У тој декади градско становништво порасло је 14,7 милиона, од чега око 5 милиона представљају мигранти са фарми или из сеоских непољопривредних подручја, 3-4 милиона били су досељеници из иностранства, а преосталих 6 милиона одражава природни прираштај. Већину миграната обично су привлачили велики градови. Више од половине учесника сеобе из села у градове двадесетих година 20. века било је усмерено према метрополитанским подручјима Њујорка, Лос Анђелеса, Чикага и Детроита. У декади 1930-их нето одлазак са фарми био је само 3,7 милиона. Велика економска криза учинила је градове мање привлачнима за фармерско становништво и годишњи број миграната из села у градове је између 1930. и 1940. био само половина броја из претходне декаде. За време Другог светског рата одлазак са фарми био је већи него икада раније. Између 1940. и 1945. нето миграција са фарми износила је око 7 милиона људи.

Миграције из сеоских у градска подручја у Европи се одвијају бар у последњих сто педесет година. Обим ових пресељавања варирао је од земље до земље зависно од стадијума индустријализације, тако да је и значај миграција село-град регионално и временски варирао. У Немачкој и у скандинавским земљама сеоба у град великих размера започела је у 1870-им и још увек је један од

важних типова унутрашњих миграција. Ове миграције биле су јаче према већим градовима. Слично важи и за Француску. Рапидан раст градова као последица миграција са села карактерисао је и демографски развитак Русије. Процењује се да је миграциони салдо село-град у периоду 1926-1939. износио најмање 23 милиона људи, или две трећине укупне урбане популације у 1939. години, а резултат је да европске земље данас имају само 27 процената сеоског становништва, мада су остале знатне варијације (табела 22), делом и због различитих дефиниција града и села.

Процењује се да око 45% свих миграција између дистрикта у Индији чине рурално-урбане миграције. Према статистичким подацима о месту рођења из 1931. године, више од једне трећине становника највећих градова било је рођено изван града у којем су живели. Док је укупно становништво повећано за 14%, у периоду 1931-1941. урбаном становништво је повећано за 28%. По Мохан-у (1985), који је испитивао урбанизацију Индије, на урбанизацију утиче следећи ланчани процес тзв. Енгел-овог закона: повећање продуктивности у пољопривреди води ка повећању прихода у селу, а то изазива повећану тражњу и других врста робе (осим хране), те се развијају непољопривредне активности, па се тиме повећава и тражња за радном снагом у граду, а то стимулише миграције из села у град и повећава степен урбанизације.

Табела 22. Степен урбанизације у неким развијеним земљама

<i>Земља</i>	<i>Око 1880. године</i>	<i>Око 1980. године</i>	<i>Око 2014. године</i>
Енглеска и Велс	68	76	
Белгија	43	95	98
Нови Зеланд	40	83	86
Немачка	29	90	75
САД	29	74	81
Канада	16	76	82
Француска	35	73	79
Данска	28	83	88
Шведска	15	83	86
Швајцарска	13	58	74
Русија	15	64	74
Норвешка	18	70	80

У Јапану је 1920. године рурална популација чинила четири петине укупног становништва, али је само до 1930. године ова пропорција опала на три четвртине, а до 1950. на 62%. Око 1980. године рурално становништво Јапана чинило је само 24% укупног становништва, док је у 2014. години удео руралног становништва сведен на свега 7%. Губици Јапана услед емиграције били су мали, те су читав природни прираштај апсорбовали градови. Већина ових миграната населила се у великим индустријским центрима.

Док се код стопе урбанизације може повући паралелизам између садашњих трендова у неразвијеним земљама и некадашњих у данас развијеним земљама, код

раста градова то није могуће јер је апсолутни пораст броја људи који живе у градовима неразвијених земаља изузетно брз.

Због селективности по старости миграната, за које се претпоставља да понајвише припадају категорији млађег средовечног, радно способног становништва и због традиционално високог фертилитета (или барем вишег него у граду) очекивало би се да рурална популација има вишкове врло младог и старог становништва, а мањкове становништва у репродуктивном периоду. Доступни подаци за неке од европских земаља, међутим, не подржавају ова очекивања. Миграциони распореди варирају од земље до земље. Све земље, изузев Пољске још почетком 80-их година 20. века, имају веома старо становништво, услед смањеног фертилитета. У свим земљама тада уочен је већи удео репродуктивног становништва (20 до 40 година старости) у селу него у граду, али је само у Бугарској, Немачкој и Мађарској приметан већи удео деце и омладине (до 20 година старости) у популацији села у односу на њихову градску популацију. Већи удео старих у популацији села него у популацији града имале су Аустрија и у Холандија.

Савремени узроци одсељавања са села нису традиционални pull и push фактори, него пре, неки од личних фактора у вези са природом пољопривреде. Млади фармери могу себи приуштити исти или и бољи животни стандард од урбаних становника, али они никада неће моћи да живе у подручјима велике концентрације људи и активности. Технички прогрес у пољопривреди развијених земаља омогућује супституцију земљишних неземљишним инпутима, али је потенцијал за супституцију веома лимитиран технологијом производње (Mohan, 1985). То значи да ће пољопривреда као професија и радна снага у њој остати просторно одвојени у све мањим насељима без лаког приступа другим људима и активностима.

Још осамдесетих година Престон на основу регресивне анализе издваја следеће факторе који утичу на раст индивидуалних градова:

- стопа раста националног становништва (што је најзначајнији фактор),
- величина градова и њихов административни статус,
- економски ниво и стопа раста,
- регионалне особености.

На основу ових налаза могуће је предложити и политичке мере којима се може утицати на успоравање раста градова:

- миграције је могуће регулисати бољим информисањем јер би потенцијални мигранти тиме могли начинити правилнији избор и избећи често погубне последице сеобе у град,
- политичке мере које задиру у планирање породице путем ширења мреже сервиса за планирање директно утичу и на успоравање урбаног раста,
- најопштија мера која утиче на миграције је свакако подстицање руралног развоја и обезбеђивање основних потреба: здравље, образовање, храна - и градском и сеоском становништву подједнако (Preston 1979).

На основу података Уједињених Нација, удео сеоског становништва у свету 2014. године износио је 46%. Према пројекцијама број становништва које живи у сеоским срединама ће опадати и 2050. године ће износити 34% укупне популације која се очекује до средине 21. века.

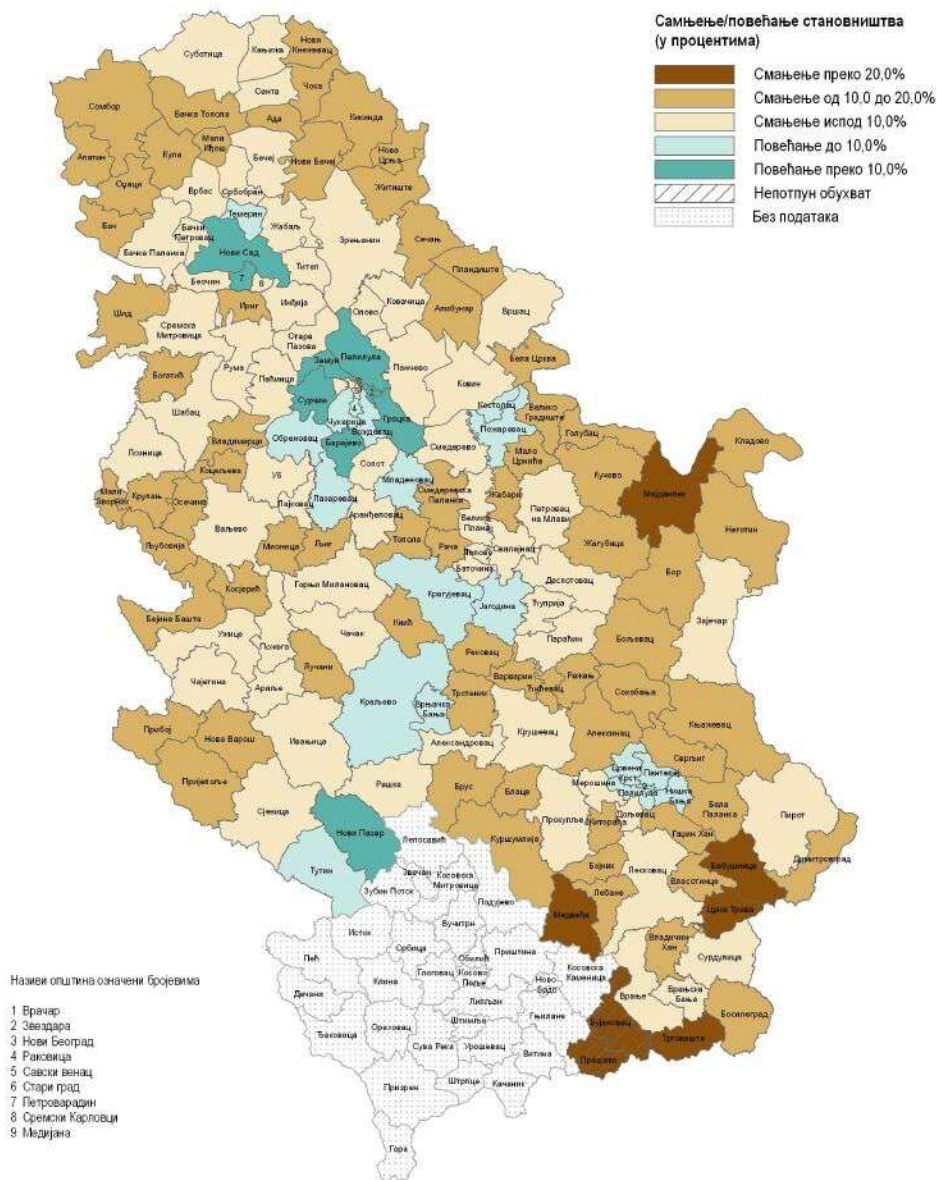
До средине 21. века Латинска Америка имаће свега 14% сеоског становништва (Централна Америка 18% и Јужна Америка 11%). Европа ће такође имати само 18% сеоског становништва, а од већих региона сеоско становништво биће у већини само у Источној Африци (56%).

5.12.1 Размештај и урбанизација у Србији

Нарастајуће диспропорције у демографском развоју појединих региона Србије резултирале су и све већим разликама у размештају њеног становништва. Између два пописа спроведена почетком 21. века, густина становништва Србије смањена је са 97 на 93 становника по квадратном километру. Просечна густина насељености у Војводини 2011. године била је испод републичког просека и износила је 89 становника по квадратном километру. Још мању густину насељености имали су регион Шумадије и Западне Србије (77 становника по квадратном километру) и Регион Јужне и Источне Србије (60 становника по квадратном километру). Највећу густину насељености има Београдски регион, чак 514 становника по квадратном километру

Када је реч о размештају становништва по општинама и променама између пописа 2002. и 2011. уочава опадање броја становника забележено је у преко 80% општина. Највећим порастом броја становника одликују се општине у Београдском региону. То су општине: Барајево, Гроцка, Земун, Звездара, Палилула, Раковица и Сурчин, у којима је број становника између два пописа порастао за 10 или више процената.

Карта 13. Општине и градови према порасту-паду броја у периоду 2002-2011.

Извор: Ђурђевић и Арсенијевић 2015.

У Региону Војводине, највећи пораст забележио је Нови Сад (14%). У Региону Шумадије и Западне Србије, највећи раст броја становника између пописа 2002. и 2011. имао је Нови Пазар Град (17%), што је уједно и општина са највећим порастом броја становника у целој земљи. У Региону Јужне и Источне Србије, највећи раст броја становника имао је Ниш (4,4%). Поред наведених, у још 12 општина забележен је раст

броја становника између два пописа, али је он био далеко мањи, а у неким општинама (у Лазаревцу, Темерину и Пожаревцу) чак и испод једног процента. На другој страни, у групу општина са највећим падом броја становника улазе општина Црна Трава у којој је број становника опао за 35 процената, и то је општина са највећим падом броја становника у земљи. Смањење броја становника за 20 и више процената имале су општине Мајданпек, Гаџин Хан, Ражањ, Бабушница, Медвеђа и Трговиште (карта 13).

Поређење са променом броја становника у међупописном периоду 1991–2002, упућује на закључак да су се зоне великог пораста броја становника у периоду 2002–2011. налазиле у истим гравитационим подручјима. Изузетак је општина Стара Пазова, која је због прилива избеглица у периоду 1991–2002. представљала општину са највећим порастом становништва у Србији (32,2%), док је у периоду 2002–2011. забележила смањење своје популације за 2,6%. Такође, у периоду 1991–2002. изузетним растом становништва одликовале су се и општине Темерин, Инђија и Рума, док је у периоду 2002–2011. године у општини Темерин пораст становништва био испод једног процента, а у општинама Инђија и Рума забележено је смањење броја становника. Када су у питању општине са великим падом броја становника, није било већих промена у односу на претходни међупописни период. Општина Црна Трава је и у периоду 1991–2002. била општина са највећим падом броја становника, а слично је и са другим општинама, као што су Мајданпек, Медвеђа и др. Општина Тутин је у периоду 1991–2002. припадала групи општина са великим падом броја становника, док је у периоду 2002–2011. доживела пораст своје популације.

Проблеми комуналног демографског раста најизразитије се испољавају у региону Јужне и Источне Србије где је око 96% општина захваћено депопулацијом, потом региону Војводине где око 94% општине карактеришу депопулациони процеси, док је у региону Шумадије и Западне Србије депопулација присутна у око 88% општина. „Најповољнија“ ситуација је у Београдском региону где је почетком 21. века пад броја становника забележен у око 30% општина. Ипак, потребно је истаћи да је раст броја становника у општинама овог региона (70% општина) последица искључиво позитивног миграционог салда, односно досељавања становништва, јер је у периоду 2002-2011. стопа природног прираштаја била негативна у свим општинама Београдског региона.

Размештај становништва по општинама и његове промене у великој су зависности од броја и величине градских и сеоских насеља и кретања процеса урбанизације. У Србији¹⁰ постоје 4 709 насеља и то 169 градских и 4 540 осталих. Почетком 21. века, а према подацима пописа 2002. године у градским насељима је живело више од половине становништва Србије (56,3 процента). Попис 2011. показао је даље повећање удела градског становништва (59,4 промила). У свим регионима Србије градско становништво било је већинско, а највећим степеном¹¹ урбанизације одликује се Београдски регион (табела 23). Потом следи Регион Војводине, регион Јужне и Источне Србије, а најнижим степеном урбанизације одликује се регион

¹⁰ Без података за Косово и Метохију

¹¹ Степен урбанизације (U) представља пропорцију становништва које живи у урбаним подручјима (P_u):
$$U = \frac{P_u}{P}$$

Шумадије и Западне Србије. Ипак, ако се у обзир узме стопа¹² урбанизације види се да је апсолутни раст градског становништва присутан у два региона (Београдском и региону Шумадије и Западне Србије), а да је у друга два региона и поред пораста удела градског становништва, апсолутни број становника у градовима смањен и то у региону Војводине за 5 943 становника и у региону Јужне и Источне Србије за 17 546 становника.

У Републици Србији 2011. године било је 25 општина са укупно 322 958 становника у којима није било градских насеља. Од тога, четири су се налазиле у Војводини (са 53 359 становника), девет у Региону Шумадије и Западне Србије (141 497 становника), а 12 у Региону Јужне и Источне Србије (128 102 становника). У 71 општини је 2011. у градским насељима живело мање од половине општинског становништва. Удео таквих општина смањено се са 62% у 2002. на 42% у 2011. години. У 62 општине већински део становништва живео је у градовима, док је у шест општина целокупно становништво живело у граду и то су: Сремски Карловци и пет општина Београдског региона: Врачар, Нови Београд, Раковица, Савски венац и Стари град (карта 14).

На основу поделе општина према проценту градског становништва може се говорити о разликама у степену урбанизације: низак до 40,0%, средњи од 40,1% до 60,0% и висок степен урбанизације са 60,1% и више процената становништва општине које живи у урбаним подручјима. У Србији је 2011. године око 46 општина одликовао низак, 43 средњи и 44 висок степен урбанизације. Највећи број општина Београдског региона, чак 12, одликовао је висок степен урбанизације, две општине средњи ниво и три општине су имале низак степен урбанизације. У региону Војводине 15 општина имало је висок степен урбанизације, највише је било општина са средњим степеном урбанизације 16, док је 10 општина карактерисао низак ниво урбанизације. У региону Шумадије и Западне Србије највећи број општина, чак 24, припадао је групи са ниским степеном урбанизације, 12 општина је имало средњи ниво, а седам висок степен урбанизације. Највећи број општина у Региону Јужне и Источне Србије (13 општина) одликовао се средњим степеном урбанизације, 9 општина имало је низак ниво и 10 висок ниво урбанизације.

Произилази да најравномернију урбанизацију на високом нивоу има Војводина. Разлози су планско формирање насеља у равничарским условима, релативно умерена унутрашња пресељавања, која нису довела до прекомерног нагомилавања становништва, а такође и дуготрајан успорен демографски развој. Регион Шумадије и Западне Србије због знатног броја неурбанизованих општина, а Београдск регион због високог степена урбанизације примери просторне неуједначености урбаног процеса. Регион Јужне и Источне Србије је у том погледу сличан Војводини.

И у развијеном и у неразвијеном делу света допринос природног прираштаја порасту броја људи који живе у градовима износи мање од 50%, а то истиче значај

¹² Стопа урбанизације (v) је годишња промена процента становништва које живи у урбаним подручјима:

$$v = \frac{1}{n} * \ln\left(\frac{U^{t+n}}{U^t}\right)$$

осталих извора раста градова, пре свега миграција. Дуготрајно деловање миграција исцрпело је демографске могућности руралног дела становништва. Наиме, емиграције са села, услед селективности миграната по старости, доприносе подмлађивању популација у савременим европским градовима и старењу њиховог сеоског окружења. Овакви демографски процеси у развијеном делу света изазвали су још током друге половине 20. века опадање сеоског становништва и то за 2,6 промила у 1960. години и 2,1 промила у 1985. години. У истим годинама смањена је и стопа раста сеоског становништва у неразвијеним земљама, са 16,5 на 12,4 промила. Значи, оно што је изазвало опадање броја становника у селима развијеног света било је комбиновано опадање фертилитета али и учешћа фертилног становништва (Бурђев, 1993-1994). Овакав тренд смањивања сеоског становништва настаљен је и у 21. веку, како у развијеним регионима, тако и у неразвијеном делу света.

Табела 23. Степен и стопа урбанизације, по регионима, 2002. и 2011.

	Градско становништво			Становништво осталих насеља		
	Број	Удео (%)	Стопа	Број	Удео (%)	Стопа
	Република Србија					
2002.	4 218 479	56,3		3 279 522	43,7	
2011.	4 271 872	59,4	0,13	2 914 990	40,6	-1,24
	Београдски регион					
2002.	1 274 924	80,9		301 200	19,1	
2011.	1 344 844	81,0	0,56	314 596	19,0	0,46
	Регион Војводине					
2002.	1 152 674	56,7		879 318	43,3	
2011.	1 146 731	59,4	-0,05	785 078	40,6	-1,19
	Регион Шумадије и Западне Србије					
2002.	956 586	44,8		1 180 295	55,2	
2011.	963 648	47,4	0,08	1 068 149	52,6	-1,05
	Регион Јужне и Источне Србије					
2002.	834 295	47,6		918 709	52,4	
2011.	816 749	52,2	-0,22	747 167	47,8	-2,18
	Регион Косово и Метохија					
2002.	
2011.

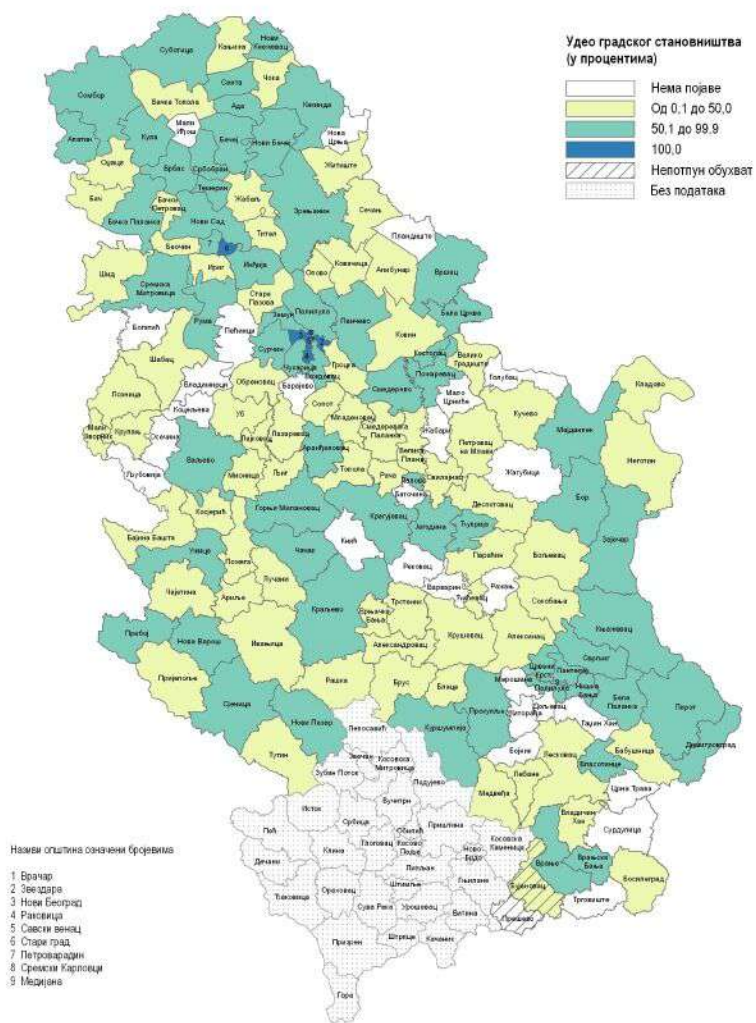
Извор: Књиге пописа становништва 2002. и 2011. године

Тако европске земље данас имају само 27 процената сеоског становништва, мада су варијације биле и остале знатне, делом и због различитих дефиниција града и села.

Као изразити депопулациони простори Србије могу се означити првенствено сеоска насеља. Депопулација је захватила све регионе, а најтежа ситуација је у Региону Јужне и Источне Србије. У раздобљу 2002-2011. више од половине општина у овом региону имало је пад броја становника за више од 10 процената.

Досадашњи развој, данашње стање и пројекције становништва упућују, ипак, на изумирање села, на нерурални свет будућности.

Карта 14. Удео градског становништва у општинама и градовима 2011.

Извор: Бурђев и Арсеновић 2015а.

6. СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА

У разматрању кретања становништва значајну улогу игра познавање структура становништва. Становништво се разликује по многим обележјима: по полу, старости, раси, вери, етничкој припадности, образовању, економској активности, запослености, делатности...

Структуре становништва су предмет истраживања различитих научних дисциплина (географије, демографије, социологије, економије, медицине, етнологије, просторног планирања, психологије, антропологије, генетике, антропометрије итд.). Ове научне дисциплине у центар свог интересовања и истраживања стављају скуп појединаца чија специфична лична обележја утичу на укупне промене у структурама становништва.

Са географског аспекта структуре становништва треба првенствено анализирати са следећим циљевима: дескрипција, узрочно-последична анализа, тенденције промена, фактори и последице, будућност становништва, ...

Анализа структура становништва у највећем обиму се односи на квалитативна обележја и има одраза на укупно кретање становништва. Истовремено компоненте кретања становништва (фертилитет, смртност и миграције) утичу на поједине, али и на укупну структуру становништва. Висок фертилитет изразито утиче на формирање младе структуре становништва, а поменути утицај је још изразитији ако су стопе смртности одојчади изразито ниске. За разлику од овог примера, ако стопе фертилитета имају опадајући тренд удно младих у укупном становништву се самањују, па се повећава удно старије категорије становништва.

Становништво се може делити и груписати према различитим обележјима. У литератури се можемо наћи низ класификација структура становништва, а чини се најприхватљивијом подела на четири групе:

1. биолошка (демографска) структура у којој је најважнији састав према полу и старости, а затим и према брачном стању;
2. социо-економска структура у којој се истиче састав према економским карактеристикама, делатности, занимању, положају у занимању, активности, здравственом стању и миграционим обележјима становништва;
3. образовна структура у којој се разматра састав становништва према степену писмености, нивоу образовања, школској спреми и квалификацији;
4. културно-антрополошка структура, која обухвата састав према етничким обележјима, народности, вери, језику, раси и сличним обележјима.

6.1 Биолошке структуре становништва

Биолошка или полно-старосна структура становништва је типична примарна

структура која је директно условљена природним кретањем становништва. Из њеног састава произилазе кључни контингенти становништва како за биолошку репродукцију (фертилни контингент), а тако и за формирање радне снаге (радни контингент) (Балетић, 1999; 336).

6.1.1 Полна структура становништва

Полна структура становништва зависи од полне структуре живорођене деце, од диференцијалне смртности према полу, од миграционих кретања и од неких спољних утицаја (ратови и др). Полна структура новорођенчади биолошки је условљена јер се на хиљаду женске деце рађа између 1050 и 1070 мушке деце, али се овај однос касније мења под утицајем осталих поменутих фактора. Код популација са ниским фертилитетом и морталитетом смртност мушкараца је већа од смртности жена, а код популација са високим фертилитетом и морталитетом, већа је смртност женске деце и жена у фертилном периоду. У миграцијама на веће дистанце више учествују мушкарци, а на краће дистанце жене (због удадбених миграција). До сада су ратови више погађали мушко становништво.

У свету као целини однос између броја мушкараца и броја жена је релативно стабилан. Коефицијент маскулинитета (број мушкараца у односу на број жена) креће се око 100 од 1950. године. Као последица трендова фертилитета и морталитета очекује се да ће коефицијент маскулинитета порастати на 101,6 до 2030. године, а затим незнатно опасти на 100,3 до 2050. године (табела 24).

Табела 24. Коефицијент маскулинитета у свету и у главним регионима од 1950. до 2050. године

Регион	1950.	1970.	1990.	2015.	2030.	2050.
Свет	99,6	100,4	101,2	101,8	101,6	101,3
Африка	98,6	99,1	99,5	100,1	100,5	100,5
Источна Африка	98,3	99,1	99,5	100,1	99,2	99,2
Средња Африка	92,6	95,4	97,7	99,5	99,8	99,6
Северна Африка	101,3	101,1	101,2	100,8	100,7	100,3
Јужна Африка	98,5	98,2	97,5	96,9	98,7	99,5
Западна Африка	99,4	100,2	100,9	102,0	102,5	102,6
ЛАТИНСКА АМЕРИКА	99,9	99,8	98,7	97,7	97,3	97,5
Кариби	100,7	99,7	99,0	98,2	97,7	97,3
Централна Америка	99,4	99,9	98,9	98,3	98,3	98,8
Јужна Америка	100,0	99,7	98,6	97,4	96,9	96,9
СЕВЕРНА АМЕРИКА	100,1	97,3	96,4	98,3	98,4	99,1
АЗИЈА	104,8	104,1	104,3	104,7	104,2	103,4
Источна Азија	105,5	103,9	104,2	104,7	104,6	105,0
Средња Азија	93,7	94,1	96,3	96,7	96,2	95,4
Југоисточна Азија	99,0	99,3	99,6	99,6	98,8	97,7
Јужна Азија	106,9	107,3	106,6	106,2	105,6	104,3
Западна Азија	99,9	99,7	103,1	109,0	106,9	104,8
ЕВРОПА	87,6	91,3	92,9	93,2	93,7	94,6
Источна Европа	81,5	87,4	90,1	88,9	88,6	89,4
Северна Европа	93,0	94,7	94,7	97,1	98,2	99,7
Јужна Европа	94,1	95,3	95,8	95,2	95,6	96,0
Западна Европа	89,6	93,1	94,9	96,3	97,2	97,7
ОКЕАНИЈА	103,6	102,0	100,4	100,4	100,1	99,8
РУСИЈА	76,6	84,0	88,0	86,8	86,2	87,0

Извор: United Nations 2015.

Приметно је да неразвијена подручја имају вишкове мушкараца (са изузетком Африке, где је вероватно у питању нешто другачија полна структура новорођенчади), јер су то и подручја са високим фертилитетом те већом смртношћу женске деце и жена (високом коефицијенту маскулинитета у Океанији доприносе и досељавања у којима преовлађују мушкарци), а развијена подручја имају вишкове жена, јер су то подручја захваћена процесом старења становништва и повећавања удела жена, које су дуговечније. Низак коефицијент маскулинитета у бившем Совјетском Савезу је добар пример утицаја рата на губитке мушког становништва.

У свету је посебан случај Кине у којој се рађа више мушке деце због строгог провођења антинасталистичке варијанте популационе политике. Због ограниченог рађања традиционално преферирање мушке деце дошло је до пуног изражаја. Чак се и након попуштања строгих мера рестриктивне политике рађало више мушке него

женске деце, и то много више од споменутих 5 до 6%. На почетку 21. века рађало се 119 дечака на 100 девојчица (ПРБ, 2004). С развојем технологије (ултразвук) омогућено је рано откривање пола, па многе жене прекину трудноћу кад сазнају да носе женско дете. Данас су полно селективни побачаји забрањени. Та је појава још увек раширена и у Индији упркос законској забрани тестирања на пол. У многим крајевима (нпр. држава Раџастан) рађа се и до 125 дечака на 100 девојчица (УНФПА, 2005).

6.1.2 Старосна структура становништва

Када говоримо о старости неког становништва мислимо на старост његових чланова или, прецизније, на старосну структуру. Старосна структура становништва једна је од најважнијих структура, а њена анализа представља основ за сва друга демографска истраживања. Она показује број становника по појединим старосним групама и представља слику историјског развоја становништва, јер рефлектује све раније развојне тенденције појединих компоненти укупног кретања становништва. Праћење и анализа старосне структуре становништва је од изузетног значаја за разне сфере друштвеног планирања, а посебно у области демографског и социо-економског развоја.

Старосна структура зависи од фертилитета, морталитета и миграционих кретања (Coale). Веза између компоненти природног кретања и старосне структуре становништва је узрочно последична јер фертилитет и морталитет у дугом периоду обликују старосну структуру становништва. Старосна структура је под већим утицајем фертилитета у односу на утицај морталитета. Бржи раст фертилитета, односно већи удео контингента младог становништва, рефлектује се на изглед старосне структуре која добија обележје прогресивног типа. Супротно томе, низак фертилитет условљава релативно висок удео становништва у зрелом и старијем контингенту, што је обележје стационарног или регресивног типа. Од удела појединих контингената становништва зависи формирање свих осталих карактеристика старосне структуре.

Као пример утицаја фертилитета и морталитета на старосну структуру становништва може нам послужити процес демографске транзиције, где почетак опадања фертилитета истовремено представља и почетак процеса старења становништва. Морталитет становништва утиче на формирање старосне структуре преко разлика у специфичним стопама морталитета према старости.

Миграциона кретања својом селективношћу често модификују старосну структуру формирану под утицајем фертилитета и морталитета. У миграцијама учествује претежно млађе становништво, које изазива поремећаје старосне структуре у емиграционим и имиграционим подручјима. Као пример нам могу послужити државе код којих се на емиграционим подручјима ствара мањак младог становништва, док развијене државе имиграције имају демографски добитак, што се очитује у изгледу

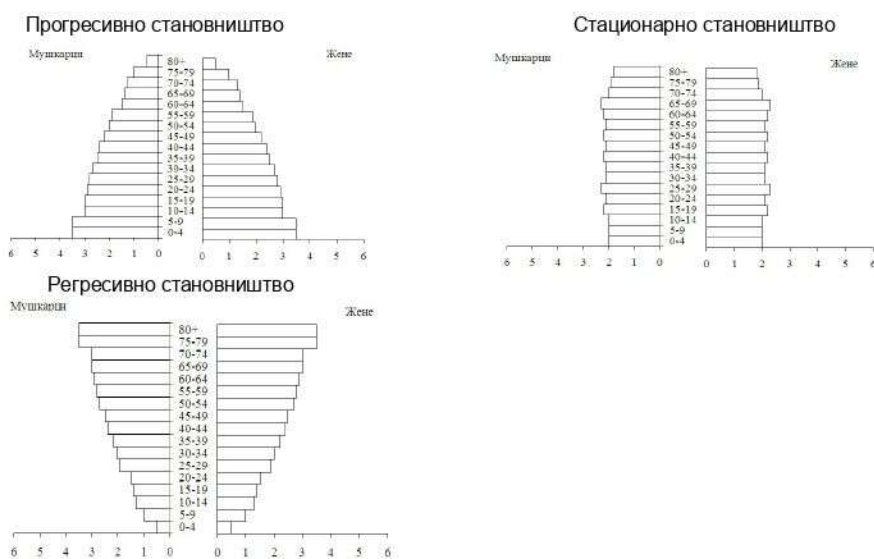
старосне пирамиде. Миграције типа село-град могу у релативно кратком року драстично да измене старосну структуру, тако да село остане без младог становништва.

Утицај спољних фактора на старосну структуру становништва може се сагледати на следећим примерима. Утицај рата директно се рефлектује преко страдања младог, претежно мушког становништва, што има директног одраза на умањење фертилитета. Након рата најчешће долази до значајних миграционих кретања, што за последицу има промене у будућој репродукцији становништва. Природне катастрофе и економске кризе, такође, утичу на миграције становништва, што се рефлектује на промене у репродукцији.

6.1.2.1 Типологије старосне структуре

Када говоримо о старости неког становништва ми мислимо на старост његових чланова, или прецизније на старосну структуру. Старост становништва као статистичка категорија одређује се према навршеним годинама живота. Старосна структура укупног становништва се дели на једногодишње или петогодишње старосне групе, на основу којих се касније могу извршити груписања по мањим или већим старосним групама и образовати старосни континенти становништва. Најбоља илустрација старосне структуре може се приказати путем **старосне пирамиде**. Старосне пирамиде могу се цртати на разне начине, у апсолутним бројевима, у процентима код поређења, а њихов облик може указивати на прогресивно, стационарно или регресивно становништво или пак, на неки прелазни тип. Због прегледности у себи најчешће садржи и полну структуру, па се назива и старосно-полна пирамида. Обично се лева страна графикана односи на мушко, а десна на женско становништво. На пирамидама су видљиви важнији догађаји у историји народа. (графикон 14). Због разлике у нивоу смртности мушког и женског становништва апсолутна симетрија обе стране графикана практично не постоји. Ова разлика се све више повећава према већим старосним интервалима, јер су жене најчешће дуговечније. Значајнија одступања (проширења или удубљења) у изгледу графикана могу се јавити у случају деловања спољних фактора, као што су ратови и сл.

Графикон 14. Пример старосних пирамида

Прогресивни тип старосне структуре карактерише изузетно широка база пирамиде са великим уделом младог становништва старости до 14 година, где су стопе раста изазване високим наталитетом и ниским морталитетом. Млад или прогресивни тип старосне структуре карактерише доста правилну пирамиду са широком базом уз скоро симетрично смањење старијих контингената становништва, што је последица позитивног природног прираштаја.

Стационарни тип старосне структуре карактерише сужење базе пирамиде и истовремени пораст зрелог контингента становништва, тј. доминације средњих генерације, где је евидентна нулта стопа прираштаја са ниским стопама наталитета и морталитета.

Регресивни тип старосне структуре карактерише уска база пирамиде са највећим проширењем у њеном средишњем делу као и на врху пирамиде, са доминацијом зрелог и старог становништва, гдје је присутан и негативан природни прираштај, тј. природна депопулација.

Старосна структура зависи од фертилитета, морталитета и миграционих кретања. Под демографским старењем подразумева се повећање удела старог у укупном становништву. Демографско старење треба разликовати од биолошког старења које је показатељ животног стандарда или напретка медицинске науке. Старосна структура може се анализирати на основу удела три велике старосне групе становништва: младог, зрелог и старог, односно, на основу удела деце, родитеља и прародитеља. На основу односа ове три старосне групе дефинисано је неколико класификација: Сандбергова, Фригановићева, Росетова и типологија Уједињених Нација.

Табела 25. Сандбергова типологија према учешћу појединих контингената становништва

Тип становништва	0-14 година	15-49 година	50 и више година
Прогресивно	40 %	50%	10 %
Стационарно	26,5 %	50,5 %	23 %
Регресивно	20 %	50%	30 %

Извор: Sundbarg, Bevolkarungsstatistik 1750-1900. Према: Россет, 1968,

Сандбергова типологија (табела 25) појавила се још почетком овог века те је и разумљиво да она, са смо три предложена типа, не може да илуструје све промене у старосној структури конкретне популације, где се чисти типови и не појављују. Међутим, дуги период коришћења ове класификације омогућује корисна поређења стања између различитих популација или закључивање о развоју одређене популације током времена. Вредност ове класификације је и у томе што она издваја групу становништва у периоду репродукције, те је уз укрштање са полном структуром погодна за анализу природног кретања (Петровић, Ђурђев, Кукић, 1981).

Стављајући тежиште на социо-економске компоненте, новопредложене модификације настоје да структурирање по великим старосним групама прилагоде потенцијално активном контингенту становништва, како би се могли разматрати односи између становништва у радно активном добу и осталих контингената који припадају издржаваном становништву. Тако су, пре свега, померене старосне границе: за младо становништво на 19 година, зрело на 20 до 59 или 64 године и за старо на 60 и

више или 65 и више година, док је код неких класификација повећан и број прелазних типова од младог ка старом типу становништва

Табела 26. Различите типологије старосне структуре

Типологија	0 – 19 година	60 и више година	65 и више година
Ф р и г а н о в и ћ			
Младост	35% и више	8% и мање	
На прагу старења	35% и мање	8 % и више	
Старење	Мање од 35%	12 % и мање	
Старост	мање од 35%	више од 12%	
Дубока старост	30% и мање	15% и више	
Р о с с е т			
Демографска младост		мање од 8%	
На прагу старења		8 – 10 %	
У процесу старења		10–12 %	
Демографска старост		12% и више	
У ј е д и њ е н е н а ц и ј е			
Младо			4% и мање
Зрело			4 – 7%
Старо			Више од 7%

Извори: Friganović 1978; Россет 1968; United Nations, 1956.

6.1.2.2 Показатељи старења

Поред приказаних односа појединих старосних група према укупном становништву, за анализу старосне структуре користи се још низ аналитичких показатеља који се заснивају или на средњим вредностима (израчунатим или позиционим) или на односима између појединих старосних група (кофицијенти, индекси). Најчешће коришћени показатељи старости становништва су: аритметичка средња старост, медијална старост, индекс старења, коефицијент старости или коефицијент младости, коефицијент оптерећености и др.

Између 1950. и 1970 године медијална старост¹³ становништва света порасла је са 23,5 на 21,5 година, између 1970. и 1980. она је порасла на 22,6 године, а између 1980. и 1990. године медијална старост је достигла 24 године. До 2000. она је износила

¹³ Медијална старост (M_e) је она година старости која дели укупно становништво на два једнака дела, под условом да је то становништво поређано по старости својих чланова.

$$M_e = L + \frac{P - \sum f_i}{f_{me}} * n$$

- L – вредност доње границе медијалног интервала,
- P – укупан број становника,
- $\sum f_i$ – број становника млађих од медијалног интервала,
- n – величина интервала,
- f_{me} – број становника медијалног интервала

26,3 године, док је у 2015. медијална старост становништва света износила 29,6 година. Регистровани пад последица је смањења смртности одојчади, а пораст је последица смањења фертилитета, што је смањило удео становништва млађег од 15 година. Пропорција светског становништва млађег од 15 година порасла је са 34% у 1950. години на 38% у 1965. години а затим опала на 33% у 1990. години, односно на 30% у 2000. години. До 2015. године пропорција младог становништва опала је на 27%, а предвиђа се да ће у 2030. години опасти на 24%, а до 2050. на 23%.

Очекује се да ће медијална старост наставити да расте и да ће достићи 33,2 године до 2030. године., а да ће у 2050. њена вредност бити преко 35 година. Услед разлика у трендовима фертилитета и морталитета медијална старост значајно варира између земаља и региона. У 1950. години старо становништво имале су само Европа и Северна Америка, а до 2030. године то ће бити случај са свим главним регионима света, изузев Африке (табела 27). Пропорција светског становништва старог 65 и више година износила је 1950. године око 5%, 1990. године више од 6%, до 2000. порасла је на 7%, док је у 2015. години пропорција старог становништва прешла 8%. Предвиђа се да ће у 2020. години она достићи 12%, а до 2050. чак 16%.

Табела 27. Медијална старост у свету и главним регионима од 1950. до 2050. године

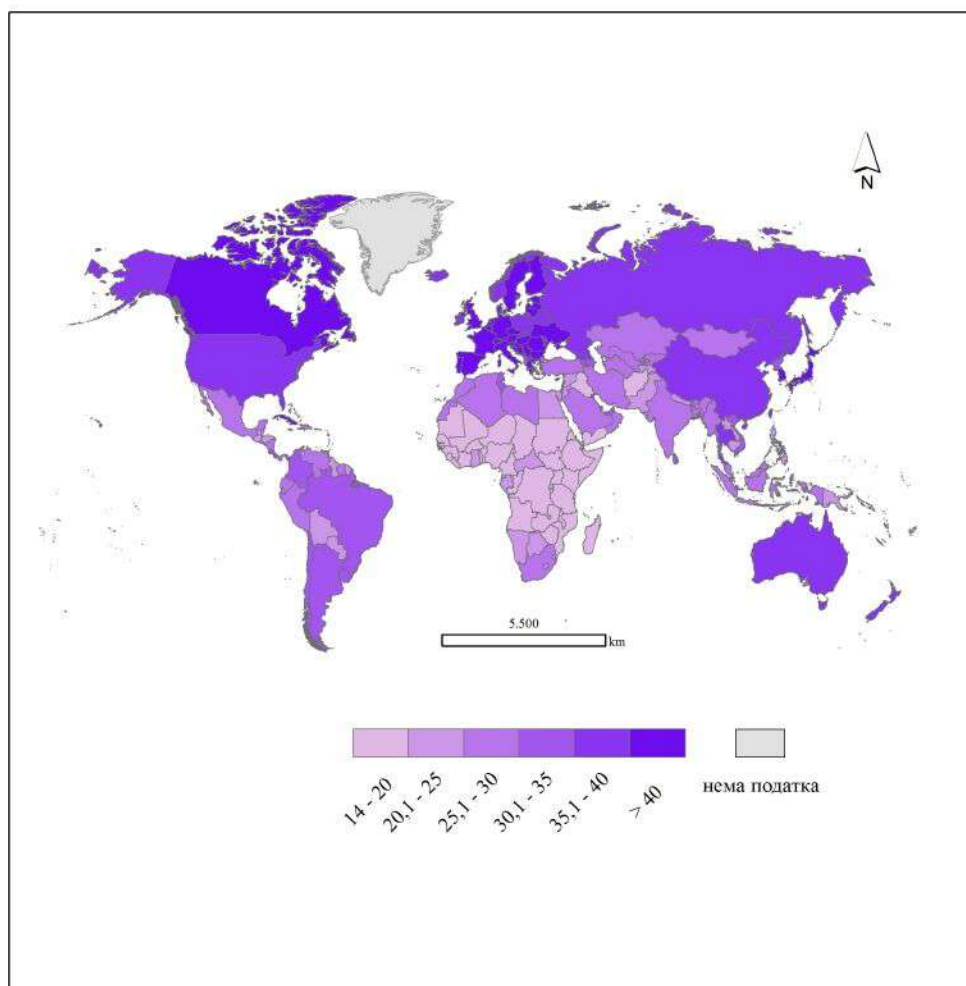
Регион	1950.	1970.	1990.	2015.	2030	2050
Свет	23,5	21,5	24,0	29,6	33,2	36,1
АФРИКА	18,6	17,9	17,6	19,5	21,3	24,7
Источна Африка	18,4	17,2	16,6	18,1	20,5	24,5
Средња Африка	19,4	18,3	17,0	17,5	19,4	23,4
Северна Африка	19,7	17,6	19,1	25,5	28,7	33,6
Јужна Африка	20,8	18,6	19,8	25,8	28,4	33,2
Западна Африка	19,2	18,5	17,3	18,0	19,2	22,0
ЛАТИНСКА	19,9	18,6	21,8	28,9	34,1	40,6
АМЕРИКА						
Кариби	20,4	19,3	23,8	30,2	34,9	40,2
Централна Америка	18,6	16,7	19,4	26,4	31,8	39,2
Јужна Америка	20,4	19,2	22,6	29,9	35,0	41,3
СЕВЕРНА	29,8	28,0	32,9	37,9	39,8	40,9
АМЕРИКА						
АЗИЈА	21,9	19,7	23,3	30,2	35,4	39,8
Источна Азија	23,2	20,4	25,7	37,0	42,8	47,0
Средња Азија	23,7	19,2	21,5	26,5	30,2	34,4
Југоисточна Азија	20,5	18,1	21,3	28,9	33,6	38,9
Јужна Азија	21,0	19,2	20,3	26,1	30,6	36,7
Западна Азија	20,8	18,7	20,1	26,7	31,2	36,7
ЕВРОПА	28,9	31,8	34,6	41,4	44,7	45,8
Источна Европа	25,9	30,9	33,6	39,3	43,5	43,8
Северна Европа	33,6	33,5	35,6	40,4	42,1	42,9
Јужна Европа	27,3	31,0	34,6	43,1	48,2	50,1
Западна Европа	34,4	33,2	36,3	43,7	45,6	46,7
ОКЕАНИЈА	27,9	24,8	28,6	32,8	34,9	37,0

РУСИЈА	24,3	30,7	33,3	38,5	42,4	41,6
--------	------	------	------	------	------	------

Извор: United Nations 2015.

Најмлађе становништво има Африка, па затим Латинска Америка и Азија, дакле неразвијени део света (карта 15). Европа је на почетку 21. века убедљиво настарији континент, а њен индекс старости је дванаест пута већи у односу на Африку. Просечна старост у Европи 2010. године била је 39 година, док је светски просек 28,1 година. Становништво развијених земаља у свету има обележје дубоке старости, за разлику од неразвијеног дела света који карактерише изразита младост.

Карта 15. Медијална старост становништва Света, 2015.

6.1.2.3 Алтернативни показатељи старења становништва

Термин старење се мења током времена. Становништво данас стари другачије него у прошлости. Као пример може послужити очекивано трајање живота женско

становништво Француске. Године 1950. сваки дванаести становник Европе био је стар 65 и више година, а данас је у тој старосној категорији сваки шести становник (Spijker et al. 2014). У периоду 1955-1960 преостале године очекиваног трајања (Remaining life expectancy или скраћено RLE) живота жена у француској старих 60 година износило је 19,1 годину, а код жена старих 50 година 27,5 година. Док данас код францускиња старих 60 година преостале године очекиваног трајања живота износе 27,5 година. Због тога се оправдано може прихватити тврдња ”60 су нове 50 године” (Wolf 2014). Овакве промене у очекиваном трајању живота условиле су и промену старосне структуре становништва, због чега се све чешће разматра адекватност постојећих показатеља старења који се заснивају на хорнолошкој старости и предлаже рачунање проспективне старости (Sanderson and Scherbov 2010) која у обзир узима очекивано трајање живота као и преостале године очекиваног трајања живота.

Уместо старосне границе од 65 година, као алтернативно решење предлажу се преостале године очекиваног трајања живота од 15 година (RLE=15-)¹⁴, а као алтернатива коефицијенту оптерећености старим становништвом, даје се проспективни коефицијент оптерећености старим становништвом (Prospective old Age dependency ratio-POADR)¹⁵. Bongaarts (2004) такође предлаже индикатор за дефинисање демографске границе старог становништва: однос броја пензионера и становништва које има плаћен посао (ratio fo pensioners to workers-PWR)¹⁶.

6.1.2.4 Последице старења становништва

Старење има негативне социо-економске последице, јер се са повећањем старчког контингента треба суочити и са њиховим све већим потребама у домену социјалне и здравствене заштите. У ситуацији када се удео младих смањује, долази до формирања и другачијег школообавезног контингента, а затим и фертилног и радноспособног контингента становништва. Нарушени однос између различитих контингената се одражава на читаву организацију друштва, нарочито између активног и издржаваног становништва, тј, између оних који производе и оних који су оријентисани на потрошњу. Повећањем контингента старог становништва мења се однос активног и становништва у пензији, повећава се број пензионера, а самим тим се врши притисак на пензиони систем државе.

Старење становништва света је глобални процес и све више је распрострањено у већини земаља. У неким од развијених западноевропских држава процес старења је

¹⁴ Пропорција становништва код којег је RLE=15- израчунава се по формули:

$$\text{Pr op.RLE15-} = \frac{\sum s \text{ tan ovništvoRLE15-}}{\text{Ukupno stanovništvo}} * 100$$

¹⁵ Представља однос становништва са преосталим годинама очекиваног трајања живота 15 или мање и становништва старости од 20 година до границе када је очекивано трајање живота 15 година или мање:

$$\text{POADR} = \frac{\sum s \text{ tan ovništvoRLE-}}{\text{Stanovništvo staorsti od 20 godina do stanovništvo starosti do} \sum s \text{ tan ovništvoRLE15-}} * 100$$

Извор: Spijker 2015.

¹⁶ однос броја пензионера и становништва које има плаћен посао:

$$\text{PWR} = \frac{\text{Broj penzionera}}{\text{Stanovništvo koje obavlja plaćeni posao}}, \text{ Bongaarts 2004.}$$

почео пре стотинак година, као што је то случај са Француском, Великом Британијом, Аустријом и Шведском. Као главни узрок повећања старења у државама Западне Европе треба узети опадање фертилитета. У земљама у развоју старење становништва се јавља у новије време, тек око 80-тих година прошлог века и оно се веже уз општу појаву и смањења наталитета и продужетка животног века.

6.2 Социо-економска структура

Социо-економска структура проучава становништво према економским карактеристикама: активности, делатности, занимању, положају у занимању, изворима прихода, према пореклу власништва, величини поседа и сл.

Савремена социо-економска обележја становништва односе се на веома широк круг и велики број карактеристика и класификација становништва. Економска структура укупног становништва зависи од структуре активног становништва, али и од односа који се формира у породицама и домаћинствима између броја активних и издржаваних лица.

6.2.1 Економска структура становништва

Економска структура становништва најчешће се представља преко економске активности становништва. Код економске активности становништва разликујемо економски активна и економски неактивна лица.

Активно становништво је оно становништво које се бави неким занимањем и тако учествује у процесу рада. У активно становништво спадају сва лица која имају пуно или непуно радно време, лица која обављају неко занимање а нису у радном односу (нпр. пољопривредници, занатлије, помажући чланови породица или лица која раде за властити рачун), као и незапослена лица која су тражила или траже посао.

Неактивно становништво је оно становништво које се небави занимањем и не учествује у процесу рада. У ту групу становништва спадају они који имају самосталан извор прихода (пензионери, стипендисти и сл.), економски зависна лица (деца, лица која се школују, домаћице, лица неспособна за рад, болесна лица и сл.), као и остала лица које не раде и не траже посао.

Обим радног контингента становништва зависи од низа друштвено-економских фактора као што су: потражња за радном снагом, дужина трајања образовног процеса, радно-правно законодавство, стопа економског развоја, степен запошљавања жена, традиција, обичаји и сл. Због тих фактора постоје и велике разлике између развијених и неразвијених држава у свету. Лица одређене старости формирају радни контингент становништва, који на нашем простору обухвата мушкарце старости од 15 до 64 година и жене у старосном интервалу између 15 и 59 година старости.

Најчешћи показатељи економске структуре становништва су општа стопа активности¹⁷, потом специфична стопа активности имушкараца¹⁸ и специфична стопа

¹⁷ Општа стопа активности (P_a) представља удео активног (P_a) у укупном становништву (P) и изражава се у процентима:

активности жена¹⁹. Осим по полу, специфичне стопе активности могу се рачунати и по старости.

6.2.2 Структура становништва према занимању и делатности

Структура становништва према занимању представља однос активног становништва према средствима за производњу. Најчешћа класификација становништва према врсти занимања се заснива на врсти посла коју неко лице обавља, односно на начин на који оно стиче средства за живот. Да би лице бављало неку врсту занимања потребно му је одговарајуће образовање, односно квалификација.

На општу стопу активности становништва значајно утичу различита врста делатности становништва, што представља важан елемент анализе степена привредне развијености друштвене заједнице. Привредна делатност одређује област у оквиру друштвене поделе рада. Распоред активног становништва према делатности и врсти производње одређује карактер привреде једне државе.

Најједноставнија подела становништва према делатности је на удео пољопривредног и непољопривредног становништва.

У савременој подели рада постоји велики број делатности које се разврставају у гране, а оне у поједине групе, којих има више од стотину.

$$p_a = \frac{P_a}{P} * 100$$

¹⁸ Специфична стопа активности мушкараца (P_a^m) представља удео активних мушкараца (P_a^m) у укупној мушкој популацији (P^m): $p_a^m = \frac{P_a^m}{P^m} * 100$

¹⁹ Специфична стопа активности жена (P_a^f) представља удео активних жена (P_a^f) у укупној женској популацији (P^f): $p_a^f = \frac{P_a^f}{P^f} * 100$

6.3 Образовна структура становништва

Промене образовних карактеристика становништва производ су економског и друштвеног развоја појединих држава. Образовна структура може се посматрати као структура према писмености и према завршеном степену формалног образовања.

Писменост је основни показатељ образовања становништва. Под писменошћу се подразумева способност лица да чита и пише. Стопа писмености је најважнија одредница развијености друштва и представља процентуални удео писменог у укупном становништву. Према међународним статистичким одредницама проценат писмености се узима код удела становништва старог 15 и више година. Код нас се у анализу писмености узима становништво старо 10 и више година.

Школска спрема је веома важан параметар достигнутог нивоа образовања и показатељ је степена квалификованости становништва одређеног простора. Она се значајно разликује од државе до државе, а понекад се мења и током времена. Школска спрема се према међународним статистичким параметрима узима према степену формално завршеног образовања. Овај параметар се обично односи на удео становништво старости 15 и више година према степену школске спреме.

У 2011. години у свету је било 774 милиона неписмених особа старих 15 и више година, а две трећине су чиниле жене. Укупан број неписмених престао је да расте од средине осамдесетих и у будућности се очекује његово лагано опадање. У свету је данас писмено око 84% становништва старог 15 и више година. Треба приметити да је између 1985. и 2011. године број неписмених значајно опао у свим регионима. Најнижу стопу писмености (испод светског просека) имају Кариби (69%), потом Јужна и Западна Азија (63%) и Субсахарска Африка (59%), где је више од једне трећине становништва неписмено. У региону Источне и Централне Европе и Централне Азије писмено је 99% и 100% становништва. Сличну стопу писмености имају и Северна Америка и Западна Европа. У региону Источне Азије и Пацифика стопа писменост је 95%, док је у Латинској Америци она 92% (ову стопу нарушавају Кариби који улазе у просек Латинске Америке), (UNESCO 2013)

Када је у питању писменост становништва према полу, на глобалном нивоу она је у корист мушке популације. Према подацима за 2011. годину, у свету је стопа писмености код мушкараца износила 89%, док је код жена била 80%. Посматрано по регионима, сем Централне Азије, стопа писмености у свим регионима била је нижа код жена, него код мушкараца. Разлике у писмености становништва према полу нарочито су изражене у арапским земљама где је стопа писмености мушкараца 85%, а жена свега 68%. Ове разлике велике су у Јужној и Западној Азији (мушкарци 74%, жене 52%) и Субсахарској Африци (мушкарци 68%, жене 51%), (UNESCO 2013).

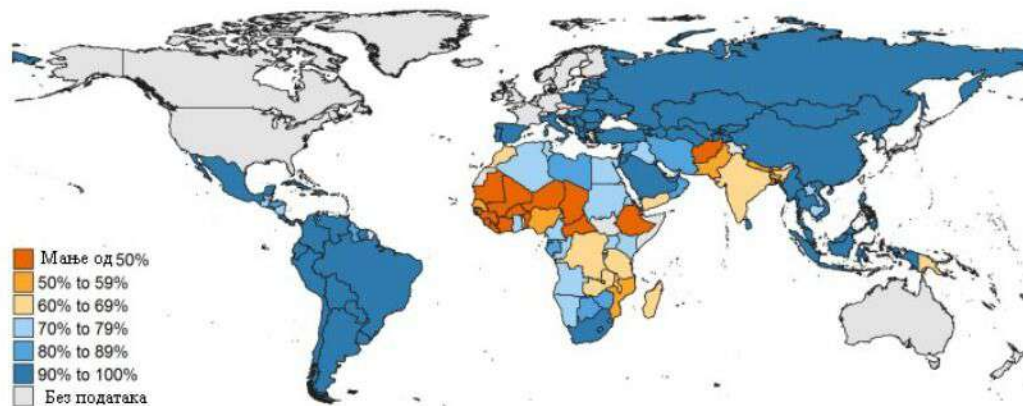
Од укупног броја неписмених особа старих 15 и више година (у 2011) око три четвртине је живело у региону Јужне и Западне Азије (407 милиона) и региону Субсахарске Африке (182 милиона), (UNESCO 2013; карта 16).

Стопа писмености становништва старости 15-24 године у 2011. години износила је 90%. Највећу стопу писмености младог становништва имају региони Централне и Источне Европе (99%), Централне Азије (100%), Источне Азије и Пацифика (99%) и Латинске Америке (97%). Као и код писмености одраслог становништва, у просек региона Латинске Америке улазе и Кариби који имају нижу стопу писмености младог становништва и она је износила 82%. У Јужној и Источној Азији писменост младог становништва била је испод светског просека и износила је 81%. У Субсахарској Африци она је износила 70%, док је у Арапским државама стопа писмености младог становништва била изједначена са светским просеком (UNESCO 2013). У појединим државама мање од половине младог становништва било је писмено: Гвинеја (31%), Нигер (37%), Буркина Фасо (39%), Бенин (42%), Мали (47%), Чад (48%) и Либериа (49%).

У свим регионима писменост младог становништва (15-24) већа је него код становништва старог 15 и више година. Када су у питању поједине државе, највећа разлика (више од 20 процената) у стопи писмености између младог и одраслог становништва јавља се у Непалу, Хаитију, Бутану, Источном Тимору, Еритреји, Јемену и Бангладешу.

Око 123 милиона младог становништва у свету било је неписмено 2011. године. Највише младих неписмених јавља се у Јужној и Западној Азији (62 милиона) и Субсахарској Африци (48 милиона). У 2011. години, у чак 21 земљи број неписмених старосне доби 15-24 године био је већи од милион, а у седам држава број неписменог младог становништва био је већи од два милиона: Индија (41 милион), Пакистан (11 милиона), Нигерија 810 милиона), Етиопија (7 милиона), Бангладеш (6 милиона), Демократска Република Конго (4 милиона) и Уједињена Република Танзанија (2 милиона). У ових седам држава се налази око 67% неписменог младог становништва света.

Карта 16. Стопа писмености становништва света, 2012.

Извор: UNESCO, Institute for Statistics, 2014.

Упркос опадању неписмености код младог становништва у последње две деценије (у 1990 години стопа писмености младог становништва износила је 83%, 2000. је порасла на 87%, а 2011. на 90%) чињеница је да у Африци и јужној и западној Азији велики број младог становништва у узрасту после основне школе није писмено, што указује да ће неписменост вероватно и убудуће бити велик проблем.

Модернизација друштва, односно његов преображај из традиционалног, пољопривредног у модерно индустријско и постиндустријско, повлачи брже процесе описмењавања, образовања и стицања потребних квалификација код млађих генерација оба пола, као и непољопривредног становништва. У доба позне модерности све више се говори и о неопходност поседовања тзв. информатичке писмености, тј. умећа коришћење компјутера и интернета као предуслова за глобалну умрежену комуникацију (Бобић 2007). Имајући у виду значај комуникације путем компјутера и мобилних уређаја, а уз помоћ интернета, у попису становништва Републике Србије спроведном 2011. године, први пут су прикупљени подаци о компјутерској писмености.

6.4 Културно-антрополошке структуре становништва

Културно-антрополошка структура обухвата састав према етничким обележјима, народности, вери, језику, раси и другим сличним карактеристикама становништва.

6.4.1 Етничка структура становништва

Карактеристике етничке структуре становништва могу се анализирати на основу статистичких извора који се заснивају на међународно прихваћеним појмовима као што су народ, народност, националност и нација. Под појмом народа се подразумева историјски формирана заједница људи, која је настала на основу заједничке историје, заједничке културе, језика, територије и привредног живота. Појам народа је веома близак појму нације и тешко је издвојити јасну границу између њих. Нација је етничка заједница настала на основу поделе рада у епохи капитализма на компактној територији и у оквиру заједничког језика и културне и етничке сродности (Грчић 1989).

Међутим, велике су разлике међу појединим државама када су у питању различити приступи етничком феномену. Код држава које су усвојиле правни појам нације, као што су САД, Канада и др., у статистичкој евиденцији се не региструје етничка припадност становништва. Код њих се евидентира етничко порекло становништва на принципу завичајности, матерњег језика или народности претка. Код држава код којих се националност не изједначава са држављанством етничка структура становништва се евидентира на бази више принципа: етничка припадност, народност, националност или етничка група.

Обележје једног народа карактерише етногенеза коју чине његове просторне, расне, религијске, културно-језичке и социо-економске карактеристике. Међутим, у свету још увек постоје простори које карактеришу племенске заједнице, као што је то случај у Африци и Латинској Америци.

Табела 28. Становништво Републике Србије према националној припадности, пописи

	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Република Србија	6527966	6979154	7642227	8446591	9313676	7822795	7498001	7186862
Срби	4823730	5152939	5704686	6016811	6182155	6252405	6212838	5988150
Албанци	532011	565513	699772	984761	1303034	78281	61647	5809
Бошњаци							136087	145278
Бугари	59472	60146	58494	53800	33455	26698	20497	18543
Бујевци						21434	20012	16706
Власи	93440	28047	1368	14724	25596	17804	40054	35330
Горанци							4581	7767
Југословени			20079	123824	441941	320168	80721	23303
Мађари	433701	441907	449587	430314	390468	343800	293299	253899
Македонци	17917	27277	36288	42675	48986	45068	25847	22755
Муслимани	17315	81081	93467	154330	215166	180222	19503	22301
Немци	41460	46228	14533	9086	5302	5172	3901	4064
Роми	52181	58800	9826	49894	110959	94492	108193	147604
Румуни	63130	59705	59505	57419	53693	42316	34576	29332
Руси	13329	7829	6984	4746	2761	2473	2588	3247
Русини	22667	23720	25658	20608	19757	18052	15905	14246
Словаци	73140	75027	77837	76733	73207	66772	59021	52750
Словенци	20998	20717	19957	15957	12006	8001	5104	4033
Украјинци				5643	5520	5042	5354	4903
Хрвати	169864	173246	196409	184913	149368	97344	70602	57900
Црногорци	74860	86061	104753	125260	147466	118934	69049	38527
Остали	18751	68917	57420	29924	34931	14800	13922	17558
Нису се изјаснили				4486	7834	10718	107732	160346
Рег. припадност				10409	6848	4841	11485	30771
Непознато		1994	5604	30274	43223	47958	75483	81740

1948-2011.

Извор: РЗС 2012, књига 1

Према подацима пописа становништва 2011. године, око 86% становништва Србије чинили су Срби, потом следе Мађари (3,6%), Бошњаци (2,1%) и Роми (2,1%), док остале етничке заједнице у укупном становништву учествују са мање од једног процента. Једна од значајнијих промена јесте и појава модалитета бошњаци у попису 2002. У попису 1991. муслимани су чинили 2,3% становништва наше земље, а према попису 2002. Највећи део становништва који су се 1991. изјаснили као муслимани, у првом попису спроведеном почетком 21. века изјаснили су се као бошњаци и чинили су 1,9% становништва, док је муслимана било свега 0,3% (табела 28).

У међународним препорукама, а које се односе на попис становништва, национална припадност не спада у ред такозваних основних обележја, што даје

могућност свакој држави да самостално одлучи да ли ће прикупљати ову врсту података у попису свог становништва. У нашој земљи постој и дуга традиција прикупљања података о националној припадности, на основу чега се и поред бројних методолошких измена, могу пратити промене у бројности припадника одређених етничких заједница. У табели ? приказан је број становника етничких група у Србији према пописима 1948-2011., а истовремено се може паралелно пратити појава нових модалитета између два пописа

Етничка структура становништва може да буде веома значајна компонента демографског развоја, посебно у вишенационалним заједницама. Она се формира на основу субјективног осећаја сваког појединца, па може бити подложна променама у зависности од начина постављеног питања и понуђеног одговора, али и од друштвено-политичких прилика у једној држави. Са демографског аспекта анализа етничке структуре становништва је посебно интересантна, јер поједине етничке групе имају различите демографске карактеристике, као што су ниво фертилитета и морталитета, миграциона обележја, промене у полно-старосној, брачној, образовној и социо-економској структури.

Као компаративни показатељи етничке структуре узимају се матерњи језик и вероисповест, који су контролни показатељ објективне представе у проучавању и реконструкцији етничке структуре једне територије током времена (Брезник и сар..1978).

6.4.2 Религијска структура становништва

Религијска структура има значајног утицаја и на демографски развој, јер постоје значајне разлике у нивоу репродукције између припадника различитих вероисповести. Нпр. становништво исламске вероисповести има просечно већи број деце у односу на хришћане. Такође, религијско опредељење становништва има велики утицај и на друштвено-економске процесе у држави.

Готово сваки појединац рађа се у одређеном религијском контексту (православном, католичком, протестантском, муслиманском), било да је активни или пасивни верник или се рађа као потомство мешовитих бракова па се изјашњава као атеиста. Дакле, ова особина је једна од основних на самом рођењу, а појединац током свог живота може да мења религиозну припадност (Бобић; 2007,207).

Религија се јавља још код људи неандерталског типа у облику тотемизма и магије (палеолит), нешто касније јавља се анимизам и шаманизам (мезолит), а потом култ природе и фетишизам (неолит). У родовском друштву јавља се култ предаха и племенских вођа, а у класном друштву духови, а потом и богови. Касније, централизацијом власти издваја се и главни бог, а свештенство се професионализује (Грчић 1989).

Једна од најстаријих религија је зороастризам, настао око 18. века п.н.е., на североистоку Ирана. Основу религије чини учење Заратустре (записано у светој књизи Авеста) које пропагира противречност светла и таме, што симболизује добро и зло.

У зависности од критеријума, постоји више различитих религија. У зависности од тога да ли у религији постоји вера у једног бога или више њих, разликују се политеистичке или многобожачке (древногрчка или древноримска религија) и монотеистичке или једнобожачке религије (јудаизам, хришћанство, ислам). Према историјско-културном критеријуму могу се разликовати архаичне или паганске (веровање се заснива на митовима) и религије цивилизованих друштава. На основу присуства односно одсуства бога религије се деле на метафизичке (у којима је бог створио свет и човека: јудаизам, хришћанство, ислам, сикхизам и неки правци хиндуизма) и емпиријске (постојање бога се или негира или сматра небитним за духовни развој човека: будизам, таоизам, конфучијанство, цаинизам, шинтоизам, неки правци хиндуизма). Према територијално-етничком критеријуму разликују се светске и националне или етничке. Националне религије су јудаизам, хиндуизам, конфучијанство, таоизам, синтоизам и друге и повезане су са одређеним народом, етносом или нацијом. За разлику од њих, светске религије су национално отворене и има их само три. То су будизам, хришћанство и ислам (Грчић 2011). Од наведене три светске религије будизам је најстарија. Настао је у северној Индији између VI и V века пре нове ере. Хришћанство је засновано почетком I миленијума нове ере (у југозападној Азији), а ислам је настао у VII веку (у Арабији). Ниједна од ових религија није јединствена и свака од њих се даље дели на своје правце и учења. Најчешћа подела хришћанства је на католичанство, православље и протестантизам. Ислам се дели на две групе: суните и шиите, а будизам на: хинајана, махајана и ламаизам (Грчић 2000).

До данас су, у тропској Африци, у Амазонији, у дубини Сибира и код староседелаца Аустралије, сачувана најстарија веровања (магија, тотемизам, чарање, култ мртвих, шаманство, фетишизам, анимизам, тајни савези, култ вођа) којима се још могу додати култ предака, митови и политеизам, чије је одржавање, у више или мање измењеном облику, настављено до савременог доба и међу неким развијенијим и висококултурним народима.

. У свету је данас најмногобројнија религија хришћанство која окупља око 34% припадника, потом следи ислам са 19% и будизам са 6% (Грчић 2011). Од осталих религија значајније је заступљен хиндуизам са око 14% припадника, док су остале религије присутне са уделом испод једног процента.

6.4.3 Језичка структура становништва

Језик представља једно од основних културних обележја становништва и обично се поклапа са националношћу. Међутим, није реткост у свету да се језик неке етничке групе не подудара са етничком припадношћу те групе. Језик се сматра најјачим и најтрајнијим симболом појединих народа.

Тачан број језика није познат због недостатка универзалних критеријума и норми за минимална лингвистичка одстојања (Грчић 2014). У свету се данас око 6 хиљада језика, а најбројније језичке породице²⁰ су нигеро-конгоанска, аустралонезијска, новогвинејска, кинеско-тибетанска, индоевропска и афро-азијска.

У етнички хетерогеним друштвима може бити више врста језика, па се често дешава да једна држава има више службених језика. Тако су на пример у Швајцарској службени језици немачки, француски, италијански и реторомански, а у Шпанији шпански, каталонски, галицијски и баскијски. У Индији је у употреби чак 16 званичних језика, а међу њима су најчешће коришћени енглески и хинду. У Србији је службени језик српски, стим што је по закону о службеној употреби језика и писма дозвољена употреба језика националних мањина у случају када проценат припадника националне мањине у укупном броју становника једног дела територије достиже 15% (према резултатима последњег пописа). У складу са тим на територије АП Војводине у употреби су следећи службени језици: српски, мађарски, словачки, хрватски, румунски и русински језик и њихова писма. Јединице локалне самоуправе (општине) својим статутом такође могу увести службени језик одређене националне мањине по истом критеријуму као и у покрајини.

Европске колонијалне силе су још у току Великих географских открића прошириле своје језике дуж целог света па су данас енглески, шпански и француски језици међу најраспрострањенијим у свету, а на основу њих настало је више хибридних језика.

Око 50% светског становништва говори једним од индоевропских језика, међу којима су најраспрострањенији енглески, шпански и руски, док око 25% становништва света говори неким од кинеско-тибетанских језика, 6% језицима нигеро-кордофанске породице, 5% језицима из семитско-хамитске породице (Грчић 2000)

У свету је до сада изумрло више од 300 језика, а познато је да са изумирањем језика губи се културни и етнички идентитет.

Матерњи језик је једно од контролних обележја етничке структуре становништва. У пракси није редак случај да постоји разлика између матерњег и говорног језика (нпр. код имиграната, лица из мешовитих бракова и сл.).

Светски језици, који су и службени језици Уједињених нација, важне су споне у међуетничком, или тачније, у међудржавном споразумевању, као у целини, тако и у појединим деловима света. Најчешће се у свету говори енглески, затим француски, шпански и руски, а нешто мање у употреби су кинески, арапски, као и хинди, немачки, португалски и неки други језици.

Колонијализам је оставио у наслеђе расно-језичко-етничку измешаност у појединим деловима света. На основу енглеског, француског и португалског, као језика некада најзначајнијих колонијалних сила, настало је више хибридних језика.

²⁰ <https://www.ethnologue.com/statistics/family>

Говор и разумевање још једног, поред матерњег језика, је постало неопходност у савременом свету. Посебно у Индији, где је више од 500 језика (од којих је око 200 књижевних) ради лакшег споразумевања неопходна је двојезичност.

Међу континентима Африка је највише суочена са двојезичношћу. За три четвртине становништва Африке службени језици су индоевропски. Остатак становништва (око 26%) служи се семитско-хамитским језицима, од којих у седам земаља језицима семитске групе – арапски у Египту, Мароку, Судану, Тунису, Либији и Западној Сахари и амхарски у Етиопији.

6.4.4 Расна структура становништва

Под расним обележјима становништва подразумевамо урођене (биолошке) особине као што су боја коже, очију, висина, облик вилице, носа, особине крви и сл., по којима се људи међусобно разликују.

На основу наведених карактеристика најчешће се издвајају три велике расне групе:

1. европеидна – бела
2. монголоидна – жута
3. негроидна или негро-аустралоидна – црна

Процене указују да око 43% светског становништва припада европеидној раси, око 19% монголоидној, а око 7% негроидној раси (Грчић 2000).

Прелазни типови између европеидне и негроидне расе су етиопски и дравидски тип, између европеидне и монголоидне је лапонско-сибирски тип, док се између између монголоидне и негроидне јављају полинезијско-микронезијски и јужни монголоидни тип (Грчић 1989).

Распрострањењем основних раса у процесу колонизације света настају мешавине или подгрупе раса. Мешанце беле и црне расе називамо мулатима, беле и жуте местицима, а црне и жуте расе замбосима.

Простор Латинске Америке нарочито одликује расна измешаност становништва. Атланску страну насељавају белци али у одређеним деловима живе и црнци и мешанци, а у унутрашњости индијанци. На југу белци, дуж западне обале индијанци, док на североисточној обали и острвима живе местици или црнци и мулати.

Данас у свету постоје различити облици борбе против расне дискриминације, али неједнакост у животним условима условљава велике разлике које су посебно изражене у САД-у између Евроамериканаца и Афроамериканаца. Ове разлике се пре свега очитују преко социјалног статуса, стопа смртности, образовања, квалификационе структуре и других карактеристика

7.БРАЧНОСТ

Брак представља заједницу (законом дефинисани, формални бракови) између особа различитог пола. Модерније дефиниције брака дефинишу га као друштвену и емотивну заједницу између две одрасле особе, по правилу, супротног пола. Бракови се могу разликовати у односу на **брачну везу**, где се издвајају: **моногамни** и **полигамни брак**. У моногамним браковима један мушкарац венчава се са једном женом, док је у полигамним браковима једном од партнера (или мушкарцу или жени) допуштено да има више супружника. Разликују се два типа полигамије:

Полигинија, када мушкарац може бити ожењен са више од једне жене у исто време.
Полиандрија, када жена може имати два или више мужева истовремено.

У односу на **заједнички живот** разликују се:

Раздвојени партнери (обично због занимања једног од супружника)
Раздвојени брачни живот како због принудних, тако и добровољних миграција
Бракови на даљину (добровољни облик раздвојености рачних партнера)

Према **врсти регулације** разликују се четири типа брака:

Брак регулисан обичајима
Црквени брак са религијском легитимизацијом
Цивилни или грађански брак (друштвено признање брачне везе даје држава)
Брак заснован на форми индивидуалног брачног уговора (склапа се између брачних партнера уз потврду њихових адвоката), (Марјановић и Марков 2011).

Јохн Хајнал је 1965. године систематизовао дотадашње налазе историјске демографије о нупцијалитету до првих декада XX века и издвојио три модела брачности: западноевропски, неевропски и источноевропски модел. Западно од линије Трст-Лењинград, у северозападној Европи, просечна старост приликом склапања брака била је у средњем веку, па и у XVIII и XIX веку, врло висока, јер су се могли венчавати само они чији је иметак био довољан за издржавање будуће породице. Због тога, често се морало чекати наследство након смрти старешине домаћинства, те су жене улазиле у први брак обично старије од 23 године, а понегде чак са 28 или 29 година. Последица је била висок проценат уседелица до краја репродуктивног периода, обично више од 10 процената а понекад 25 или 30 или чак и више процената, те се тиме објашњава и рана појава релативно ниског фертилитета (малтузијанска транзиција). Насупрот овом моделу, "неевропски" модел, који је типичан за традиционална друштва Азије и Африке, карактерише се ниском староснју жена приликом склапања првог брака, обично мањом од 20 година и скоро универзалном брачношћу: у старости од 35 или 40 година обично је мање од 5%, а често мање и мање од 1% лица изван брака. Источна Европа, Северна Америка, Латинска Америка и европско становништво Океаније чине прелазне облике брачности између ових двају модела.

Савремени подаци и студије показују да средња старост приликом склапања брака и пропорција уседелица нису међусобно зависне, да је Хајналова подела веома уска да би обухватила сву друштвену реалност, тј. да су могуће различите комбинације старости приликом склапања брака и пропорције склопљених бракова. Тиме се истиче потреба регионалног и историјског приступа проучавањима феномена нупцијалитета.

Африка представља мноштво култура, па и различитих облика брачности, иако, генерално, она остаје регион врло раног склапања брака и универзалне брачности. Подаци пре седамдесетих година 20. века показују да је у подсахарској Африци, од 27 испитиваних земаља њих 14 имало чак 50 или више процената удатих већ у узрасту 15-19 година. После 1970. године адолесцентски нупцијалитет се смањује, те у већини афричких земаља жене данас склапају брак у узрасту 18-21 година. Данас је проценат мушкараца старости 15-19 година у скоро свим афричким државама (изузев Републике Конго и Уганде) испод 10 процената. За разлику од мушкараца, у половини афричких земаља, најмање 30 процената жена старости 15-19 година је било или је још увек у браку. У Републици Конго, Демократској Републици Конго и Нигери тај удео износи 55 процената, док је у Либији, Реуниону, Јужној Африци и Тунису он мањи од 5 процената. Просечна старост приликом склапања брака у Африци код мушкараца данас се креће од 22 (у Уганди) до 32 (у Либији), док је код жена она између 17 (Демократска Република Конго) и 29 (Либија). Разлика у годинама између младе и младожење је у половини земаља афричког континента најмање пет година, док је само у пет земаља (Капе Верде, Либија, Реунион, Сејшели и Јужна Африка) та разлика мања од три године.

У бројним афричким земљама полигамија је и даље честа, али је приметан пад полигамних бракова у последњих неколико деценија. У Бенину, Буркини Фасо, Сенегалу и Гвинеји 1970. године више од 60% удатих жена живело је у полигамним браковима, док је према подацима за 2000. годину тај удео смањен на 40%.

Основна особина нупцијалитета у региону **Латинске Америке** је велика учесталост унија на основу сагласности и, посебно у Карибима, на основу посета, што значи да се породице заснивају на неформалан начин. Због тога су и године склапања брака и пропорција брачности потцењени. Најмање у половини земаља Латинске Америке просечна старост приликом склапања брака износи 30 година за мушкарце и 27 година за жене. У само три државе (Хаити, Монсерат и Парагвај) разлика између младе и младожење већа је од четири године. У знатном броју земаља проценат жена старости 15-19 година које су ступиле у брак је изнад 8 процената, док је у Куби, Хондурасу и Никарагви тај проценат чак 29 процената.

У периоду 1900-1950. земље **Азије** одликовале су се раном и универзалном брачношћу. Пре 1970. у Јужној Азији, изузев Сри Ланке, бракови су се склапали пре 20-те године, у Индији 1951. године чак са 15,3 године. У муслиманским земљама Југоисточне и Западне Азије старост жена варирала је између 18,4 и 20,6 година, али је у Јапану 1955. старост жена била висока, чак 24,7 година. Почетком 21. века просечна старост мушкараца приликом склапања брака креће се од 22 и 23 године (у Непалу и Таџикистану) до 32 године (у Хонг Конгу, Јапану, Кувајту и Сингапуру), док је код жена она у распону од 18 година (Авганистан и Бангладеш) до 27 година (Јапан, Сингапур и Хонг Конг). Разлика између младе и младожење је углавном до четири

године, а само у три државе (Авганистан, Бангладеш и Либан) она је већа од пет година.

Склапање брака у **Европи, Северној Америци и Океанији** у периоду 1900-1950. карактеришу касно склапање брака и мала пропорција склопљених бракова, изузев у земаљама Источне Европе. Међу земљама Западноевропског модела брачности Сједињене Америчке Државе одликовале су се тридесетих и четрдесетих година 20. века прелазним обликом брачности, жене су склапале брак са 22 године а пропорција брачности прелазила је 90%; налик њима биле су и Канада, Аустралија и Нови Зеланд, где је старост невеста варирала од 23 до 25 година.

Веће могућности запошљавања и веће зараде омогућиле су бржу економску независност и раније склапање бракова, па су током друге половине 20. века жене улазиле у брак са 22 до 25 година (у Ирској је тај пад од 1950. до 1980. године износио за мушкарце са 31,3 на 24,4 година, а за жене са 26,7 на 23,4 године). У неким земљама бракови се и даље склапали касно: у Данској са 28 и 25, а у шведској са 30 и 27 година.

У периоду 1950-1970. пропорција брачности била је већа но икада: преко 90%, а у Аустралији, Новом Зеланду и САД чак 95%. После 1970. пропорција брачности поново се смањује на 90 или мање процената, а у Шведској чак на 68%. Овај преокрет означава појаву нове особине нупцијалитета у развијеним земљама: ванбрачни живот. У Данској и Шведској у узрасту 20-24 године тако живи око 40% жена. Овакав животни аранжман разне групе различито тумаче: као прелиминарну фазу формирања породице која се завршава браком, као непризнавање важности брачних формалности или као поновни заједнички живот бивших брачних парова (United Nations, 1990).

У Шведској, Финској, Немачкој, Исланду просечна старост приликом склапања брака данас износи 29 година за оба пола, док је у Молдавији, Сан Марину и Украјини она 24 године. Ни у једној држави Европе и Северне Америке удео мушкараца старосне доби 15-19 година који су склопили брак не прелази 4 процента, док је удео жена исте доби које су ушле у брак, у знатном броју земаља најмање 4 процента.

Подручје **Србије** налази се источно од линије Трст-Лењинград, те би по источноевропском, прелазном моделу нупцијалитета требало да има следеће особености:

- жене би требало да склапају брак у старости 20-23 године, а мушкарци пре своје 27. године,
- до навршених 50 година брак би требало да склопи 90-95% лица.

У хришћанском конфесионалном подручју прва сврха брака је одржање и множење људског рода, те је јасно да карактеристике нупцијалитета представљају и детерминанте фертилитета, морталитета, па и начина формирања домаћинства, те наведене особености имплицирају и следеће последице:

- висок фертилитет у условима природног фертилитета,
- висок морталитет одојчади и мале деце,
- вишепородична и вишегенерацијска домаћинства.

Тестирање модела нупцијалитета и његових демографских последица, на примеру села Вилова, захтевало је примену метода реконституције породице, а то значи да су као извори података коришћени парохиски регистри. У овим крајевима прво је започето регистровање венчаних, 1777. године, а две године касније и регистровање рођених, док је тек 1845. започето регистровање умрлих. У почетку је регистар венчаних садржавао само имена супружника, њихова места рођења и имена кумова на венчању. Од 1821. године започиње регистровање старости супружника у време склапања брака те можемо видети да је отада па до 1870. године старост жена приликом склапања првог брака нагло опадала, а затим је све до Првог светског рата била веома ниска и одговарала је типичном "неевропском" моделу, који је карактерисао и околна подручја. Андорка (1978) наводи да су између 1851. и 1895. године у просторно блиском мађарском подравском региону Ормансаг (у селима Вајсзло и Бесенце) жене улазиле у брак са просечних 19,4 година, а мушкарци са 22,4 године. Просечна старост у ова два западно-мађарска села, иако мала и типично "неевропска", била је чак и нешто већа од старости супружника у неким селима осталих делова Мађарске. У истом периоду просечна старост приликом склапања првог брака у Вилову била је округло 20 година за жене и само 21,4 године за мушкараце, а старост остаје мала чак и ако се у обзир узму сви склопљени бракови (и бракови вишег реда): просечна старост жена тада износи само 22,3 године а мушкараца 24,1 годину. У другој половини XIX века просечна старост приликом склапања првог брака у селима Панонске области била је за пет до десет година мања него у сеоским подручјима Француске и Енглеске. После Првог светског рата, међутим, у Вилову је уочљиво постепено повећавање просечне старости и жена и мушкараца, те су у 1980. години и мушкарци и жене склапали први брак у истом узрасту као и њихови преци век и по раније, тј. мушкарци су били стари око 25 година а жене тачно 22 године. Старост приликом склапања првог брака на почетку и на крају периода посматрања близу је "европског" модела нупцијалитета (табела 29).

Испитивањем регистрованог нупцијалитета процењено је да је у периоду од 1871. до 1960. године изван брака стално остајало око 21% жена, те је, по висини и стабилности пропорције неударних, брачност у овом селу ближа западноевропском моделу склапања брака и од неких подручја која се налазе у Западној Европи.

Табела 29. Старост приликом склапања брака у неким европским селима

<i>Село,</i>	<i>Старост при склапању брака</i>		
	<i>Период</i>	<i>Мушки</i>	<i>Женски</i>
држава			
Вајсзло	1747-1790.	23,0	18,3
и	1791-1820.	22,4	19,2
Бесенце	1821-1850.	21,3	19,2
Мађарска	1851-1895.	22,4	19,4

Алсонук, Мађарска	1760-1790.	...	18,2
	1791-1820.	...	19,6
	1821-1850.	...	18,8
	1851-1895.	...	16,7
Сарпилис, Мађарска	1752-1790.	...	19,0
	1791-1820.	...	18,4
	1820-1850.	...	19,2
	1851-1895.	...	17,4
Баконуа, Мађарска	1759-1779.	...	17,7
	1780-1804.	...	18,1
	1805-1830.	...	19,9
Тоттос, Мађарска	1759-1779.	...	17,4
	1780-1804.	...	18,4
	1805-1830.	...	19,9
Велем, Мађарска	1733-1793.	...	20,3
	1794-1833.	...	22,1
Рабакцеол Мађарска	1764-1790.	...	20,4
	1790-1820.	...	20,3
	1821-1850.	...	17,7
	1759-1790.	...	21,2
Поцсмегуер, Мађарска	1791-1820.	...	21,8
	1821-1850.	...	22,3
	1674-1742.	28,0	25,5
Црулаи, ¹ Француска			
Цолутон, ¹ Енглеска	1560-1646.	27,2	27,0
	1647-1719.	27,7	29,6
	1720-1769.	25,7	26,8
	1770-1837.	26,5	25,1

¹ само први бракови,

... не располаже се податком.

Извори: Andorka 1978; Andorka and Balazs-Kovacs (1986).

8. ПОРОДИЦЕ И ДОМАЋИНСТВА

Породица је заједница која се састоји само од брачног пара или од родитеља (оба или једног) и њихове деце која нису у браку. **Домаћинство** је свака породица или друга заједница лица чији чланови заједно станују и заједнички троше своје приходе за подмирење основних животних потреба (становање, исхрана и друго), без обзира да ли се сви чланови стално налазе у месту где је домаћинство настањено или неко од њих борави дуже у другом насељу због рада, школовања или других разлога. Самачко домаћинство чини свако лице које живи само и које нема своје домаћинство у другом месту, без обзира да ли станује у посебном или дељивом стану, као подстанар или у самачком хотелу и слично, као и да ли станује у истој соби са другим самцем или са члановима домаћинства станодавца, али са њима не троши заједнички своје приходе. Дефиниције породице и домаћинства које смо управо изложили користи наша статистика, али треба знати да ове дефиниције нису универзалне и да, сагласно регионалним условима, постоји и мноштво других. Штавише, социјални и економски развој условио је промене у склапању бракова, разводима, фертилитету и морталитету, а све то одразило се и на формирање породице и домаћинства.

Типологија домаћинстава коју смо овде изложили је типологија Кембрицке групе (Hammel and Laslett 1974). Њена предност је у могућности детаљног поређења стања и посматрања малих промена у два блиска момента и посебно, у могућности упоређивања са резултатима скорашњих студија које примењују исту типологију у насељима других европских држава (табела 30).

Табела 30. Типологија домаћинстава Кембрицке групе

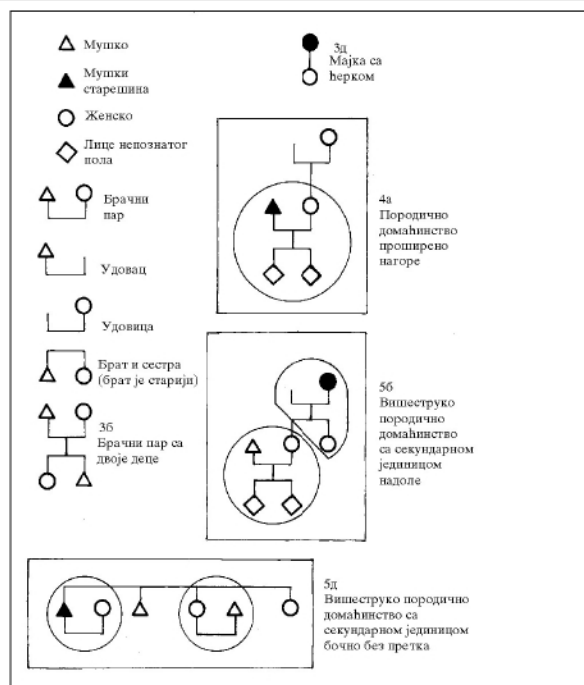
КАТЕГОРИЈЕ		КЛАСЕ	
1	Самачка домаћинства	1a	Удовац, удовица
		1б	Неожењен, неудата, непознато
2	Непородична домаћинства	2a	Браћа и сестре
		2б	Остали рођаци
		2ц	Нерођаци
3	Проста породична домаћинства	3a	Брачни пар без деце
		3б	Брачни пар с децом
		3ц	Отац с децом

		3д	Мати с децом
4	Проширена породична домаћинства	4а	Проширена нагоре
		4б	Проширена надоле
		4ц	Проширена бочно
		4д	Комбинација 4а-4ц
5	Вишеструка породична домаћинства	5а	Секундарна јединица нагоре
		5б	Секундарна јединица надоле
		5ц	Секундарна јединица бочно с претком
		5д	Секундарна јединица бочно без претка
		5е	Друга вишеструка породична домаћинства
6	Неодређена структура		

Извор: Hammel and Laslett, 1974.

Прве три категорије су јасне, а четврту категорију чине породице као у трећој категорији са додатком рођака који су без породице. Ако су рођаци преци старешине породице или његовог брачног друга проширење је нагоре (4а), присуство браће, сестара или других рођака у истој генерацији са старешином или његовим брачним другом значи бочно проширење (4ц). Пету категорију домаћинстава чине две или више рођачких породица, а класа се одређује у односу на примарну (старешинску) породицу. Ако је неко из породице родитеља још увек старешина како своје породице тако и целог домаћинства проширење је надоле (5б), а ако је неко од наследника још у време постојања породице родитеља засновао породицу и преузео старешинство над целим домаћинством проширење је нагоре (5а). Домаћинства са породицама исте генерације деле се на две класе зависно од тога да ли имају (5ц) или немају (5д) једног од родитеља у домаћинству (графикон 15). Наравно, могуће су и даље поделе (што неки аутори и чине), с тим што у случају мањих насеља постоји опасност да свако од стотинак домаћинстава постане посебна класа. Исто тако могућа су и сажимања, па се често проширена породична домаћинства и вишеструка породична домаћинства (четврта и пета категорија), у недостатку детаљнијих података који би омогућили њихово разликовање, третирају као комплексна домаћинства.

Графикон 15. Идеографска илустрација неких класа домаћинстава

Извор: Hammel and Laslett, 1974.

Трансформацију традиционалних у модерна друштва пратило је и **раслојавање домаћинства**. Пратећи раслојавање вишепородичних домаћинстава можемо се послужити искуствима мађарских аутора Андорка-е и Балазс-Ковацс-а (1986) који истичу да се не може јасно установити "на којој тачки се јавља подела али изгледа да постоји неколико стратегија:

1. синови оснивају нова домаћинства женидбом или убрзо после женидбе - то је западноевропска стратегија;
2. најмање један ожењен син остаје за дужи период (или за стално) са родитељима - то је стратегија одржавања породичног стабла;
3. неколико ожењених синова остаје у домаћинству родитеља док ови не умру, понекад и дуже - то је патријархална породична стратегија. Према Халперн-овој дефиницији, задругу чине проширена домаћинства оца и његових ожењених синова и њихових потомака (очинска задруга) или два или више ожењене браће и њихова деца (братска задруга).

Савремена литература која изучава породичне задруге увелико је разбила идиличне илузије оних који су први писали о овом типу домаћинства. Појаснила је услове и узроке њиховог настанка, проучила принципе на којима су се заснивале и функционисале и осветлила време у којем су нестале. И мада то не значи да више нема дилема и недоумица, може се рећи да садашња знања о задругама умногоме олакшавају међусобну комуникацију оних који се њима још увек упорно баве, иако и данас "читалац није сигуран да ли је основа за компарацију историјских података домаћинство онакво какво је оно заиста постојало или је то пак домаћинство предочено од стране оних аутора који су заражени најопаснијим симптомима романтизма."

Кондов (1965, навод према Ботев-у, 1990) не говори много о непосредним разлозима настанка задруге, него набраја услове у којима се задруга јавља. Он сматра да је задруга типична углавном за натуралну економију базирану на сточарству или пак на кодоминантном сточарству и земљорадњи и да је стога ограничена углавном на планинске и брдске пределе. Јелап (1957) прихвата претпоставку да задруга представља организацију чисто војничког карактера, те се јавља и у другим подручјима која су чинила границу некадашње римске државе (шпанија, швајцарска, Бугарска), али додаје да је на стварање задруга поред одбрамбеног момента утицао и економски: "У натуралној привреди без друштвене поделе рада, требало је поред свладавања природних тешкоћа и стихије све животне потрепштине производити кућном радиношћу, а то се није могло постићи у инокосној породици." Кућне задруге су, дакле, биле "систем, настао по прастарим народним обичајима и потребама." Међутим, према подацима грчких аката, за сеоска насеља позновизантијског времена типична је била мала породица састављена од брачног пара и њихове деце. На једном огњишту јужне Македоније живело је у ХИВ веку просечно од 4,7 до 3,7 чланова, а та величина одговара једино једнопородичним домаћинствима. Касновизантијско село није познавало заједницу типа породичне задруге, иако су вишепородичне заједнице Словена биле у тесној вези са постојањем сеоских општина. Вишепородичне заједнице биле су рођачке породице, најчешће породице ожењене браће, чија је имовина била одељена те су они чинили посебна домаћинства (Вин, 1984).

Јелап одбацује мишљење "да је задруга производ византијско-турског фискалног система, по коме се порез одмеравао према димњацима, што је подстицало људе на заједнички живот у сврху смањења пореза (...) јер су задруге постојале и у оним нашим крајевима који никад нису припадали ни Византинцима ни Турцима, као што је била цивилна Хрватска." Задруге су, наравно, постојале и у другим крајевима "који никад нису припадали ни Византинцима ни Турцима", па ни Аустријанцима или Мађарима, али, према нашим сазнањима, оне у тим крајевима никада нису биле доминантна категорија домаћинства. Ботев (1990) наводи да је у Бугарској задруга регистрована само у пограничним пределима са источном Србијом и источном Македонијом, а само мањим делом у Родопима. Hammel (1975) налази да је у испитиваном западном Балкану од 40 до 82% породица живело у нуклеарним породицама.

Наша је претпоставка да варијације у учешћу задружних домаћинства у структури укупног броја домаћинства нису случајне и да се јасно могу раздвојити предели у којима је задруга била спорадична категорија од предела у којима је задруга доминирала. Наша расправа, на примеру једног села, понајпре објашњава зашто је у неким крајевима задруга дуго била преовлађујућа категорија домаћинства, док је у другим крајевима процес раслојавања домаћинства текао спонтано, као део процеса несметане дифузије модернизације.

Турци су преузели одредбу угарског пореског система по којем је свака одрасла мушка особа у кући плаћала порез ако је имала покретно имање чија је вредност прелазила 300 акчи (ситан сребрни новац у Турској, кован од XIV до XVIII века, Зиројевић, 1975). Међутим, подаци из дефтера, у којима су поред пореских ставки наведене и пореске основице и укупна сума која је по појединим ставкама у селу прикупљана, веома очито показују да је укупна сума најчешће била производ дате

пореске основице и броја кућа, а то значи да сакупљачи приликом разрезавања пореза нису водили много рачуна о броју одраслих чланова у кући нити пак о њиховом индивидуалном имовном стању. Сакупљачима пореза било је најједноставније да сваку кућу третирају као једно домаћинство и да по општим пореским ставкама одреде исту висину пореза по кући.

Закључујемо да је живот у вишепородичним домаћинствима - породичним задругама - био индивидуална тактика сељака према пореском систему. Међутим, стратешки, она није решавала проблем експлоатације села, јер порез на нивоу села није смањен. Део терета пренет је са великих породичних задруга на домаћинства са малим бројем чланова, јер су она, осим пореза на стоку и још неких мањих давања, плаћала све остале дажбине у истом износу као и неколико пута већа домаћинства. Турска власт је, значи, порезима стимулисала концентрацију породица у породичним задругама, а на исти начин поспешивала је и концентрацију становништва у великим селима, поготову откада је уведено да свако село мора плаћати по 6 акчи за сакупљача пореза и по један дукат за цркву, што је малим селима било пропорционално осетније оптерећење.

Судбина задруге била је на просторима Војне границе нераскидиво повезана са организацијом друштвеног живота која је на прво место истицала ефикасност војних функција у служби хабзбуршких интереса. Неопходност организовања и одржавања дуге граничне линије између два царства претворила је читав један низ регија (од Јадранског до Црног мора) са врло разноликим друштвено-економским, културним и историјском наслеђем, у целину организовану по истим строгим критеријумима. У периоду успостављања Војне границе аустријске војне власти су у овим крајевима затекле део становништва које је живело у оквиру кућних задруга и врло брзо уочиле нужност прихватања, одржавања и јачања оваквог начина живота, повезујући га са обавезама војничке службе (Павличевић, 1982). И касније, становништво које је бежало из турских крајева такође је у ове крајеве стизало делом организовано у кућне породичне заједнице. И староседеоцима и дошљацима задружни начин живота је у тим тешким ратним временима побољшавао економске и одбрамбене могућности.

Правила која су уоквирала друштвени живот Војне границе базирала су се највише на тзв. "темељним законима" који су сви фаворизовали задружно организовање и одређивали права и обавезе сељака граничара. У тим прописима пратимо и судбину задруге која постаје најчвршћа подлога ефикасном и јефтином функционисању војних јединица. Захваљујући њима, задружна организација домаћинства била је преовлађујући тип породичних односа у Војној граници и онда када је у другим регијама увелико нестајала.

Деобе задруга започеле су још у XVIII веку те "... Кантонски регулатив из 1787. изричито забрањује деобу задруге, сматрајући да снага границе зависи од одржавања многољудне породице ..." (Гавриловић, 1975). У Основном граничарском закону из 1807. године наглашено је да неслога у задрузи не може бити довољан разлог за деобу која је могућа само "ако су сагласни сви пунолетни мушкарци" или ако је регимента "призна потребном због реда и мира" (Моачанин, 1961). Појединци су, уз обавезу граничарске службе и равноправно са осталим члановима задруге, имали само право уживања, коришћења добара у Граници која

су остала у врховном власништву цара. Пошто је услове за легалну деобу било тешко испунити јавља се све више потајних деоба. Због тога је 1825. године изашла наредба која је предвиђала поновно спајање породица и наглашавала да се потајне деобе неће толерисати. У време продора робно-новчаних односа, развоја комуникација и трговине, основни принципи задружног живота увелико су нарушени разбијањем њене аутархичности, али се она и даље законским регулативима на силу одржавала, чак и после укидања феудалних односа 1848. године. Мада су тада граничари тражили право сопствености на земљу и право на деобу задруга, војни феудализам је и даље опстојавао на подручју Границе јер је законом из 1850. године само задругама у целини, а не и појединцима, призната својина над земљом коју обрађују, али и даље уз испуњавање граничарских обавеза. Овде је, дакле, реч о "formal" задрузи, коју треба разликовати од познатије "familial" задруге, те је, сматрамо, дуговечност задруга на овим просторима погрешно тумачити као последицу православног учења и/или словенске тенденције ка мирољубивим кооперацијама (насупротив германској индивидуалности и агресивности).

Табела 31. Структуре домаћинства у одабраним европским подручјима

Држава	Година	Категорије домаћинства (у %)				
	пописа	Самачка	Непорочна	Проста	Проширена	Вишеструкт-рука
Ленгуенесе Француска	1778.	1,0	6,0	76,0	14,0	3,0
Монтариа, шпанија	1827.	11,7	0,8	60,8	18,3	8,3
Анцора, шпанија	1827.	21,9	0,8	50,8	15,6	8,6
Прато (град), Италија	1841.	10,8		68,7	14,1	6,4
Прато (село), Италија	1841.	2,5		50,5	21,3	25,7
Алсонук, Мађарска	1792.	3,0	-	43,0	15,0	39,0
Сарпилис, Мађарска	1792.	5,9	-	62,4	8,2	23,5
Сарпилис, Мађарска	1804.	9,0	-	47,0	10,0	34,0
Тисзацсеге, Мађарска	1806.	0,4	1,1	65,5	10,0	18,4
Колкед, Мађарска	1816.	-	-	47,3	12,5	35,7

Дерође, Србија	1783.	0,7	0,7	59,2	9,2	30,3
Вилово, Србија	1863.	0,9	0,9	26,9	10,2	61,1
Вилово, Србија	1877.	2,4	-	48,8	15,2	29,6

Одложена деоба домаћинства започела је тек када је и фертилитет на овим просторима почео да се смањује па се преображај домаћинства одвијао под истовременим дејством обају процеса: процес деобе сводио је домаћинства на једнопородичне заједнице, а процес опадања рађања смањивао је број чланова породице. Домаћинства у којима један родитељ живи са децом све су више равноправни типови породичне структуре.

Спорадични примери постојања породичних задруга могу се наћи у читавој медитеранској Европи, те је немогуће јединственим системом објашњавати њихов постанак. Међутим, у неким деловима Србије задруга је дуже или краће време била преовлађујућа категорија домаћинства и постала је правило а не изузетак.

На основу компарације пописа домаћинства из XVI и XIX века уочавају се следеће карактеристике:

- Повећано учешће задружних домаћинства на простору Војне границе било је постојано најмање 300 година и класа очинских задруга била је у читавом том периоду најзаступљенија и могла је чинити или је чинила трећину свих домаћинства; турски порески систем благотворно је деловао на високо учешће задружних домаћинства, али је тек аустријска регулатива Војне границе условила доминацију формалне задруге међу осталим категоријама домаћинства;
- Трајање формалних задруга у условима војног феудализма било је стотинак година дуговечније него у селима тзв. провинцијала;
- Након укидања Војне границе дошло је до наглог ишчезавања категорије кућних задруга (нарочито братских), тј. до њиховог распада у већи број махом простих породичних домаћинства. Укидање Војне границе ослабило је патријархалну стратегију и омогућило превагу западноевропске стратегије формирања домаћинства.

Појава задруге пре турских и аустријских регулатива и примери патријархалне стратегије после њих, указују на постојање интерних друштвено-економских норми, које су биле подлога у регулисању експанзије домаћинства. Процес смањивања просечне величине домаћинства, путем убрзаних деоба, био је потпомогнут временски подударним процесом смањивања просечне величине породица, услед опадања фертилитета. Ови процеси, уз продужење трајања људско века, доводе до кумулирања старачких домаћинства и проблема са њиховим збрињавањем. Законска регулатива у области пензијског осигурања земљорадника и организација земљишне својине условиле су да део становништва и данас живи у вишеструким породичним домаћинствима.

Породица се мењала и у процесу модернизације. О непосредним разлозима промена постоји неколико теорија. Ми ћемо навести три.

- Гару Бецкер уобличио је 1981. године "теорију добитака од брака" која свој пандан има у међународној теорији трговине и представља примену принципа компаративних предности. Типично, када би се у прошлости жена и муж венчали, муж се специјализовао у тржишним пословима а жена у породичној производњи и они су трговали. Жена је продавала мужу део својих домаћих послова (укључујући рађање и бригу о деци) а заузврат је добијала део мужевљевих прихода. Али, због технолошких промена и смањења фертилитета смањена је компаративна предност мужа над женом у тржишним пословима и жене над мужем у домаћинским пословима. Све у свему, добитак од брака је данас мањи и живот без брачних обавеза је прихватљивији.
- Рицхард Еастерлин је 1985. године поставио хипотезу о релативним приходима. Релативни приходи представљају однос између потенцијала зарада брачног пара и нивоа његових материјалних аспирација. Ако релативни приходи младих расту они ће осећати мањи економски притисак и желети да склапају бракове и да имају децу. Ако релативни приходи опадају млади ће осећати растући економски притисак и брачност и фертилитет ће опадати.
- Најраширенија је, ипак, теорија о утицају модернизације. Породица је у току модернизације изгубила многе функције које је имала у преиндустријском друштву. Образовање је преузела држава, осигурањем се баве осигуравајуће компаније, материјалну бригу о старима решио је пензијски систем, физичку сигурност у модерним друштвима обезбеђује правни систем, а производњу регулише тржиште.

9. БУДУЋНОСТ СТАНОВНИШТВА

Сваке две године Уједињене Нације приређују ревидиране процене и пројекције становништва света, региона и држава. Последња ревизија учињена је 2012. године. На основу тих података, Уједињене Нације приређују додатне дугорочне пројекције света које обухватају главне регионе света: Африку, Латинску Америку, Северну Америку, Европу, Кину, Индију, осталу Азију, Океанију.

Претпоставке о морталитету дате су на основу очекиваног трајања живота. Претпостављено је да ће средином XXI века жене живети просечно 77,5 а мушкарци 73 године, тј. оба пола живеће просечно 75 година (табела 32), у сваком од региона, али ће темпо досезања овог максимума бити различит, па ће га Африка, на пример, досећи тек након 2100. године .

Табела 32. Очекивано трајање живота у главним регионима света

КОНТИНЕНТ Регион	2000-2005.		2050-2055.		2295-2300.	
	М	Ж	М	Ж	М	Ж
СВЕТ	66,3	67,6	73,0	77,5	95,5	97,2
АФРИКА	47,9	50,0	65,6	67,7	92,5	93,3
Источна Африка	42,4	43,8	64,0	65,5	92,6	92,3
Средња Африка	41,6	43,8	61,4	63,4	91,5	92,3
Северна Африка	64,5	68,2	75,1	79,3	94,5	96,6
Јужна Африка	43,9	49,1	57,9	56,0	94,7	97,0
Западна Африка	49,0	50,3	66,0	67,4	91,8	92,5
ЛАТИНСКА АМЕРИКА И КАРИБИ	67,1	73,9	76,2	82,7	96,9	99,1
Јужна Америка	66,5	73,9	76,0	83,0	97,2	99,3
Кариби	64,9	69,0	73,9	78,0	95,4	97,3
Централна Америка	69,5	75,4	76,9	82,9	96,6	98,8
СЕВЕРНА АМЕРИКА	74,5	80,1	79,9	84,8	99,0	102,0
АЗИЈА	65,5	69,0	74,6	79,4	95,7	97,4
Западна Азија	67,1	71,3	76,5	81,0	93,8	95,6
Јужна и Средња Азија	62,5	63,9	73,4	77,1	94,4	95,3
Југоисточна Азија	64,4	69,2	75,3	79,9	95,2	97,3
Источна Азија	69,7	74,8	75,7	81,6	98,6	101,5

ЕВРОПА	70,1	78,2	78,4	84,3	99,5	102,4
Источна Европа	64,0	74,4	74,5	80,8	95,8	98,3
Северна Европа	74,9	80,5	80,9	86,1	100,5	103,2
Јужна Европа	74,6	81,0	80,0	85,9	95,8	102,9
Западна Европа	75,3	81,7	81,2	87,1	102,8	105,9
ОКЕАНИЈА	71,8	76,6	79,0	84,0	98,9	101,6

Извор: United Nations 2004.

За разлику од јединствених претпоставки о морталитету, постоје разне претпоставке о фертилитету, тј. о кретању стопе укупног фертилитета. Према претпоставци о средњем фертилитету он ће опадати и у периоду 2050-2055. године износиће 1,96 деце по жени. До 2100. задржаће се отприлике на том нивоу, а потом ће у периоду 2150-2105. године достићи ниво простог обнављања становништва и износиће 2,04 деце по једној жени

У складу са средњом варијантом фертилитета, становништво света ће се мултипликовати 3,4 пута између 1950. и 2150. године. За разлику од врло брзог раста у периоду 1950-2000., током прве половине 21. века доћи ће до полаганог успоравања раста, те ће у периоду 2000-2050. пораст износити 32%, а од 2075. године број становника света ће се опадати све до 2180. Када се поново очекује благи раст светске популације, тако да ће 2300. године светска популација бојчано бити на нивоу из 2050. Друге претпоставке о фертилитету дају битно другачије резултате пројекција, а као физички немогућу треба одбацији варијанту константног фертилитета. Исто тако варијанта високог фертилитета, иако логична као претпоставка, може довести до већег морталитета од претпостављеног.

Табела 33. Процене и пројекције становништва света према варијанти средњег фертилитета (у милионима), 2050. и 2300. године

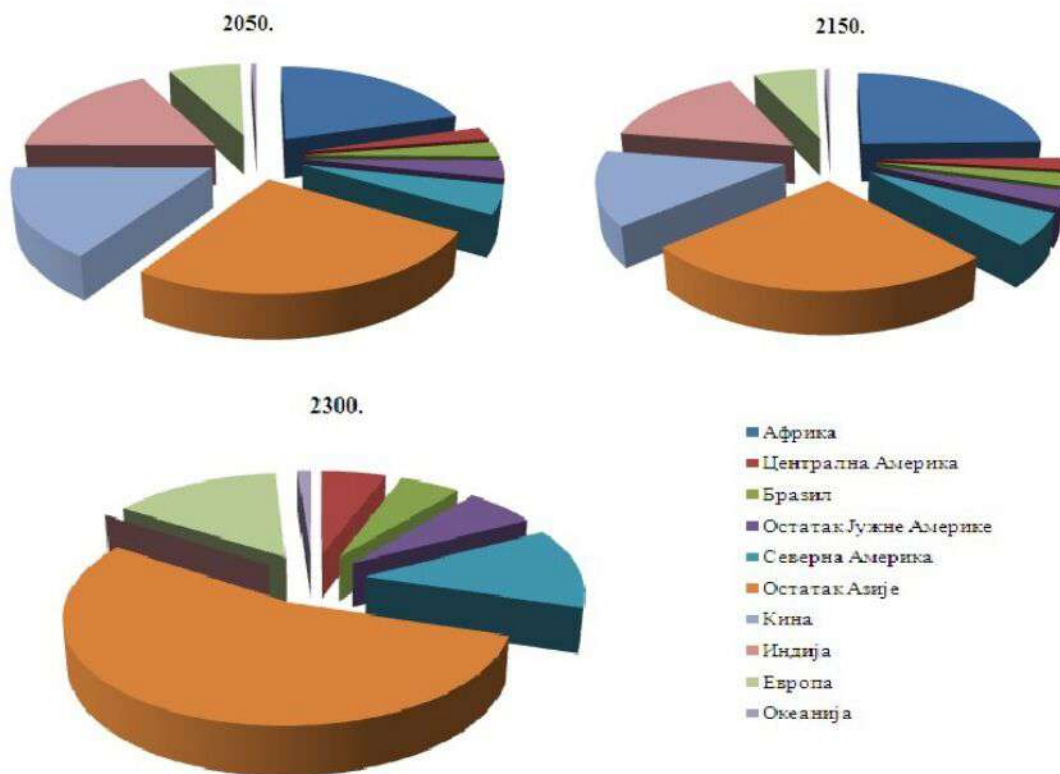
КОНТИНЕНТ Регион	2050.	2300.
СВЕТ	8 919 000 000	8 972 000 000
АФРИКА	1 803 300 000	2 112 700 000
Источна Африка	614 500 000	761 400 000
Средња Африка	266 300 000	321 100 000
Северна Африка	306 000 000	296 900 000
Јужна Африка	46 600 000	50 100 000
Западна Африка	569 900 000	683 200 000
ЛАТИНСКА АМЕРИКА	721 800 000	681 800 000
Кариби	45 800	40 900
Централна Америка	211 800 000	197 400 000
Бразил	233 100 000	222 600 000
Остатак Јужне Америке	277 000 000	261 800 000
СЕВЕРНА АМЕРИКА	447 900 000	534 100 000
АЗИЈА	5 222 100 000	4 943 200 000
Западна Азија	400 800 000	445 700 000
Индија	1 531 400 000	1 371 700 000
Остатак Јужне и Средње Азије	932 500 000	922 900 000

Југоисточна Азија	767 200 000	738 900 000
Кина	1 395 200 000	1 285 200 000
Остатак Источне Азије	194 900 000	178 800 000
ЕВРОПА	631 900 000	611 300 000
Источна Европа	221 700 000	196 600 000
Северна Европа	100 100 000	108 500 000
Јужна Европа	125 600 000	109 600 000
Западна Европа	184 500 000	196 600 000
РУСИЈА		
ОКЕАНИЈА	45 800 000	48 400 000

Извор: United Nations 2004.

Варијанта средњег фертилитета наговештава драматичне промене будуће старосне структуре светског становништва. До 2150. године медијална старост светског становништва ће досећи 46 година, наспрам 27,4 године, колико је износила у периоду 2000-2005. године. У 2150. години 16,5% становништва биће млађе од 15 година, у односу на 30% у 2000. години, а 27,5% становништва биће старо 65 или више година, а 2000. године тај контингент био је заступљен само са 6,9%. Пропорција старих 80 и више година порашће девет пута, од 1,2% у 2000. на 9,8% у 2150. години.

Графикон 16. Будуће промене у дистрибуцији светског становништва

Извор: United Nations 2004.

Међу великим регионима Африка јесте и остаће најбрже растући континент. Афричко становништво стабилизоваће се тек на нивоу два пута већем него у 2015. години и 9 пута већем него у 1950. години. Као последица рапидног раста повећаће се и удео афричког становништва у становништву света, са 12% колико је износило 1990. године на 15% у 2015., потом на 20% у 2050., односно на 25% у 2150. и 24% у 2300. години (графикон 14). Европско становништво ће на крају бити мање него у 1990. години, па ће удео опасти са 9,4% у 1990. години на 8,8% у 2015., на 7% у 2050. на 6,5% у 2150. и 6,8% у 2300. години. У Индији је 2015. године живело 18% светског становништва, а 2050. године удео ће незнатно опасти на 17%. Удео становништва Индије у светској популацији наставиће да опада и 2150. износиће 15,4%, а готово исто и 2300. године (15,3%). Становништво Кине се дуплирало У периоду између 1950. и 2015. године, становништво Кине се повећало за 2,6 пута. Највећи број становника Кина ће имати 2030. године, 1,45 милијарди, а затим ће бројност опадати и у 2300. Број становника ће за неких 8% бити мањи него данас. а то ће условити и опадање удела Кине у светском становништву са 22% у 1990. на 19% у 2015., 16% у 2050., односно на 14% у 2150. и, исто толико и у 2300. години. Латинска Америка садржи 8,8% светског становништва у 2015. години, а у 2150. години имаће 8% као и у 2300.. Становништво Руске Федерације је у 2015. години чинило око 2% светске популације. До 2050. Његов удео ће опасти на неких 1% и на том уделу ће се задржати до 2300. Када је у питању становништво Океаније, оно ће удео од 0,5% у 2015., задржати све до краја. Удео Северне Америке у светском становништву опао је са 5,3% у 1990. години, на 5% у 2015., а према пројекцијама до средине 21. века. удео становништва Северне Америке остаће непромењен и у 2050. износиће 5% , након тога, његов удео у светској

популацији ће се повећати на 5,8% у 2150. и 6% у 2300. години. (табела 33, графикон 16). Треба нагласити да ове пројекције не укључују миграције, а оне у случају сеоба из неразвијених у развијене регионе могу значајно модификовати пројектоване тенденције.

10. ПОПУЛАЦИОНА ПОЛИТИКА И ПЛАНИРАЊЕ ПОРОДИЦЕ

Популационом политиком се дефинишу циљеви, доносе законски оквири и стварају групе акције и мера којима се утиче на демографски развој једне државе. За разлику од популационе политике, планирање породице представља свесну активност парова и појединаца у репродуктивном добу живота. Ова активност се огледа кроз регулисање броја деце и дефинисања временског интервала између рађања.

Континуирано интересовање за проучавање процеса демографског преображаја започиње тек од четрдесетих година овог века радовима Notestein-а и других сарадника Принстонског уреда за популациона истраживања, који су евидентирани тенденције демографске транзиције тумачили економским (развојним) факторима. Крајњи резултат прве фазе истраживања било је сазнање: у традиционалним друштвима фертилитет и морталитет су високи, у модерним друштвима фертилитет и морталитет су ниски, а све што је између њих јесте демографска транзиција, како је то седамдесетих година сажео Paul Demeny. Управо на основу ових проучавања изведена је крилатица да је модернизација најбоља (и једина) контрацепција, а што је преточено у конкретан политички став на конференцији у Букурешту (одржаној 1974. године), те су владе у неким земаљама у развоју дуго игнорисале било какве програме планирања породице, иако су се у међувремену проблеми демографске "експлозије" јављали у све оштријем виду. У складу са овим схватањима популациона политика је само индиректни ефекат примењене економске политике јер се током економског развоја стварају и повољни образовни, здравствени и друштвени услови који аутоматски делују у правцу жељеног демографског развоја. Оваква популациона политика не може се поистоветити са планирањем породице јер се у обзир не узимају ни идеалан број деце нити величина породице. Таква економска политика данас још опстојава само у развијеним земљама које имају ниску али позитивну стопу репродукције.

Упоредо са теоријским модификацијама класичних приступа у објашњавању демографског преображаја, земље у развоју суочавале су се са чињеницом да развојни процес понајпре утиче на рапидно снижавање смртности одојчади а што доприноси акцелерацији демографског раста и заоштрава проблеме становања, запошљавања и прехране становништва. Неконтролисани раст од преко 3 процента годишње са временом дуплирања испод 25 година довео је у питање и сам економски развој, јер је велик део буџета морао бити издвајан за демографске инвестиције. На конференцији о становништву у Мексику (одржаној 1984. године) планирање породице схваћено је не само као људско право него и као фактор развојног процеса. Данас многе земље имају експлицитну популациону политику, било да је у питању жеља да се смањи фертилитет или пак жеља да се он повећа. Најпознатији примери земаља које настоје да смање фертилитет су Кина, Јужна Кореја, Тајланд, Сингапур и Куба, где је фертилитет већ у почетној фази примене фамилиу планинг програма, између 1965. и 1975. године, смањен за више од 25%, а такође су познати и примери Бразила, Индонезије и Филипина, где је смањење износило више од 20% (Маулдин, 1980). Као резултат дугорочног и доследног планирања породице већина ових земаља данас има ниже стопе природног

прираштаја него покрајина Косово. Треба нагласити да мањи природни прираштај није резултат изразито више смртности у овим земљама (у 1986. години ово је био случај једино са Индонезијом). Искуства ових земаља могу корисно послужити у изради програма планирања породице.

Четири познате америчке научне институције: Радна група за популациони раст и економски развој, Комитет за становништво, Комисија за бихевиористичке и друштвене науке и образовање и Национални истраживачки савет Сједињених Америчких Држава сумирали су 1986. године резултате дугогодишњих расправа о односима становништва и развоја у књизи: "Популациони раст и економски развој: питања политике". Насупрот супротстављеним полазиштима, синтетички налази ове књиге не подупиру ни песимистички ни оптимистички приступ. Демографске промене утичу на економско благостање кроз низ механизма и имају или транзитивно или стално дејство. Студија идентификује (и одговара на њих) укупно девет питања која се, у земљама тржишне економије, јављају током модернизације.

1) Стопа популационог раста нема ефекта на број људи који су у стању да користе необновљиве изворе. Како који од извора постаје ређи, скок цена стимулише конзервацију, побољшања у екстрактивној технологији и потрагу за мање скупим заменама;

2) Рапидни популациони раст поставља два проблема пред пољопривреду:

- у одсуству осталих продукционих промена раст аграрног становништва смањује продуктивност и наднице. Очито, међузависност између пер цапита аутпута, пер цапита култивисане површине и аутпута по јединици површине, приређивачи објашњавају "класичним" моделом. Модели који узимају у рачун научне и технолошке промене, а поготову модели који развој тумаче стадијумима (као код Естер Босеруп) подразумевају, међутим, да се ефекат пер цапита опадајућих површина може више него надокнадити растућим приносима;

- популациони раст може убрзати деградацију обновљивих извора. Иако су и многе друге снаге у стању да изазову ерозију, популациони раст то чини ширењем култивисаних површина и интензификацијом коришћења земљишта, нарочито у земљама где су имовинска права лоше регулисана;

3) Пошто је природа заједничко власништво, њени извори су често превише експлоатисани, што доводи до загађивања и деградације. У земљама у развоју не поклања се пажња контроли или отклањању штета у природи;

4) У случају рапидног раста укупног становништва и радне снаге и раст физичког и људског капитала мора бити подједнако брз. Стопа инвестиција мора бити једнака стопи раста радне снаге. Насупрот томе, стационарно становништво не захтева никакве демографске инвестиције;

5) Не постоји сигнификантна релација између националне густине становништва и економије обима;

6) Веће породице имају у просеку нижи образовни ниво по детету,

- програми планирања породице, који смањују учесталост нежељених рађања, по свој прилици повећавају ниво образовања и здравља међу децом,

- земље са рапидним растом становништва немају мањи ниво похађања школе, али изгледа да су у њима мањи трошкови школовања и број учитеља по детету. Побољшања се могу очекивати једино као резултат споријег популационог раста;

7) Спорији популациони раст смањује имовинску неједнакост јер повећава цену рада у односу на цену осталих фактора производње;

8) Спорији популациони раст вероватно не решава проблем миграција село-град, јер порези, трговинске, здравствене, образовне и друге погодности иду у прилог урбаних становника. Али, пошто је у земљама у развоју удео природног прираштаја у расту градова око 60 процената, разумно је очекивати да би опадање природног прираштаја макар успорило раст градова;

9) Последње питање је помало другачије од претходних осам, која заговарају скоро мистично веровање у тржиште, тј. у његову моћ решавања развојних проблема. Базирајући се углавном на теоријским аргументима, оно уводи важну дистинкцију између приватних и друштвених последица које изазива одлука о рађању детета. Дистинкција одражава разлике између појединца и глобалног друштва у схватању трошкова и добитака које собом носи свако ново рађање. Проблем је што укупни ефекти нису део рачунице онога ко доноси одлуке (појединца), нити су пак посредовани путем тржишта. Економије благостања недвосмислено препоручују политичке интервенције као корекцију несавршености тржишта у случају појаве ових тзв. екстерналитета.

У време интензивног популационог раста у земљама у развоју, расправе су биле усредсређене на егзистенцијална питања произвођачких моћи и потрошачких захтева растућег становништва. У 1950. години у земљама у развоју живело је 1,7 милијарди људи, стопа раста износила је 2,1 проценат (што је наговештавало дуплирање сваке 33 године), а очекивано трајање живота било је само 41 година. Предвиђање будућности помоћу фиксних фактора производње и фиксних високих стопа раста становништва показало је у "Границама раста" (1972) и "Глобалу 2000, извештају за председника" (1980) да се итекако треба плашити популационог раста. Но, упркос рапидном расту становништва, земље у развоју показивале су завидан напредак у висини дохотка *per capita*, у смањивању неписмености и у продужењу људског века, што је истраживаче усмерило на плодотворно истраживање улоге људског понашања и институција у односима између популационог раста и економског процеса.

Отклањање егзистенцијалног страха од пренасељености или великих катастрофа није отклонило низ других ефеката које изазива растуће становништво у процесу модернизације. Јулиан Симон је у "Крајњем извору" (1981) интригирао конвенционалну мудрост доказујући да је становништво дугорочни извор и најзначајнији стимуланс економског напретка кроз утицај на продуктивну технологију, темпо иновације, формирање тржишта и владине инфраструктурне инвестиције.

Управо је ова књига допринела и чудној промени америчког приступа проблематици развоја становништва, што је и озваничено на Светској конференцији о становништву у Мексику (1984).

Од средине осамдесетих година популациони раст у развијеним земљама је испод једног процента, а у земљама у развоју такође је приметно опадање стопе фертилитета. У 2014. години у земљама у развоју живело је чак скоро 6 милијарди људи, стопа раста износила је 1,33 процента годишње (2010-2015), а очекивано трајање живота повећано је на 65,7 година (United Nations 2004; United Nations 2014a). Незнатна разлика у стопи раста становништва делује, ипак, охрабрујуће ако се зна да је протекле три декаде ова стопа чак расла и свој максимум је достигла у периоду 1965-1970, а отада је постојано опадала.

Све конференције Уједињених Нација од 1974. године, везане за становништво, истичу потребу праћења мера и програма који се односе на реализацију циљева и препорука датих на самим конференцијама у Букурешту (1974), Мексику (1984) и Каиру (1994). Битно је напоменути да су овим конференцијама претходиле још две. Прва је одржана у Риму (1954), а друга у Београду (1965), с тим што су последње три биле на нивоу званичних државних представника. На конференцији у Каиру донет је Програм акције (ICPD Programme of Action) који се састоји од 16 делова, уводног текста и општих принципа и специфичних препорука за стварање популационих политика и програма. Преамбулом су дефинисани принципи Програма. Тако је примена популационе политике формулисана као право а не одговорност државе (под утицајем исламских земаља), у складу са развојним приоритетима и поштовањем етничких, религијских и културних вредности. Такође принципима у преамбули се указује на одговорност развијених земаља и истиче се усклађивање развоја са популационим, развојним и еколошким потребама како садашњих, тако и будућих генерација. Још два принципа су посебно истакнута. Први који прокламује да сви парови и појединци имају основно право да одлуче слободно о броју деце, као и о временском размаку између рађања. Други принцип се односи на породицу где се истиче да је она основна јединица друштва и да јој је потребна помоћ и заштита. Програмом су потом детаљно обухваћене везе између становништва, економског раста и циљног развоја, потом равноправност међу половима, затим улога, право и структура породице, раст становништва и структуре, репродуктивно право и здравље, морбидитет и морталитет становништва, потом просторни размештај становништва, урбанизација и унутрашње миграције, а посебно су издвојене међународне миграције, затим образовање. Програмом се сугерише на неопходност истраживања у одговарајућим научним областима, као и на значај развоја сарадње између владе и невладиних организација и приватног сектора (Рашевић и Петровић 1996; United Nations 2013).

Планирање породице се развијало под утицајем различитих социјалних, религијских и етичких фактора. Како на планирање породице утиче појединац као индивидуа али и друштво преко разних покрета владиног и невладиног сектора, може се разликовати планирање породице на индивидуалном нивоу, затим као покрет друштвених група и као програм који доноси и спроводи држава (Рашевић 1999). Планирање породице се проучава са различитих аспеката, а посебно са демографског, имајући у виду да рађања представљају најважнију компоненту развоја становништва и

са здравственог јер здравље мајке и детета у великој мери зависи од усвојеног репродуктивног понашања.

Слажемо се да врло прецизна питања нису добила и прецизне одговоре. Из преко двесте референци направљен је добар суммару о најзначајнијим проблемима односа између становништва и економског развоја.

10.1 Политика према фертилитету становништва

Савремени развој историјске демографије, заснован на доступним подацима европских земаља, документовано је оповргао поједностављено схватање демографског развоја. Уред за популациона истраживања у Принстону покренуо је осамдесетих година дугорочно истраживање под називом "Опадање фертилитета у Европи". Зборник радова овог истраживања објављен је у књизи истог наслова која је изашла из штампе 1986. године. Подаци из неколико стотина европских провинција указују на следеће:

- Опадање фертилитета дешавало се у различитим друштвеним, економским и демографским условима,
- Опадање фертилитета започело је скоро истовремено у онда најразвијенијим као и у најнеразвијенијим европским подручјима: у Британији и Белгији истовремено када и у Мађарској и неким деловима Балкана,
- Социо-културни фактори су ти који су условили почетак и дифузију овог процеса.

Листа потенцијалних детерминанти фертилитета скоро је неограничена. Но све оне делују кроз три категорије (Easterlin, Crimmins, 1985):

- Жељени број живе деце у случају одсуства трошкова регулисања фертилитета (Demand factor). Ова категорија зависи од прихода домаћинства, личне жеље брачних парова (жељеног "квалитета" деце), трошкова и добитака (економских и некономских);
- Број живе деце у одсуству намерног регулисања величине породице (Supply factor). Ово је функција природног фертилитета (по дефиницији, природан је онај фертилитет који постоји у одсуству намерне контроле рађања) и вероватноће доживљења;
- Трошкови регулисања фертилитета, психички и објективни.

На основу ове теоријске шеме можемо назначити основна подручја у којима се крећу постојећи програми планирања породице. Због различитости проблема није ни могуће издвојити јединствене мере, али се већина земаља служи економским подстицајима, али и пропагандом или боље, информисањем, у циљу стварања погодне друштвене климе.

- Потребна је таква друштвена акција која подразумева претходно истраживање проблема, узимање у обзир искустава у другим земљама, праћење остварених резултата. Организациони аспект је такође важан: у Кини је, на пример, служба за планирање породице организована на исти начин као и њихова партијска организација и има своје представнике и у најзабаченијим селима и у Централном комитету.
- Жељени фертилитет мора бити преимућство. Постојеће друштвено-економске околности морају индивидуалним паровима указивати на предности смањеног фертилитета како би њихов свесни и самостални избор био мањи број деце. У вези са досезањем идеалне величине породице уочен је практичан проблем. Истраживања фертилита у високофертилитетним подручјима показала су да је идеална величина породице мања од стварне величине. Сматрало се да ће барем свођење фертилитета до нивоа навођене идеалне величине ићи лако, само уз олакшани приступ контрацептивним средствима. Међутим, то није био случај. Испоставило се да у традиционалним друштвима деца не припадају само мајци или само супружницима, него проширеној породици, роду. Идеалан број који су наводиле мајке био је другачији и знатно мањи од идеалног броја који је дубоко усађен у традиционално друштво. Због тога су у тим земљама нужне друштвене промене које ће сузити економске подстицаје од имања деце, јер је овде породица и основна производна јединица, а деца значајни произвођачи. На пример, нека истраживања у традиционалним друштвима показују да мушка деца постају нето произвођачи већ са 12 година, да своју целокупну потрошњу надокнаде већ до 15 година, а да до 22 године надокнаде и своју сопствену потрошњу а и потрошњу једне од сестара (Cain, 1977, мада стоји приговор да у овој рачуници није узета у обзир смртност деце). Традиционалној, проширеној породици одговара већи број деце јер су њене функције још многобројније: образовна, физичког, економског и старосног осигурања (Becker, 1981)... То значи да су нужне и промене које ће развојем институција школства, законитости, легалног и пензијског система осигурања показати преимућства модерне, нуклеарне породице.
- Познато је да у условима блиским натуралном фертилитету стимулисање каснијег склапања брака може бити врло ефикасна мера, нарочито у почетној фази.
- Процедуре спречавања рађања морају бити познате, а средства лако доступна и, најбоље, бесплатна.

Посматрано на планетарном нивоу, ниво фертилитета опао је са 4,4 детета по жени колико је износио у периоду 1970-1975. на 2,5 деце по жени колико износи у петогодишту 2010-2015. Према подацима Уједињених Нација, а који се односе на државе са најмање 90 хиљада становника у 2013. години, број земаља у којима је ниво фертилитета износио четворо или више деце по мајци опао је са 135 (1970-1975) на 46 (2010-2015). Процене су да ће до петогодишта 2030-2035. у свету бити само 14 земаља у којима ће стопа укупног фертилитета износити четири или више. Истовремено, повећао се број земаља у којима је фертилитет испод нивоа потребног за просто обнављање становништва (испод 2,1 деце по жени). Број

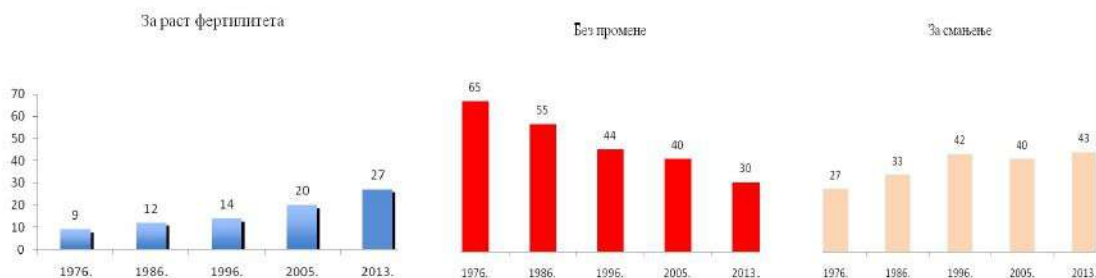
оваквих земаља порастао је са 55 колико их је било у периоду 1990-1995. На 86 у периоду 2010-2015., а очекује се да до 2030-2035. број ових земаља достигне 119.

Ниво фертилитета значајно варира у зависности од региона и државе. Најнижу стопу фертилитета има Еропа где се у просеку рађа 1,6 деце по мајци, потом следи Северна Америка (1,9), Азија (2,2), Латинска Америка и Кариби (2,2), Океанија (2,4), док се у Африци рађа у просеку 4,7 деце по жени. Различит ниво рађања подразумева и различиту примену мера популационе политике према фертилитету, због чега се у свету примењују мере за подизање нивоа фертилитета али и мере за смањивање рађања.

Иако непостоји јединствена типологија мера, у мере за подстицање рађања могу се издвојити дечији додатак, финансијска надокнада за породицу, породилско одсуство за жену и мушкарца, флексибилно радно време, пореске олакшице, субвенције за бригу о детету, субвенције за домаћинство, као и кампање у којима се промовише подједнако учествовање оба супружника у родитељству и кућним пословима.

Државе које карактерише висок ниво фертилитета доносе и спроводе мере за смањење рађања. То је пре свега интеграција програма планирања породице и безбедније мајчинства у примарни систем здравствене заштите, омогућавање лаког и једноставног приступа службама за репродуктивно здравље, промоција одговорности мушкараца у сексуалном и репродуктивном здрављу, потом подизање доње границе за законско склапање брака, едукација жена и доступност јефтине и сигурне контрацепције.

Графикон 17. Мере популационе политике према нивоу фертилитета, 1976-2013.

Извор: United Nations 2013

Према подацима Уједињених Нација у 2013. години око 27% држава имало је мере популационе политике које су подстицале рађања, док су у 43% држава примењиване мере за смањење нивоа фертилитета (графикон 17), а 30% држава је имплементирало мере за одржавање постојећег нивоа фертилитета. Ниво фертилитета испод потреба за просту репродукцију становништва приморао је велики број земаља на доношење мера које ће дугорочно утицати на раст стопе укупног фертилитета. У 1976. години, свака пета земља у развијеном делу света имала је програм мера за подстицање рађања, а до 2013. године овакви програми се јављају у више од две трећине развијених земаља. Насупрот томе, у регионима у којима је ниво рађања далеко изнад потреба за просту замену генерација још 1976. године свака трећа земља у развоју примењивала је мере за смањење нивоа фертилитета. До 1996. године

повећао се број земаља у развоју (око 56%) које су имплементирале одређене програме за смањење рађања и до данас процената ових земаља остао је непромењен (графикон ?).

10.2 Политика према морталитету становништва

На глобалном нивоу, мере популационе политике у односу на морталитет становништва, усмерене су најпре на смањење смртности деце до пет година старости, смртност мајки на порођају (матернални морталитет) и на проблем са ширењем ХИВ-а/АИДС-а.

Пораст очекиваног трајања живота становништва једно је од највећих људских достигнућа уопште. Од средине 20. Века очекивано трајање живота порасло је са 47 година на 70 година (2010-2015). Пораст очекиваног трајања живота, заједно са фертилитетом утицао је на раст становништва света. Највећи допринос на пораст очекиваног трајања живота имало је опадање стопе морталитета код деце до пет година старости. Овакве промене код морталитета становништва последица су демографске и епидемиолошке транзиције. До средине прошлог века водећи узрок смрти биле су заразне и инфективне болести, да би након тога оне биле замењене хроничним обољењима.

Смртност жена на порођају последица је сепсе, крварења, хипертензивног поремећаја, као и абортуса изведених у неадекватним медицинским условима. У свету је 2010. године регистровано око 287 хиљада матерналних смрти, од чега је највећи проценат (око 99%) регистрован у земљама у развоју. На Субсахарску Африку одлази око 56%, а на Јужну Азију око 29% матерналног морталитета у свету. Међу државама, најтежа ситуација је у Индији и Нигерији у којима је регистрована трећина матерналног морталитета света. Смањење стопе матерналног морталитета могуће је превенцијом кроз побољшање општинх услова за порођај жене. То се пре свега односи на потребу да се порођај одвија под надзором стручног медицинског особља, доступност акушерског материјала, потом побољшање пренаталне и постнаталне неге, као и увођење програма планирања породице како би се избегле нежељене трудноће.

И поред великих напора од стране Светске здравствене организације, ХИВ вирус и даље односи велики број људских живота широм света. Један од миленијумских циљева (МДГ 6) био је да се до краја 2015. године заустави ширење ХИВ инфекције. У свету је 2012. године регистровано око 35 милиона људи (и деце) који су живели са ХИВ-ом и још 2,3 милиона људи код којих је откривен ХИВ инфекција. На глобалном нивоу, од 2001. године, регистрован је пад нових случајева инфицираних ХИВ-ом, што је последица смањења броја деце која су ХИВ добијала преко мајке. Регион Суб-Сахарске Африке спада у један од најугроженијих делова света када је у питању ХИВ/АИДС. Међутим, раст броја заражених ХИВ инфекцијом у периоду 2001-2012 забележен је у региону Источне Европе и Централне Азије. У циљу спречавања ширења епидемије ХИВ-а, 2013. Године усвојен је сет од шест мера: контрола набавке крви при трансфузији, ширење информација, едукација и кампањ за превенцију ХИВ-а, пружање антивиралних терапија, забрана дискриминације особа заражених ХИВ-ом и превенција преношења инфекције са мајке на дете.

10.3 Политика према миграцијама становништва

Миграције као облик просторне покретљивости становништва између два региона, могу бити узроковане различитим факторима. Када се миграциони токови добро прате и у складу са њима доносе мере, миграције становништва могу дати позитиван ефекат и у емиграционим земљама и у земаљама крајње дестинације (имиграционим подручјима). Када се говори о мерама миграционе политике најчешће се оне везују за просторну дистрибуцију становништва и унутрашње миграције једне државе и на међународне миграције (емиграцију-одсељавање и имиграцију-досељавање).

Ниво развијености једне државе у великој мери утиче и на просторну дистрибуцију становништва. Просторни размештај становништва и унутрашње миграције повезани су са урбанизацијом, руралном депопулацијом, стварањем нехиџенских насеља, као и миграцијом становништва услед природних катастрофа. Урбанизација је један од кључних фактора који утичу на просторну дистрибуцију становништва. У 2011. више од половине светске популације живело је у урбаним срединама (око 52%). Удео градског становништва наставиће да расте и у наредним деценијама, а највећи раст очекује се у земљама неразвијених региона. Највећи број земаља тежи ка смањењу рурално-урбаних миграција, чак око 80% држава тежи политици смањења нивоа миграције од села ка граду.

Велики значај и утицај на демографски развој становништва имају међународне миграције. Број међународних миграната у свету расте за 1,6% годишње, а у 2013. године достигао је 232 милиона. Међународне миграције у већини случајева представљају кретање становништва из сиромашних земаља ка економски развијеним државама. Око 60% међународних миграната живи у државама развијеног дела света и чине око 11 процената становништва ових држава, а број миграната из неразвијених региона који живи у развијеним државама порастао је са 40 милиона у 1990. на 82 милиона у 2013. години. Највећи број емиграната данас долази из Индије, Мексика, Русије, Кине и Бангладеша, а у главном одлазе у Сједињене Америчке Државе, Немачку, Саудијску Арабију, Русију, Уједињене Арапске Емирате, Велику Британију, Канаду, Француску, Аустралију и Шпанију. У наведених десет имиграцијских земаља живи више од половине међународних миграната. Највећи број земаља (73%) спроводи мере којима би се задржао постојећи ниво имиграције, док око 15% држава тежи ка смањењу броја имиграната, а остатак држава спроводи мере којима би се подигао број имиграната.

У земљама које представљају крајња одредишта миграната, спроводе се разне мере имиграционе политике. Најчешће су ове мере везане за ублажавање визног режима висококвалификованим радницима. Поред тога, примењују се и програми за интеграцију миграната у земљи одредишта.

За земље у развоју из којих долази највећи број емиграната, емиграција становништва може бити и лимитирајући демографски фактор али и шанса. Међу емигрантима, велики број чине младо радно способно становништво, а одлив овог контингента становништва утиче на општи развој државе. На другој страни,

емиграцијом становништва ствара се дијаспора која кроз финансијска улагања може да допринесе држави порекла.

Земље из којих долази велики број емиграната спроводе мере којима би се зауставно и ублажио одлазак становништва. То су мере којима се којима се побољшава образовање становништва и стварају веће могућности за отварање нових радних места.

10.4 Политика према старењу становништва

У контексту развоја становништва током 21. века, старење представља један од најважнијих демографских изазова. На глобалном нивоу број старих лица представља категорију становништва са највећим растом. У петогодишту 2010-2015. годишња стопа раста становништва старог 60 и више година износила је око 3,2%, док је код укупног становништва она била 1,1%. Оно што посебно забрињава јесте повећање броја и удела остарелог становништва, односно становништва старог 80 и више година. Очекује се да ће се контингент овог становништва у наредних четрдесетак година утростручити. Иако је највећи број земаља развијеног дела света суочен је са старењем становништва, у 2013. години око 66% светске популације старе 60 и више година живело је у мање развијеним регионима и земљама у развоју.

У 2013. години више од половине држава света, старење сматра веома значајним друштвеним проблемом, с тим што је око 92% држава развијеног дела света старење становништва окарактерисало као један од најважнијих проблема и изазова друштва, док је то исто сматрало око 42% држава у мање развијеним регионима. Девет од десет држава Европе и Северне Америке сврстава старење међу приоритетне друштвене и економске проблеме. Међу мање развијеним државама које су узеле у обзир старење становништва као друштвени проблем, највећи је проценат је у Латинској Америци (око 73% држава), док је у Азији свега 38% држава, а у Африци 33%.

Интензивно старење становништва, у условима ниског и недовољног фертилитета може знатно утицати на економски развој државе и финансијску одрживост пензионих програма и фонда. Због тога су се владе великог броја држава упустиле у реформу пензионих система и подизање старосне границе за одлазак у пензију. Мере које се доносе у појединим државама, поред померања старосне границе, односе се и на спречавање превременог одласка у пензију у условима у којима је то одозвољено, редуковање бенефиција у радном стажу и оснаживање жена на тржишту рада.

Око 80% развијених земаља света извршило је реформу или начинило одређене измене у пензионих систему, док је то у мање развијеним регионима учинило свега 46% држава.

10.5 Популациона политика у Србији

Демографски развој Србије карактерише негативан природни прираштај, пад броја становника, интензивно старење становништва, емиграција и депопулација. На ове проблеме се указује дуги низ година и држава покушава доношењем закона, мера и стратегија да ублажи негативне популационе процесе. Када се говори о популационој политици у Србији, пажња се највише усмерава на пронаталитетну политику.

Недовољна **рађања** деце једна су од основних демографских карактеристика становништва Републике Србије. Ниво рађања је чак 30% испод потреба простог обнављања становништва, када се Република Србија посматра као целина (без података за АП Косово и Метохија), што значи да ће следећа генерација жена бити за готово једну трећину мања по броју у односу на садашњу.

Мере популационе политике у Србији прописане су Законом о раду, Законом о финансијској подршци породици и Законом о здравственом осигурању. Поред њих, 2008. године донета је Стратегија подстицања рађања, која се због ограничених средстава није могла у потпуности применити. У Србији се остварују две различите мере популационе политике према фертилитету: родитељски додатак и пуна накнада зараде запосленој мајци за време породилског одсуства у трајању од годину дана (Рашевић 2009). Родитељски додатак представља меру коју остварује мајка по рођењу првог, другог, трећег и четвртог детета. Друга мера која се односи на накнаду зараде запосленој мајци има за циљ да запосленим мајкама олакша усклађивање рада и родитељства. Висина накнаде је једнака висини зараде и није зависна од реда рођења детета.

У стратегији подстицања рађања деце недовољно рађање деце објашњено је као законит феномен који на садашњем цивилизацијском нивоу не може да избегне ни једно развијено друштво. У стратегији је поново истакнуто да општи циљ одрживог демографског развоја Републике Србије треба да буде стационарно становништво, тј. становништво у коме ће следеће генерације бити исте величине као и постојеће. Овај ниво простог обнављања становништва или замене генерација значи да на индивидуалном нивоу једна жена у свом репродуктивном периоду треба да се надомести са једним женским дететом, тј. да нето стопа репродукције буде једнака јединици (Ђурђевић и сар. 2010). Досезање општег циља неминовно захтева и претходно досезање посебних циљева:

Ублажавање економске цене подизања детета
усклађивање рада и родитељства,
снижавање психолошке цене родитељства,
промоција репродуктивног здравља адолесцената,
борба против неплодности, ка здравом материнству,
популациона едукација и активирање локалне самоуправе
(Рашевић и сар. 2011).

У оквиру сваког од посебних циљева дефинисани су појединачни циљеви са мерама, активностима и механизмима за њихово спровођење.

Поред опортуних препрека, осећаја недовољне сигурности и у породици и у широј заједници и трошкова везаних за усклађивање родитељства и задовољења различитих интересовања, у стратегији за подстицање рађања истиче се да су и структурне препреке,

незапосленост, тешкоће у решавању стамбеног питања, проблеми чувања деце, низак економски стандард и друге појаве из овог круга, како варијабла ниских репродуктивних норми тако и битна баријера за њихову реализацију. Мада структурне препреке не може да избегне ниједно развијено друштво, њихова важност је била велика у социјалистичким земљама. Значај набројаних структурних препрека је и данас посебно изражен у овим срединама које су ушле у процес транзиције социо-економског система, а њима су придодати и нови елементи могуће индивидуалне пасивизације, као што су, на пример, социјални маладаптациони синдром на измењене вредности и норме или друштвена аномија.

Поред мера које се доносе на нивоу републике, покрајине, као и мање територијалне јединице, општине, могу такође да утврде и донесу мере за подстицај рађања деце, ако су за то обезбедили средства. У стратегији за подстицање рађања у Србији, препоручене су мере које се односе на локалну самоуправу:

1. Формирање савета за популациону политику локалне самоуправе као стручног саветодавног тела скупштине општине са задатком праћења развика становништва као и предлагања и евалуације спровођења мере популационе политике у локалној самоуправи
2. Сагледавање индивидуалних потреба везаних за остваривање родитељства у локалној заједници
3. Идентификовање институционалних и кадровских ресурса за спровођење популационе политике у локалној заједници
4. Годишње утврђивање и спровођење система мера нематеријалне, материјалне и организационе природе у циљу подстицања рађања деце
5. Годишње утврђивање висине средстава у буџету локалне самоуправе за спровођење локалних мера популационе политике
6. Оснивање фонда за популациону политику у циљу активирања ванбуџетских извора средстава за спровођење локалних мера популационе политике
7. Годишње праћење одговарајућих индикатора развика становништва локалне самоуправе и друштвено-економског положаја породица са децом
8. Активирање установа здравствене и социјалне заштите, образовно-васпитних установа, привредних субјеката, цркава и верских заједница и удружења, у циљу остваривања позитивне популационе климе и ефикаснијег спровођења популационе политике у локалној заједници

Добар пример деловања је АП Војводина. Године 2004. приликом разматрања анализе о демографској ситуацији у Војводини на основу пописа становништва 2002. године, скупштина АП Војводине донела је стратешки документ – Програм демографског развоја Аутономне Покрајине Војводине са мерама за његово спровођење. Циљ овог програма био је дефинисање јединствене политике АП Војводине према ниском нивоу фертилитета, односно дефинисање политичког одговора на присутне демографске проблеме, а превасходно на феномен недовољног рађања, негативан природни прираштај, депопулацију, процес интензивног старења становништва и све присутнији самачки живот. Мере за превазилажење неповољне демографске ситуације, које би могле да делују на узроке који доводе до недовољног рађања груписане су у неколико категорија: Могућа решења проблема недовољног рађања, очување и унапређење репродуктивног здравља адолесцената, борба против

стерилитета, снижавање психолошке цене родитеља, усклађивање рада и родитељства, популациона едукација и активирање локалне самоуправе.

Са реализацијом програма започето је 2005. године увођењем програмом предвиђеног дела мера материјалне подршке породицама са децом, потом активностима за очување и унапеђење репродуктивног здравља, мерама за борбу против стерилитета, мерама за усклађивање рада и родитељства, мерама за ширење информација о демографским проблемима и њиховим последицама, као и другим активностима.

Како би мере развоја популационе политике дале што боље резултате, неопходно је проблем сагледати и на локалном. Јер локална самоуправа најбоље може препознати потребе својих суграђана и у оквиру својих овлашћења активирати одређене механизме којима се потребе могу задовољити на најбољи могући начин. Ни једна државна популациона политика, колико год била развијена, не може одговорити на све потребе и очекивања становништва, нити може изразити специфичности живљења у свакој средини. Мере популационе политике државе су по свом карактеру опште и спроводе се јединствено на целој њеној територији, а за популациону политику која претендује да буде успешна, од велике је важности да буде допуњена мерама органа локалне самоуправе. Мере за активирање локалне самоуправе предложене у оквиру програма демографског развоја АП Војводине, састоје се од две категорије:

1. Стратешке мере локалне самоуправе
2. Специфичне мере локалне популационе политике

У оквиру ове две категорије мера, прецизније и детаљније су разрађене до нивоа могућих појединачних мера.

Данас у већини општина (34 општине) у АП Војводини постоје Комисије за популациону политику, које имају председника, координатора и 4 до 9 чланова. Са циљем побољшања рада општинских комисија за популациону политику, 2011. године реализован је пројекат Активирање локалне самоуправе у популационој политици АП Војводине-едукација чланова општинских комисија за популациону политику (Рашевић и сар. 2011).

Политика према **моргалитету** становништва у Србији огледа се пре свега кроз здравствену заштиту. Законска подршка здравственој заштити датира још из 19. века, а данас је она подржана и бројним другим стратегијама и актима. Међу њима свакако треба издвојити Закон о здравственој заштити (2005), Стратегија јавног здравља (2008), Стратегија за борбу против ХИВ/АИДС-а до 2010. (2005), Стратегија о контроли дувана (2005. и 2007.), Стратегија за развој и здравље младих (2006), потом Национална стратегија за младе (2008), Стратегија за превенцију и контролу хроничних незаразних болести (2008), Национални програм борбе против рака (2009) и Национални миленијумски циљеви развоја (2006).

Наведени акти имају за циљ промоцију здравља, превенцију и утицање на свест становништва о индивидуалној одговорности. Хроничне незаразне болести од средине 20. века постају доминантан узрок смрти становништва, а међу њима нарочито

предњаче болести срца и крвних судова, на које одлази око половине свих узрока смрти. Стил живота у знатној мери утиче на интензивирање хроничних болести. Према подацима Института за јавно здравље Србије око 75% болести срца настаје као последица конвенционалних фактора ризика који се доводе у везу са стилем живота. То су пре свега пушење, висок ниво крвног притиска (хипертензија), неправилна исхрана, гојазност, физичка неактивност. Пушење је најважнији појединачни узрок многих болести који се може спречити међу становништвом Србије. Бројне промотивне и едукативне активности довеле су до смањења пушења и то више међу мушкарцима него међу женама. Ипак, на основу анализе стила живота, око 24% жена и 33% мушкараца су свакодневни пушачи. Мерено DALY3-јем (Disability Adjusted Life Years), изгубљене године живота кориговане у односу на неспособност за поједине факторе ризика током 2000. године, указују на далеко већи број изгубљених година код мушкараца него код жена.

Хроничне незаразне болести настају као резултат комплексне интеракције између појединца и средине у којој они живе. Индивидуалне генетске, демографске и социо-економске детерминанте са условима спољашње средине одређују разлике у експозицији и осетљивости појединца на настанак хроничних незаразних болести. Према извештају Светске здравствене организације глобална интегрисана акција превенције хроничних незаразних болести сачувала би око 36 милиона живота људи који су умрли до 2015. године, од чега би девет од десет сачуваних живота било из неразвијених и средње развијених земаља.

Простор Србије последњих две деценије суочен је са бројним изазовима везаним за **миграције** становништва, укључујући и избеглице и интерно расељена лица. У складу са тим Влада Републике Србије усвојила је неколико стратешких докумената: Стратегију за управљање миграцијама (2008), Националну стратегију за решавање питања избеглица и интерно расељених лица за период 2011-2014., потом за период 2015-2020. и Стратегија супростављања илегалним миграцијама у Републици Србији за период 2009-2014. године.

Република Србија је суочена са свим врстама миграција, како спољашњим, тако и унутрашњим, принудним и добровољним, легалним и илегалним. Такође је захваћена како имиграцијом, тако и емиграцијом становништва. Због тога је општи циљ стратегије за управљање миграцијама заправо управљање миграцијама на свеобухватан начин који ће допринети лакшем решавању секторских циљева и приоритета у области миграција. То се пре свега односи на управљање миграцијама у складу са популационом политиком и потребама тржишта рада и дугорочног развоја привреде, потом укидање визног режима и улазак на «шенген листу», интегрисано управљање границом, сарадња са дијаспором и пропагирање повратка у матицу, стварање услова за останак у земљи младих и талентованих људи, побољшање услова за интеграцију странаца, али и заштита права и интереса наших грађана на раду у иностранству, сузбијање нерегуларних миграција, решавање питања избеглица и интерно расељених лица, реинтеграција повратника на основу споразума о реадмисији. Поред општег циља, стратегијом су дефинисани и страешки циљеви, а унутар њих и специфични циљеви.

Посебан проблем у Србији представља велики број избеглица и интерно расељених лица. У Србији се још увек налази велики број избеглица са простора бивше

СФРЈ (око 97 хиљада регистрованих избеглица), као и велики број интерно расељених лица са Косова и Метохије (око 210 хиљада ван Косова и Метохије и око 20 хиљада на територији КиМ). Због тога је Влада Републике Србије 2014. године донела националну стратегију за решавање питања избеглица и интерно расељених лица. Стратегијом су дефинисана три стратешка циља, а у оквиру њих више специфичних циљева. Прва два стратешка циља односе се на лица која имају статус избеглица у Србији и у њима се дефинише унапређење услова за повратак избеглица у Републику Хрватску и Босну и Херцеговину и стварање потребних услова за лица са статусом избеглице која су одлучила да живе у Србији. Трећи стратешки циљ усмерен је на побољшањеживотних услова најугроженијих категорија интерно расељених лица.

Највећи приоритет у области управљања миграција јесте спровођење Мапе пута Европске уније за либерализацију визног режима, којом се предвиђа већа безбедност докумената, илегалних миграција, питања спољних послова повезаних са кретањем лица, као и примену споразума о реадмисији и визним олакшицама.

Старење становништва као један од глобалних демографских проблема, представља веома важан друштвени изазов становништва Србије. Просечна старост становништва Србије износи 42,2 године, због чега се становништво Србије оправдано може окарактерисати као изразито стара нација. Имајући у виду врло комплексне демографске услове, Влада Републике Србије је 2006. године донела Националну стратегију о старењу са главним циљем да се створи јединствена политика која ће целокупно друштво и привреду ускладити са постојећим демографским променама и тиме створити друштво које ће на прави начин прихватити потенцијале старих људи. Документом се утврђује и низ стратешких циљева: уважавање феномена старења у свим аспектима политике развоја, промовисање праведног и одрживог економског раста, подстицање интеграције старих људи у друштво, прилагођавање система социјалне и здравствене заштите потребама старих, омогућавање радне активности у старости, подстицање доживотног образовања, унапређење равноправности полова уопште, укључујући и старост и обезбеђивање подршке породицама са старијим члановима.

Прилагођавање демографским променама подразумева да друштво настоји да предупреди и олакша проблеме који ће настати као последица ниског и недовољног фертилитета на једној страни и повећања очекиваног трајања живота и старења становништва на другој страни. Ови проблеми биће присутни како на глобалном, тако и на индивидуалном нивоу.

На глобалном нивоу могу се очекивати велике промене у пословању. Производња роба за треће доба биће у успону, неки сектори економије као што је туризам обраћаће се све више старима, због чега ће се више развијати бањски туризам, крстарења и сл. Земље захваћене депопулацијом, технологијом ће настојати да надоместе недостатак радне снаге у одређеним секторима економије. Реформа пензионог система биће неизбежна, а она ће подразумевати подизање старосне границе за одлазак у пензију и/или смањивање износа пензија. Судећи према пројекцијама, број пензионера ће бити све већи, због чега ће они у демократским друштвима имати све већи политички утицај. На глобалном плану реално је очекивати интензивнију изградњу пензионерских села, а локана заједница ће своју средину све више прилагођавати својим остарелим грађанима: уклањањем архитектонских препрека,

ивичњака у граду, нископодних аутобуса, увођења лифтова у аутобусе, стимулисањем кућне доставе робе.

На индивидуалном нивоу активност ће бити померена ка старијем годишту, акценат ће бити на целоживотном образовању и раду од куће, пензије ће бити мање, а здравствени трошкови све већи. Са старењем појединац ће од независне јединке постајати све зависнији, па ће му бити потребна прво мала и повремена, а касније све већа дневна помоћ. Класични образац: прародитељи, родитељи и деца биће надограђен са још две генерације потомака.

ЛИТЕРАТУРА

Andorka R. (1978). Population and Socio-Economic Change in Peasant Societies: The Historical Record of Hungary - 1700 to the Present. FAO, Rome.

Andorka R., Balasz-Kovacs S. (1986). The Social Demography of Hungarian Villages in the Eighteenth and Nineteenth Centuries (with Special Attention to Sarpilis, 1792-1804). Journal of Family History, 11 (2), 169-192.

Арсеновић Д., Ђурђевић Б. (2015). Прилагођавање процесу старења становништва: искуства и примери добре праксе. Четврти српски конгрес географа, Копаоник.

Барјактаревић М. (1971). Трагови српских насеља у некадањој "Новој Србији" Украјине. Зборник радова САНУ, Нова серија, књига II, Етнографски институт, књига 5.

Baučić I. (1974). Yugoslavia as a Country of Emigration. In: International Migration. CICRED, Buenos Aires.

Becker G. (1981). A Treatise on the Family. Harvard University Press.

Biber D. (1966). Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941. Cankarjeva založba, Ljubljana.

Бјелић Б. (1984). Међусобна условљеност привредног раста и запослености. Докторска дисертација. Економски факултет, Суботица.

Brueckner K.J., Lall V.S. (2014). Cities in Developing Countries: Fueled by Rural-Urban Migration, Lacking in Tenure Security and Short of Affordable Housing. In Handbook of Regional and Urban Economics (Ed. G. Duranton, J.V. Henderson and W. Strange). Elsevier.

-
- Bogue D. (1969). Principles of Demography. John Wiley and Sons, New York.
- Bongaarts J. (1975). Why High Birth Rates Are So Low? Population and Development Review, 289-296.
- Bongaarts J., Menken J. (1983). The Supply of Children: A Critical Essay, in: Bulatao, Lee, Hollerbach, editors: Determinants of Fertility in Developing Countries, Chapter 2, 27-60. Academic Press.
- Bongaarts (2004). Population aging and the rising cost of public pensions. Population and Development Review 30 (1), 1-23.
- Boserup E. (1981). Population and Technological Change: A Study of LongTerm Trends. University of Chicago Press, Chicago.
- Botev N. (1990). Nuptiality in the Course of the Demographic Transition: The Experience of the Balkan Countries. Population Studies, 44 (1), 107-126.
- Брезник Д. (1980). Демографија. Научна књига, Београд.
- Брезник Д. (1988). Природни прираштај у Војводини. У пројекту: Природни прираштај у САП Војводини и фактори који на њега утичу. Медицински факултет Нови Сад, Нови Сад.
- Брезник Д. (1991). Становништво Југославије. Кронос, Титоград.
- Брезник Д. (1971). Фактори миграционих кретања. У: Миграције становништва Југославије, страна 297-327. Центар за демографска истраживања Института друштвених наука, Београд.
- Брезник Д., Тодоровић Г., Лаловић М. (1975). Методи демографске анализе миграције. Центар за демографска истраживања Института друштвених наука, Београд.
- Брукнер Б. (1994). Праисторија. У: Берислав Берић, уредник, Историја медицине и здравствене културе на тлу данашње Војводине, Први том, страна 11-37. Матица српска и Српска академија наука и уметности, огранак у Новом Саду, Нови Сад.
- Букуров Б. (1986). Географска монографија општине Тител. Војвођанска академија наука и уметности, одељење друштвених наука и уметности, књига 4, Нови Сад.
- Букуров Б. (1971). Колонизација Бачке за време другог светског рата. Гласник Српског географског друштва, 51 (1).
- Букуров Б. (1976). Природне карактеристике Војводине. У студији: Регионални и субрегионални моменти у привредном развоју Војводине. Пољопривредни факултет, Институт за економику пољопривреде, Нови Сад.

-
- Букуров Б. (1976). Сплашње миграције народа Југославије између два светска рата. Зборник за природне науке Матице српске, 51, 5-31.
- Valentey, D. (1976). Sistema znaniy o narodonaselenii. Statistika, Moskva.
- Васовић М. (1959). Најновије насељавање Црногораца у неким Бачким селима. Матица српска, Нови Сад.
- Vert C. (1995). Analiza geodemografica. Universitatea de Vest din Timisoara, Facultatea de Chemie-Biologie-Geografie, Catedra de Geografie, Timisoara.
- Verhoef R., Van de Kaa J.D. (1987). Population Registers and Population Statistics. Population Index, 53 (4), 633-642.
- Вин Ј. (1984). К вaпpосу об етнодемографическој структури селској обштини в жној Македонији. В: Демографически процесии на Балканах в средние века, стране 65-84. Калининскии государственни университет, Калинин.
- Влада Републике Србије, Комесаријат за избеглице и миграције (2011). Национална стратегија за решавање питања избеглица и интерно расељених лица за период од 2011. до 2014. године. Београд.
- Vodarskiy J.E., (1973). Naselenie Rosii za 400 let (XVI - na~alo XX vv). Prosve~enie.
- Вуковић Г., Недељков Љ. (1983). Речник презимена Шајкашке (XVIII и XIX век). Филозофски факултет у Новом Саду, Институт за ју`нословенске језике, Нови Сад.
- Гавриловић С. (1975). Из привредне и друштвене историје Батаљона XVIII-XIX века. У монографији групе аутора: Шајкашка, Историја II, стране 187- 339. Матица српска, Нови Сад.
- Galloway R. P. (1988). Basic Patterns in Annual Variations in Fertility, Nuptiality, Mortality, and Prices in Pre-industrial Europe. Population Studies, 42 (2), 275-303.
- Гаћеша Н. (1984). Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945-1948. Матица српска, Нови Сад.
- Гаћеша Н. (1980). Промене у аграрно-поседовним односима и померања у Војводини 1943. Зборник за историју Матице српске, 21, 57-68.
- Голубовић З. (1981). Породица као људска заједница. Напријед, Загреб.
- Голубовић З. (1973). Човек и његов свет. Просвета, Београд.
- Грчић М. (2014). Географија култура и цивилизација. Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд.

-
- Грчић М. (2011). Географија религија. Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд.
- Грчић М. (2000). Политичка географија. Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд.
- Грчић М. (1989). Општа политичка географија. Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд.
- Gore R. (1996). Neandertals. *National Geographic*, 189 (1), 2-35.
- Davis K. (1990). Population and resources: fact and interpretation. In: Kingsley Davis, Mikhail Bernstam, editors, *Resources, environment and population. Population and Development Review, A supplement to Volume 16*.
- Ђукић А. (1975). Шајкашки Батаљон (део I). У монографији групе аутора: Шајкашка, Историја I, стране 139-417. Матица српска, Војвођански музеј, Нови Сад.
- Ђурђевић С. Б. (1988). Демографски преображај становништва у Војводини. Зборник Матице српске за друштвене науке, 85, 67-82.
- Ђурђевић С. Б. (1993-1994). Демографски развој града и села. *Становништво*, 3-4 (1-2), 83-94.
- Ђурђевић С. Б. (1990). Демографски раст војвођанских регионалних центара. У: Погледи на миграције становништва Југославије. Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања, стране 209-214, Београд.
- Ђурђевић С. Б. (1986). Неки аспекти мерења миграција и миграната. Саопштење на Југословенском симпозијуму о миграцијама, Струга.
- Ђурђевић С. Б. (1986). Развој спољних миграција у Војводини. Зборник Матице српске за друштвене науке, 80, 109-127.
- Ђурђевић С. Б. (1994). Морталитет у свету. *Гласник Српског географског друштва*, св. LXXIV, 2, 73-84.
- Ђурђевић Б., Арсенијевић Д. (2015). Суочавање са изазовима депопулације. Четврти српски конгрес географа, Копаоник.
- Ђурђевић Б., Арсенијевић Д. (2014). Демографски развој и популациона политика Републике Србије. Зборник радова са скупа „Демографска политика у Републици Српској-стварност и потребе. Академија наука и уметности Републике Српске, 71-80.
- Ђурђевић Б., Арсенијевић Д. (2014). Географија становништва-практикум. Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департаман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад.

-
- Ђурђевић Б., Арсенић Д. (2015). Популациона динамика у међупописном периоду. У В. Никитовић (Ед.), Попис становништва домаћинства и станова 2011. у Републици Србији. Популација Србије почетком 21. века (42-60). Београд.
- Ђурђевић Б., Арсенић Д. (2015а). Градско становништво и мрежа градова. У В. Никитовић (Ед.), Попис становништва домаћинства и станова 2011. у Републици Србији. Популација Србије почетком 21. века (64-70). Београд.
- Ђурђевић В., Арсенић Д., Драгин, А. (2010). Contemporary problems in studying population of Vojvodina Province. *Acta Geographica Slovenica*, 50 (1), 115-129.
- Ђурђевић Б., Арсенић Д., Цветановић М. (2010). Демографски развој Војводине-стање и перспективе. Зборник радова Департамента за географију, туризам и хотелијерство, 39, 5-18.
- Ђурђевић С. В. (1988). Outmigration and Population Change in the Country-Side. *International Congress "Rural Youth-Problems and Perspectives"*, Volos.
- Ђурђевић С. Б. (1996). Савремена знања о развоју људског рода. *Глобус*, 21, 21-28.
- Ђурђевић С. Б. (1991). Скупови миграната и њихово мерење. Зборник радова Института за географију, 21, 45- 54.
- Ђурђевић С. Б., Катић В., Жарков Д. (1989). Доминација и стратегије трансформисања породичних задруга у селу Вилову. Зборник Матице српске за друштвене науке, 86-87, 155-167.
- Ђурђевић С. В., Катић В., Жарков Д. (1992). Prevalence of the formal zadruga in the village of Vilovo, Vojvodina, Serbia. *Journal of Family History*, 17 (3), 319-329.
- Ђурић Д. (1924). Увод. У делу: Претходни резултати пописа становништва у Крајевини Срба, Хрвата и Словенаца, јануара 1921. године, Државна штампарија, Сарајево.
- Easterlin A. R., Crimmins M.E. (1985). *The Fertility Revolution, A Supply - Demand Analysis*. The University of Chicago Press, Chicago, London.
- Erlich V. (1964). *Porodica u transformaciji*. Naprijed, Zagreb.
- Ђерђајић В. (1989). Gubici stanovništva u drugom svijetskom ratu. *Jugoslavensko viktimološko društvo*, Zagreb.
- Заславская Т. И. (1973). Методологические проблемы изучения миграции сельского населения. У: *Статистика миграции населения*, страна 138-164. Статистика, Москва.
- Зиројевић О. (1975). Турска владавина (1526-1699), У монографији групе аутора: Шајкашка, Историја I, стране 111-119. Матица српска, Нови Сад.

-
- Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут“ (2008). Здравље становника Србије, аналитичка студија 1997-2007. Београд.
- IUSSP, (1982). Multilingual Demographic Dictionary. International Union for the Scientific Study of Population, Ordina Editions, Liege.
- Иванова Т., Г. М. (1983). Адаптација становништва и методи њеног изучавања. У: Демографски процеси у СССР. Академија наука СССР, Москва.
- Јанкулов Б. (1950). Ослобођење Војводине од Турака и стање њено после ослобођења. Зборник за друштвене науке Матице српске, 1.
- Јанкулов Б. (1961). Преглед колонизације Војводине у XVIII и XX веку. Матица српска, Нови Сад.
- Johanson C. D. (1996). Face-to-Face with Lucy's Family. National Geographic, 189 (3), 96-117.
- Kelley A., Williamson J. (1984). Population growth, industrial revolutions, and the urban transition. Population and development review, 10 (3), 419-440.
- Keyfitz N. (1985). Applied Mathematical Demography. John Wiley, New York.
- Kitagawa M. E. (1977). On Mortality. Demography, 14 (4), 381-388.
- Knodel J., Van de Walle E. (1979). Lessons from the Past: Policy Implications of Historical Fertility Studies. Population and Development Review, 5 (2), 217-245.
- Ковачевић М. (1992/1993). Срби као жртве у Другом светском рату. Становништво, 1-4 (1-2), 153-160.
- Laslett P., Wall R. (editors), (1972). Household and Family in Past Time, Cambridge University Press.
- Ledent J. (1982). The Factors of Urban Population Growth: Net Immigration Versus Natural Increase. International Regional Science Review, 7 (2), 99-125.
- Lee R. (1986). Was Malthus Right? Homeostasis and Induced Technological Change. Unpublished paper, Graduate Group in Demography, University of California, Berkeley.
- Лукић В. (2005). Избегличке миграције из Босне и Херцеговине у Београд током последње деценије XX века. Географски Институт „Јован Цвијић“, Српска академија наука и уметности, Београд.
- Lowry S. I. (1990). World urbanization in perspective. In: Kingsley Davis, Mikhail S. Bernstam, editors, Resources, Environment and Population. Population and development review, A supplement to Volume 16, 148-176.

-
- Hammel E., Laslett P. (1974). Comparing Household Structure over Time and Between Cultures. *Comparative Studies in Society and History*, 16, 96-97.
- Марјановић М., Марков С. (2011). *Основи социологије*. Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет. Нови Сад.
- Malthus T. (1798). *An Essay on the Principle of Population*. Reeves and Turner, London.
- Марјановић М. (1997). Да ли је Војводина имала демографску експлозију? *Зборник за друштвене науке Матице српске*, 102-103.
- Маркс К. (1979). *Капитал*. Просвета, БИГЗ, Београд.
- Маринковић Д. (2014). *Демографске детерминанте популационе политике Републике Српске*. Универзитет у Бања Луци, Природно-математички факултет, Бања Лука.
- Маринковић Д. (2005). *Демографски проблеми процеса избеглиштва у Републици Српској*. Географско друштво Републике Српске, Бања Лука.
- Massey D. (1988). Economic Development and International Migration in Comparative Perspective. *Population and Development Review*, 14 (3), 383-413.
- Мацура М. (1974). *Прилози теорији и политици становништва*. Економски институт, Београд.
- Mauldin P. (1980). Population trends and prospects. *Science*, 209, 148-157.
- Meadows H. D. et al. (1972). *The Limits to Growth*. Universe Books, New York.
- Meek R. (editor), (1977). *Marx and Engels on Malthus*. In: *Marx and Engels on the Population Bomb*.
- Мендрас Х. (1986). *Сељачка друштва*. Глобус, Загреб.
- Микић П. (1989). *Записи о рађању и умирању деце у Новом Саду и Војводини током XIX и XX века*. Матица српска, Нови Сад.
- Милић В. (1978). *Социолошки метод*. Нолит, Београд.
- Мирнић Ј. (1974). *Немци у Бачкој у другом светском рату*. Институт за изучавање историје Војводине, Нови Сад.
- Митровић М. (1984). *Насељавање и колонизација Војводине 1690-1945*. *Годишњак друштва историчара Војводине за 1982. годину*, 195-247.
- Моачанин Ф. (1961). Два покушаја из историје Војне крајине. *Историјски зборник*, број XIV, 284-295.

-
- Mosk C., Johansson P.C. (1986). Income and Mortality: Evidence from Modern Japan. *Population and Development Review*, 12 (3), 415-440.
- Mohan R. (1985). Urbanization in India's Future. *Population and Development Review*, 11, (4), 619-646.
- Murray A. (1985). A Global Accounting. *Environment*, 27 (6), 7-34.
- Наше теме (1982). Хисториографија и Војна крајина (тематски број), број 11.
- Николић Д. (1930). Спремање за брак и брачне дужности. Издање пишчево, Вел. Кикинда.
- Обрадовић С. (1967). Проблем демографске транзиције у неразвијеним подручјима света. *Становништво*, 1, 5-13.
- Pavlík Z. (1995). Population and Development. *Acta Universitatis Carolinae, Geographica*, 30 (1-2), 43-51.
- Павличевић Д. (1982). Кућне задруге у Војној крајини. *Наше теме*, 11, 1890-1900.
- Palmore A. J., Gardner W.R. (1983). *Measuring Mortality, Fertility, and Natural Increase*. The East-West Center, Honolulu.
- Peters L.G., Larkin P.R. (2008). *Population Geography: problems, concepts and prospects*, 9th edition. Kendall Hunt Publishing Co, Dubuque.
- Петровић Р. (1973). Демографски развитак Војводине. Центар за политичке студије и друштвено-политичко образовање, Нови Сад.
- Петровић Р. (1978). Друштво и становништво (Макросоциолошки и демографски аспекти развоја СР Србије). Економски институт, Београд.
- Пенев Г. Стевановић Р. (1994). Динамика становништва пограничних насеља Србије 1981-1991. *Зборник радова, Географски факултет*, 43, 233-239.
- Пенев Славица, (1993/1994). Демографске инвестиције у Србији. *Становништво*, број 3-4/1-2, стране 109-121.
- Polybius (1927). *The Histories*. Volume VI. Translated by: W.R. Paton. The Loeb Classical Library.
- Поповић Д. (1955). Срби у Банату до краја 18. века. Посебна издања етнографског института САНУ, књига 6, Београд.
- Поповић Д. (1952). Срби у Бачкој, до краја осамнаестог века - историја насеља и становништва, Посебно издање Српске академије наука, књига СХСШ, Етнографски институт, књига 3, Београд.

-
- Покрајински секретаријат за здравство, социјалну политику и демографију, Нови Сад.
Влада Републике Србије (2008). Стратегија подстицања рађања. Београд.
- Population and Development Review, 1997. Polybius on Fertility Control in Ancient Greece, Volume 23, Number 4, pp. 875-876.
- Population growth and economic development: policy questions, 1986. Working Group on Population Growth and Economic Development; Committee on Population. National Academy Press, Washington, D.C.
- Poulain M. (1981). Contribution a l Analyse Spatiale d une Matrice de Migration Interne. CABAY et Departement de Demographie, Louvain la Neuve.
- Poulain M. (1978). Du Registre aux Statistiques de Migration Interne en Belgique: Critique des Sources et Corection des Donnees. Working paper 55, Universite Catolique de Louvain, Departement de Demographie, Louvain la Neuve.
- Poulain M. (1983). La Migration: Concept et Methodes de Mesure. Chaire Quetelet, Universite Catolique de Louvain, Departement de Demographie, Louvain la Neuve.
- Poulain M. (1983). Integration des Migrations Dans les Perspectives Demographiques, Plus Particulierment Lorsque selles-ci Sappliquent a de Petites Unites Territoriales. Association Internationale des Demographes de Langue Francaise, lar Seminaire: Les Projections de Populations Urbaines, Bordeaux.
- Pressat R. (1972). Demographic Analysis. Aldine Publishing Company, Chicago.
- Preston H. S. (1976). Mortality Patterns in National Populations. Academic Press.
- Preston H. S. (1980). Causes and Consequences of Mortality Declines in Less Developed Countries During the Twentieth Century. In: Richard Easterlin, editor, Population and Economic Change in Developing Countries, pp. 289-360, University of Chicago Press, Chicago.
- Preston H. S. (1986). Mortality and Development Revisited. Population Bulletin, 18, 34-40.
- Preston H. S. (1979). Urban growth in developing countries: A demographic reappraisal. Population and development review, 5, (2), 195-215.
- Пуљиз В. (1977). Ексокус пољопривредника. Центар за социологију села, града и простора, Загреб.
- Рашевић М., Бурђев, Б., Капор-Стануловић Н., Гавриловић А., Ракочевић Ђ. (2011). Мере популационе политике локалних самоуправа Аутономне Покрајине Војводине.

-
- Рашевић М., Петровић М. (1996). Искуства популационе политике у свету. Универзитет у Београду, Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања, Београд.
- Радивојевић Б. (1989). Закон морталитета. Научна књига, Београд.
- Ракић Ј. (1988). Надаљ (до 1945. године). Матица српска, Нови Сад.
- Ранчић М. (1973). Фертилитет аутохтоног и мигрантског становништва у Југославији. Центар за демографска истраживања Института друштвених наука, Београд.
- Рашевић М. (1990/1991). Резултати демографских истраживања ратних губитака становништва Југославије у XX веку. Становништво, 3-4 (1-2), 199-207.
- Рашевић М. (2009). Популациона политика у Србији: стање и очекивања. Становништво, 2, 53-65.
- Рашевић М. (1999). Планирање породице као стил живота. Институт друштвених наука, Центра за демографска истраживања, Београд.
- Републички завод за статистику (2003). Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Пољопривреда. Пољопривредни фондови. Књига 1. Београд.
- Републички завод за статистику (2004). Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Упоредни преглед броја становника 1948–2002. Књига 9. Београд.
- Републички завод за статистику (2012). Попис становништва, домаћинства и станова у 2011. Старост и пол. Књига 2. Београд.
- Републички завод за статистику (2014а). Попис пољопривреде 2012. Пољопривредна газдинства према економској величини и типу производње у Републици Србији. Београд.
- Републички завод за статистику (2014). Пројекције становништва Србије 2011–2041. Подаци по општинама и градовима. Београд.
- Републички завод за статистику (2006). Демографска статистика 2002–2003. Београд.
- Републички завод за статистику (2012). Природно кретање становништва у Републици Србији 1961–2010. Београд.
- Републички завод за статистику (2012а). Природно кретање становништва у Републици Србији 1961–2010. Београд.
- Републички завод за статистику (2013). Демографска статистика у Републици Србији 2012. Београд.

-
- Ribakovskiy L. (1973). Regionalniy analiz migracii. Statistika, Moskva. Rogers A. (1967). A regression Analysis of Interregional Migration in California. The Review of Economics and Statistics, 49, 262-271.
- Sanderson C.W., Scherbov S. (2010). Remeasuring Aging. Science, 329 (5997), 1287-1288.
- Спасовски М., Шантић Д. (2013). Развој географије становништва од антропогеографског до просторно-аналитичког приступа. Становништво 2, 1-22.
- Spijker J., Riffe M.L.T., MacInnes J. (2014). Population Aging: How Should It Be Measured? Population Association of America, 2014 Annual Meeting. Boston. <http://paa2014.princeton.edu/papers/141870>
- Spijker J. (2015). Alternative indicators of population ageing: an inventory. Working Papers 4, 1-35.
- Sauvy A. (1969). General Theory of Population. Basic Books, New York.
- Сентић М. (1981). Наши грађани на привременом раду у иностранству. XIV Годишњи састанак савеза статистичких друштава Југославије, Нови Сад.
- Сентић М. и др, (1963). Шема сталних рејона за демографска истраживања. Институт друштвених наука, Београд.
- Сечански И. (1952). Пописи становништва Бачке током осамнаестог века - грађа за историју насеља и становништва. Посебно издање Српске академије наука, књига СХСIII и Етнографски институт, 3, 40-42, Београд.
- Симеуновић В. (1964). Становништво Југославије и социјалистичких република 1921-1961. Студије, анализе и прикази. Савезни завод за статистику, Београд.
- Социологија села (1973). Брак, породица и сродство на селу (тематски број), број 40-42.
- Социологија села (1974). О породичним задругама (тематски број), број 43.
- Спасовски М., Живковић Д., Степић М. (1992). Етнички састав становништва Босне и Херцеговине. Стручна књига, Београд.
- Стипетић В. (1954). Аграрна реформа и колонизација у ФНРЈ године 1945- 1948. ЈАЗУ, страна 431-472, Загреб.
- Стипетић В. (1975). Становништво уже Србије у 19. вијеку и Први српски устанак. Глас ССХСIV Српске академије наука и уметности, одељење друштвених наука, књига 19, стране 219-279.
- Стојанов М. (1976). Професионализација рада у пољопривреди и положај пољопривредника. Матица српска, Нови Сад.

-
- Suyker W. B. C. (1981). An Analysis of Interprovincial Migration in the Netherlands. *De Economist* 129, 3, 394-411.
- Todaro M. (1976). *Migration in Developing Countries*. ILO, Geneva.
- Todaro M. (1980). Internal Migration in Developing Countries: A Survey. In: Richard Easterlin, editor: *Population and Economic Change in Developing Countries*, pp. 361-390. University of Chicago Press for NBER.
- Тојнби А. (1970). Истраживање историје. Том I, Просвета, Београд.
- Тркуља М., Гајић М., Ловре Ј. (1982-1983). Дугорочни аспект положаја пољопривреде Југославије и Војводине у примарној расподели. *Агроекономика*, број 11-12, страна 7-16.
- Tukey J. (1977). *Exploratory Data Analysis*. Addison-Wesley Publishing Company.
- Ђелап Ј. (1957). Кућна задруга у Војној граници, *Задружни архив*, број 5, стране 5-18.
- Ђурчић С. (1985). Периодизација послератних миграција у Војводини. Саопштење на XII конгресу географа, Нови Сад.
- United Nations (2014). *World Urbanization Prospects, revision 2014*. Department of Economics and Social Affairs, New York.
- United Nations (2014a). *The World Population Situation in 2014. A Consise Report*. Department of Economic and Social Affairs, Population division. New York.
- United Nations (2013). *World Population Policies 2013*. New York.
- United Nations (2013a). *Population Facts. Number 2*. Department of Economic and Social Affairs, Population Division, New York.
- United Nations (2004). *World Population to 2300*. Department of Economic and Social Affairs, Population Division New York.
- United Nations Economic Commission for Europe (1993). *International Migration Bulletin*, no. 3, Geneva.
- United Nations Economic Commission for Europe (1994). *International Migration Bulletin*, no. 4, Geneva.
- United Nations Economic Commission for Europe (1994). *International Migration Bulletin*, no. 5, Geneva.
- United Nations (1986). *1984 Demographic Yearbook*. United Nations, New York.
- United Nations (1992). *1990 Demographic Yearbook*. United Nations, New York.

-
- United Nations (1983). *Indirect Techniques for Demographic Estimation. Manual X*, United Nations, New York.
- United Nations (1970). *Methods of Measuring Internal Migration. Manual VI*, United Nations, New York.
- United Nations (1980). *Patterns of Urban and Rural Population Growth*. New York.
- United Nations (1990). *Patterns of First Marriage: Timing and Prevalence*. United Nations, New York.
- United Nations (1953). *The Determinants and Consequences of Population Trends*. United Nations, New York.
- United Nations (1973). *The Determinants and Consequences of Population Trends. Volume I*, United Nations, New York.
- United Nations (1987). *The Prospects of World's Urbanization*. New York.
- United Nations (1971). *World Economic Survey, 1969-1970; The Developing Countries in the 1960s: The Problem of Appraising Progress*. United Nations, New York.
- United Nations (1973). *World Population Prospects as Assesed in 1968*. United Nations, New York.
- United Nations (1985). *World Population Trends, Population and Development Interrelations and Population Policies. 1983 Monitoring Report, Volume I*. New York.
- United Nations (1992a). *World Population Monitoring*. United Nations, New York.
- UNESCO, Institute for Statistics (2013). *Adult and youth literacy. National, regional and global trends, 1985-2015. UIS Information Paper*. Montreal.
- Утјешеновић Острожински О. (1988). *Кућне задруге, Војна крајина. Школска књига, Стварност, Загреб.*
- Флере С., Ђурђевић, (1984). *Међугенерацјска вертикална покретљивост у Војводини. Социологија 26, (1-2), 159-172.*
- Фригановић М. (1978). *Демогеографија, становништво свијета. Школска књига, Загреб.*
- Најнал Ј. (1965). *European Marriage Patterns in Perspective*. U D.V. Glass, D.E.C. Eversley, editors: *Population in History*, pp. 101-143, Edward Arnold, London.
- Hammel E. (1980). *Household Structure in Fourteenth-Century Macedonia*. *Journal of Family History*, 5 (3), 242-273.
- Hammel E. (1975). *Reflections on the Zadruga*. *Ethnologia Slavica*, 7, 141-151.

-
- Hammel E. (1976). Some Medieval Evidence on the Serbian Zadruga: A Preliminary Analysis of the Chrysobulls of De~ani. In: Robert F. Byrnes, editor: Communal Families in the Balkans, pp. 100-115. Notre Dame.
- Hammel E. (1985). Short-Term Demographic Fluctuations in the Croatian Military Border of Austria, 1830-1847. *European Journal of Population* 1, 265-290.
- Hammel E., Laslett P. (1974). Comparing Household Structure Over Time and Between Cultures. *Comparative Studies in Society and History*, 16, 73-109.
- Henry L. (1961). Some Data on Natural Fertility. *The Eugenics Review*, 53 (1), 81-91.
- Cain T. M. (1977). The Economic Activities of Children in a Village in Bangladesh. *Population and Development Review*, 19 (3), 201-227.
- Caldwell J. (1982). *Theory of fertility decline*. Academic Press.
- Царић Н. (1981). Географија становништва. Скрипта. Институт за географију, Нови Сад.
- Царић Н. (1992). Једно гледиште о савременој географији становништва. Зборник Матице српске за друштвене науке, 91, 133-143.
- Цвијић Ј. (1966). Балканско полуострво и југнословенске земље. Завод за издавање уџбеника, Београд.
- Центар за демографска истраживања (1971). Вишејезички демографски речник. Центар за демографска истраживања Института друштвених наука, Београд.
- Coale A. (1963). *Population and Economic Development*. In: Philip Houser, editor: *The Population Dilemma*. Prentice Hall, New York.
- Coale J. A. (1970). The Decline of Fertility in Europe from the French Revolution to World War II. U: S.J. Behrman, L. Corsa i R. Freedman, editors: *Fertility and Family Planning. A World View*. Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- Coale J. A. (1974). The History of Human Population. *Scientific American*, pp. 41-51.
- Coale J. A., Watkins C.S. (editors), (1986). *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton University Press, Princeton.
- Coale J. A., Guo G. (1989). Revised Regional Model Life Tables at Very Low Levels of Mortality. *Population Index*, 55 (4), 613-643.
- Coale J. A., Hoover E. (1958). *Population growth and economic development in low-income countries*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

-
- Coale J. A., Demeny P., Vaughan B. (1983). *Regional Model Life Tables and Stable Populations*. Second edition. Academic Press.
- Corsini C., (editor), (1988). *Vita, Morte e Miracoli di Gente Comune*. Ja casa Usher, Firenze.
- Courgeau D. (1980). *Analyse quantitative des migrations humaines*. Masson, Paris.
- Courgeau D. (1973). *Migrants et Migrations*. *Population*, 28 (1), 95-129.
- Чакић С. (1983). Велика сеоба Срба 1689/90 и патријарх Арсеније III Чарнојевић. *Добра вест*, Нови Сад.
- Шабановић Х. (1964). *Турски извори за историју Београда*. Историјски архив Београда, Београд.
- Šamić M. (1980). *Kako nastaje naučno djelo*. Svjetlost, Sarajevo.
- Welemeyer F. (1962). *How Many People Ever Lived on Earth?* *Population Bulletin*, PRB, 18 (1).
- Willis K. (1975). *Regression Models of Migration*. *Geografiska Annaler*, 57B, 42-54.
- Wolf R. (2014). *Demographics in focus III: "60 is new 50"*. *Allianz International Pension*, 3/14.
- Population Reference Bureau (1986). *World Population Data Sheet 1986*, Washington D.C.
- Wertheimer-Baletić A. (1969). *Demografija*. Informator, Zagreb.
- Whyne-Hammond C. (1979). *Elements of Human Geography*. George Allen and Unwin, Boston, Sidney.